

ॐ

DATTAKA-TILAKAH

DATTAKA-TILAKAH

The Sanskrit Text critically edited with the editor's Ṭikā named *Dipti* along with English and Bengali translations together with an elaborate Introduction and Appendices

Edited by
JAYDEB GANGULY SHASTRI

THE ASIATIC SOCIETY
KOLKATA

DATTA-KA-TILAKAḤ

The Sanskrit Text critically edited with the editor's Ṭīkā named *Dīpti* along with English and Bengali translations together with an elaborate Introduction and Appendices
by Jaydeb Ganguly Shastri.

Published in September 2004

San

294.5926

B575d3

Published by

Prof. Dilip Coomer Ghose

General Secretary

The Asiatic Society

1 Park Street

Kolkata 700 016

THE ASIATIC SOCIETY

CALCUTTA 700 016

ACC. NO. B109.P7.n

DATE ... 9 ... 3 ... 05 ...

Price : Rs. : 250.00

\$: 25

Printed at

Arunima Printing Works

81 Simla Street

Kolkata 700 006

CONTENTS

Foreword	vii
Introduction	ix
Dattakatilaka (Text, Ṭikā (<i>Dīpti</i>), English and Bengali translations)	1
Appendix I Dattakaputragrahaṇaprayoga	153
Appendix II Ms. B of the Dattakatilaka	155
Appendix III An illustrative Glossary of Smṛtic Terms Relevant to Adoption	168

FOREWORD

It is my privilege to present to the discerning readers of Oriental Studies, and particularly the students of Hindu jurisprudence, *Dattaka-Tilakaḥ*, the Sanskrit text critically edited with *Ṭikā* named *Dīpti* along with English and Bengali translations by Professor Jaydeb Ganguly Shastri. This publication is based on two *Smṛti* manuscripts written in old Bengali script having almost the same contents and obtained from manuscripts collection of the Library of the Sanskrit Sahitya Parishat, Kolkata. This publication throws much light on Hindu *Samśkāras* relating to adoption—its justification and mode and in the process an indelible mark of scholarship and erudition of the editor. This publication perhaps would not have seen the light of the day but for the active cooperation of my colleague, Dr. S. R. Banerjee, the present Library Secretary, Sm Sarbani Bose, and our staff of the Publication Division, since the Late Ganguly Shastri had an untimely death immediately after completing the work.

Sept. 15, 2004

Dilip Coomer Ghose
General Secretary
The Asiatic Society

INTRODUCTION

In the following pages we have given for the first time the printed text of a newly discovered Smṛti-work named *Dattakatilaka*, written by the illustrious polymath Bhaṭṭa Bhavadeva of Bengal. He was the *Dharmādhyakṣa* of the King of Vaṅga and had a queer sobriquet *Bāla-valabhi-bhujāṅga(ma)* added to his name. Of all the Smṛti-digest writers of this province, it is he whose work on sacraments is still followed by the Bengali Hindus. We had before him Bālaka, Jikana, Yogloka and others, after him many including the great Raghunandana, but on Saṃskāras the influence of his work continues to be felt on the socio-religious life of the people of this province.

Raibahadur Manomohan Chakravorty¹, Nanigopal Majumdar, Prof. S.K. De, P.V. Kane and my teacher Prof. R.C. Hazra have made detailed and interesting discussions on Bhaṭṭa Bhavadeva. Here I have made free use of their writings, specially of Prof. Hazra's writing which is the latest on the subject with important additions and modifications wherever necessary.

Bhaṭṭa Bhavadeva's date has been taken as the period from C. last quarter of the 11th century to the 1st quarter of the next one and this was the period that witnessed the progress of a movement for Hindu revival, specially of the religion based on the Vedas. This movement, as we have seen, originally started with Śabara's interpretation of the

-
1. M.M. Chakravarty in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1912 pp. 342-45; N.G. Majumder, *Inscriptions of Bengal*, Vol. III; Prof. S.K. De, *History of Bengal*, Vol. I. pp. 322-23. Prof. P.V. Kane, *History of Dharmasāstra*, 2nd edn. Vol. I. P. II. Prof. Hazra, *Indian Historical Quarterly*, xxxi, 1956, pp. 1-14 and in his introduction to Bhavadeva's *Śivasūtakāsaucā prakaraṇa* edited by him.

Mīmāṃsā Sūtras, Kumārila's comments on them and Śaṅkara's monistic interpretation of the Vedānta Sūtras. It aimed at firmly establishing the Vedic religion, refusing the attacks against it started by nonbelievers like Diṇnāga, Dharmakīrti, Dharmottara and their followers, and went on increasing with considerable force. This feeling formed expression in the writing of Smṛti-digest writers of Mithilā and Bengal like Bhaṭṭa Bhavadeva, Vallālasena, Halāyudha, Śrīdattopādhyāya, Caṇḍeśvara Ṭhakkura and others who set on interpreting Vedic tenets and maintained rebellion against the path of the non-believers.

From the Bhuvaneshwara (Ananta Vāsudeva) temple inscription² eulogising Bhaṭṭa Bhavadeva and from other sources we learn that he was a versatile scholar, a renowned author, a learned jurist, an able politician³ and a great warrior—all the qualities combined in one. Naturally he was one of the most remarkable personalities of his time. He became the minister of king Harivarman of Vaṅga who flourished about the last quarter of the eleventh or the first quarter of the twelfth century AD and issued a copper plate grant from Vikrampur in East Bengal. He was a brāhmin of Sāvārṇa gotra and belonged to the village Siddhala in uttara Rāḍha. To supply potable water to the arid zones of Rāḍha he caused excavation of reservoirs of water. His dear friend (*prīya suhṛt*) the poet Vācaspati depicted in his *praśastī* his

2. For the text and English translation of this inscription, see *Inscriptions of Bengal*, Vol. III. pp. 25-41. Before this, the record was published by James Prinsep, with an English translation by G.T. Marshall in *J.A.S.B.* VI, 1837, pp. 88-97, by Rajendralala Mitra in his *Antiquities of Orissa*, Vol. II, pp. 85-87, and by F. Kielhorn in *Epigraphia Indica*, VI, pp. 203-207. Prof. Hazra also had translated a few of the relevant verses of the record—in his work noted before.
3. According to M.M. Chakravarty, the colophon of the 1st chapter of his copy of the ms. of the *Prāyaścītta Prakaraṇa* runs thus : “*iti śandhiv grahika śrī bhavadeva kṛtau prāyaścītta prakaraṇe vadha paricchedaḥ samāptaḥ.*” But the printed text of the work has—“*bāle valabhībhujaṅgāpara nāma bhaṭṭa bhavadeva kṛtau.....prāyaścīttaprakaraṇe brahmavadha paricchedaḥ samāptaḥ.*”

remarkable career. Bhavadeva caused the construction of the temple at Bhuvaneshvara installing Nārāyaṇa, Ananta and Nṛsīmha and thereby expressed his religious inclinations. His genealogy is given thus :

1. Bhavadeva I (received land grant from a king of Gauḍa)
2. Rathāṅga
3. Atyāṅga (=Sphurita)
4. Budha
5. Ādideva (minister of a King of Vaṅga), wife Devakī
6. Govardhana—wife Sāṅgokā
7. Bhavadeva (Bālavabhibhujāṅga[ma]—minister of king Harivarman.

This inscription and colophons to some of his works note that he was well-versed in Brahmādvaita (ie. Śāṅkara-vedānta) and Bhaṭṭa mīmāṃsā (ie. Kumārila's⁴ interpretation of the Mīmāṃsāsūtra). He was the Jar born sage (Agastya) to the ocean in the form of the Bauddha and was expert in refuting the wisdom of all heretic dialecticians (*pāṣaṇḍa-vaitāṇḍika*) and played the part of omniscient (ie. all knowing Brahmā) on earth. He acquired thorough knowledge of Siddhānta Tantra, Gaṇita, Āgama, Arthaśāstra, Āyurveda, Astra-veda etc. and also of Phala Saṃhitā (astrological sciences), the Sāmans and all the poetic arts (*sakala kavīkalā*). He himself was the author and promulgator of a new tract on horoscopy (*navīna horāśāstra*) and thus appeared like another Varāhamihira. Following the line of Kumārila Bhaṭṭa he wrote a guide book on Mīmāṃsā in which there are a thousand maxims (*nyāya*)

-
4. We know that the Mīmāṃsā maxims were commented upon by Śabara Svāmīn in his *Śābara bhāṣya* which subsequently came to be interpreted by three scholars in three obviously different ways, i.e. by Kumārila, by Prabhākara and by Murāri. See in this connection my paper on Nandīśvara's *Prabhākaravijaya* and his *Prayuktīnirṇaya prakaraṇa* in Prof. G.M. Bhattacharya Commemoration Volume, pp. 371-81. Also see the *Prakaraṇapañcikā* of Śālikanātha [Ed. Pt. A. Subrahmanya Shastri, Benaras Hindu University, 1961] introduction for details.

which like the thousand rays of the sun, do not admit of 'tamas' (darkness or ignorance of errors) and he made blind (ie. cast into shade) the old digests in the different branches of Dharmaśāstra by himself composing proper treatises and removed the doubts relating to the Smārta rites by elucidating the verses of Sages on Dharma by his excellent commentaries.⁵

This may appear to be hyperbolic encomium showered on a person of socio-religious importance by a friend of his. But almost similar words are repeated in another form in the colophons of his works. The *Dattakatilaka* which we are going to present has at the colophon the following :

*bālavalabhibhujāṅga sañcitam dattakādisuta
mānasodayaṃ
doṣa moṣa paritoṣa śāltibhīr dhāryatām amala
buddhisūribhī
prāyaścitte tīthau śuddhau sambandhe grahayajñake
vyavahāre ca Saṃskāre vaidyake viśamocane
vedabhāṣye śabda bhāṣye yā kṛtī sā hi dattake
kṛtī kalyāṇajanikā kaṇikā saṃskṛtasya ca
bhavadevasyārthaneyaṃ modāyāstām vivekinām //*

5. The relevant verses (v.v. 20-23) of the record are given below:
*brahmādvaitavidām udāharaṇabhūradbhūta vidyādbhutaḥ
sraṣṭā bhaṭṭagrām gabhinimaguṇa pratyakṣadṛṣvā kavī /
bauddhām bhonidhi kumbhasambhavamunih pāṣaṇḍa-
vāitaṇḍika prajñā khaṇḍana paṇḍito'yam avanau sarvajña
līlayate V. 20.
siddhānta tantrārṇava pārādṛṣvā viśvādbhuta prasavitā
phale samhitāsu kartā svayaṃ prathayitā ca navina
horāśāstrasya yaḥ spuṣam= abhūdaparo varāhaṇ
yo dharmasāstra padariṣu jaraṇ-nibandhan and hi cakāra
racitocīto satprabandhaḥ/
suvyā khyayzviśadayan munedharmagāthāḥ smārta
kriyāviśaya saṃśayam unmamārju /
mīmāṃsayām upāvaḥ sa khalv vīracito yena bhaṭṭakṣhanītyā
yatra nyāyāḥ sahasvaṃ ravikīyaṇa samā na śamante tamāṃsi/
kiṃbhūmnā simni sāmnaṃ sakala kavikalāsvā-
gameṣvarthaśstreṣv āyurvedāstraśāstra prabhṛtis
kṛtadhīradvītāy'oyam eva // v.23.*

From these it appears that Bhavadeva was the author of a number of works including *prāyaścitta*, *tīthi*, *śuddhi*, *sambandha*, *grahayajña*, *vyavahāra*, *saṃskāra*, *valdyakaśāstra*, *viṣamocana*, *veda-bhāṣya*, *śabdabhāṣya* and *dattaka*—i.e. on twelve subjects he wrote.

In the colophons of his works (available in print or in ms. form), in many places Bhavadeva has been given many honorific like *mahāsāndhirigrahika*, *śrivaṅgādhirāja* *śrībhāṭṭācārya*, *vaṅgādhipadhamādhyakṣa* and so on and Prof. R.C. Hazra has written a lot on the implications of them. In this context he made a thorough analysis of the Bhuvaneśvara praśasti of Bhaṭṭa Bhavadeva—specially of the portion showering honorific on Bhavadeva (V.V. 15-18, 20-23) and tried to find out their bearing on the contemporary history of Bengal and its adjacent provinces like Orissa and Assam. He came to the conclusion that Bhavadeva's royal patron, perhaps the successor of King Harivarman, dwindled into insignificance before the multifarious qualities of Bhavadeva. As a result, Bhavadeva exercised unrestrained royal power and became an uncrowned king of Vaṅga of his time so to say.

This left a deep impression on the mind of the common people, who must have heard of Bhavadeva's unique status in the state. As a consequence they started to designate him as *Śrivaṅgādhirāja*. His image grew up in structure before them and encomiums therefore came to be showered on him.

Bhavadeva has got an unique sobriquet—which we find at the end of some mss of his works including the present one and that is *Bālavalabhībhujaṅga*.⁶ This expression has defined attempts of scholars to explain it properly. M.M. Chakravarty thinks it to mean 'a young serpent of the turret'

6. M.M. Chakravarty, J.A.S.B. 1912, pp. 341-42; N.G. Majumdar, Inscription of Bengal, III, p. 31; P.V. Kane, History of Dharmashastra, Vol. I. pp. II; S.K. De, History of Bengal, I, p. 320, fn. 2.; R.C. Hazra in *Śavasūtakā Śaucaprakaraṇa*, introduction, pp. XVII ff.

but adds that it is derived from the family to which Bhaṭṭa Bhavadeva belonged and 'it is not capable of explanation', or 'it is a personal name' N.G. Majumdar held that like *Vṛddha-valabhī*, name of a village in Gauḍadeśa (mentioned in Trivikramasūri's *Sarvadeva prattiṣṭhā-paddhati*), *Bāla-valabhī* was also a place in Gauḍa. It is named in the commentary of Sandhyākaranandin's *Rāmacarita* II.5 (*bālabalabhī-taraṅga bala* etc...etc.) and the whole expression meant the serpent of *Bāla-valabhī* and the meaning remained obscure. We may note here, that in the commentary to the *Rāmacarita* the word appears to indicate the name of a stream and again in the text of the work itself (R.C. III). II. We have reference to the stream *valabhī/balabhī* (*api pṛthu kaccha-balabhī kṛśatara kṛtotthānām* etc.). Mss. P.V. Kane gave a very fanciful interpretation. In his view, Bhavadeva possibly made innovation in the structure if the roofs or balconies he built and he was therefore styled a lover (a gallant or paramour) of little (*bāla* ie. small sized or girlish) *valabhīs*.⁷ Prof. S.K. De took the word *Bāla-valabhī* as a place name and *Bhujaṅga* as a lover or *Nāgaraka* (of *Kāmasūtra*) and not as serpent and following him Nihar Ranjan Ray also took the expression to mean *nāgaraka* of the city named *Bāla-valabhī*. Not satisfied with these interpretations, Prof. Hazra took it to mean a serpent (ie. a dangerous and invincible scholar) of *Bāla-valabhī*, for this he has referred to the introductory verses of the *Tantātita mata tilaka* of Bhavadeva where in the latter spoke of dream of his student days—in which goddess Sarasvatī addressed him with this expression.

Prof. Hazra has also analysed the expression into four components—*Bāla*, *Bala*, *Bhī* and *Bhujaṅga* and gave the meaning as 'one who is a serpent to the fear of hosts of young learners (as regards the subjects which are difficult to understand). One must accept and praise the ingenuity of the interpretation but at the same time one is constrained to admit its farfetchedness. Hence we try to handle the

7. We are not to forget that nowhere in the *Bhavadeva praśasti*—or in any colophon could we find any reference to Bhavadeva's aptitude in architectural science.

expression in another way. Bālavālabhī is a place name and Bhujaṅga (like Nāga, Siṃha, Śārdūla etc.) appearing as the second component (*uttarapada*) in a compound is to be taken to imply greatness :

*syur uttarapade vyāghra puṅgavarṣabha kuṅjarāḥ/
siṃha śārdūla nāgādyāḥ puṃsi śreṣṭhārtha sūcakāḥ//*

In that case the expression comes to mean "the most eminent man of Bālavālabhī." One may argue that extant examples (like *puruṣa siṃha* etc.) are all examples of '*upamīta tatpuruṣa*' compound and the present one presents a *śaṣṭhī tatpuruṣa*. The reply is that the expression is an example of extension of the principle indicated in the couplet. So we want to remain contented with the meaning "the best man of the village/town of Bālavālabhī" and this was possible due to the multifaceted genius of Bhaṭṭa Bhavadeva.

In the *Nāgarakertāgama* (*nāgarakṛtāgama*) a work of Java (Indonesia) discussing *inter alia*, the history, religious belief, ecclesiastical organisation, cultural matters etc. in the 14th century A.D. Majapahit (period of Java) we have a strange information. We are told in it that in the Majapahit court the word Bhujaṅga (rendered : cleric, ecclesiastical officer) seems to be the term for men of religion in general; but especially Shivaītes and Buddhists.⁸ The cultural intercourse between Java and Eastern India, specially Vāṅga-Magadha was well in currency when the Pala and the Śailendra rulers were in power. At that time, with Indian religious faiths, connected Sanskrit words also made inroads into the vocabulary of Java and Bhujaṅga (=Bhujaṅga) was one such word. It is also known that Bhaṭṭa Bhavadeva was the Dharmādhyakṣa of King Harivarman, so it is quite possible that the expression "*Bālavālabhībhujaṅga*" means the clergyman, the officer in-charge of religious affairs (ie.

8. Java in the 14th century, a study in cultural history (The *Nāgara-kerta gama*, by Rakawī Prapanca of Majapahit, 1365), Chapter 2. p. 484. (Translated into English by Thesdore G. Th. Pigeand and published from the Hague, 1962).

the Dharmādhyakṣa) from the place Bālavālabhī. And no derogatory⁹ meaning is to be sought in the word Bhujāṅga.

In spite of his unusual greatness, Bhavadeva, however, could not rise above the customs of his contemporary society. In his *Tantātitamatatilaka* he remarked that in spite of their foremost devotion to the Vedic *dharma* and Vedic studies some Veda practising persons themselves observe improper practices going against the precepts of Smṛtis which are but corroborations of the Vedic rites and customs. For example, in South India, Brahmin wives follow *anumarāṇa* and this is not proper. For, according to the precepts of brahmin, there is no following of her dead husband by brahmin wife, but in the case of wives of other castes this is declared by law as the duty of wives (*Tantātitamatatilaka*, p. 100). That is he acquiesced in the ghostly custom of immolation of wives after the death of the husband. Similar remark is repeated in the *Śavasūtakāśauca prakaraṇa* (p. 38) also. These show that Bhavadeva accepted *sahamarāṇa* only for brahmin wives and *anumarāṇa* for wives of other castes. In this respect he was hard hearted indeed. Following the practice of his time, he supported the Devadāsī custom also. Thus in the Bhuvaneshwar Praśasti, v. 30 we have that he dedicated one hundred damsels having eyes like those of young deer, who created the delusion that they were celestial nymphs taking rest on earth and whose beauty easily arrested the attention of people.¹⁰ :

9. "bāla valabhī bhujāṅgāpara nāmā tvam asi Bhavadeva" this utterance of goddess Śarasvatī to Bhavadeva in a dream in his student life—as recorded in his *Tantātitamata tilaka*, p. 1 shows that the expression means something really honourable.

10. To show that this practice of maintaining damsels called devadāsī in temples was common in this period we like to refer to verse 28 of the *Pavanadūta* of Dhoyī :
tasmīn senānvavāya nṛpatinā devarājyābhiṣikto
devaḥ suhme vasati kamalā keli kāro murarīḥ/
pāṇau tilakamalamasakṛt yat samīpe vahantyo
lakṣmī-śaṅkāṇi prakṛtisubhagāḥ kurvate vārarāmāḥ/ / V. 28.
 The *Śivadharmottara* is a work of the Purāṇa type and Prof. R.C. Hazra after a detailed study of it in the Journal of the

*etasmai harimedhase vasumatī-viśvānta-vidyādhari-
vibhrāntiṃ dadhatīḥ śataṃ sa hi dadan sārāṅga śāvi-dṛśaḥ/
dagdhasyogradṛśā dṛśaiva dīśatīḥ kāmasya sañjīvanam
kāraḥ kāmījanasya saṅgamagrhaṃ saṅgitakelīśrīyām/ /
V.30.*

Coming to the literary activity of Bhaṭṭa Bhavadeva, we find that many of his works, specially those on horoscopy, Veda and Āyurveda have become lost as no manuscripts of these have come to light as yet. The book on Mīmāṃsā is the *Tantāṭitamatatilaka*,¹¹ an exposition of Kumārila Bhaṭṭa's interpretation of the Mīmāṃsāsūtras. Kumārila was also known as Tanātita Bhaṭṭa.

Ganganath Research Institute (Allahabad) Vol. XIII, pp. 19-50 concluded that the work was written in Northern India, probably at Benares before 800 AD. Here also we are told that Śaiva shrines were to be provided with *Śivāyatanayoṣit* (Śiva temple-girls) called Rudraganikā (harlot of Rudra) who might have willingly accepted that status or have been presented by somebody or purchased for that purpose or compelled to do so as a sort of punishment or reduced to that static per force (Journal, Ganganath Jha Res. Inst. XIII, pp. 30-31).

In Kalhana's *Rājatarāṅgiṇī* also we have the episode of king Durlabhaka alias Pratāpāditya II and Narendraprabhā, originally the wife of a foreign merchant but reduced to the status of a temple damsel whence she was picked up by the king to become his wife. (*Rājatarāṅgiṇī*, IV. 17-37).

In a Prākṛta language of the time of Emperor Aśoka one short inscription was inscribed in the Yogīmara cave of the Ramgarh hill that one Rūpadakṣa Devadatta, a native of Varanasi gave vent to his longing for "Sutanukā" a Devadāsī.

So that was the actual position of the Devadāsī in the society and Bhavadeva in his peculiar psychological frame found it necessary to provide the shrine of Viṣṇu with hundred such creatures.

11. *Tantāṭitamatatilaka* of Bhaṭṭa Bhavadeva Ed. Mm. Chinnaśwami Śāstrī and Pt. P.N. Pattabhirama Shastri. Princess of Wales Sarasvatī Bhavadeva Series no. 79, Benares, Pt. I. (1939), Pt. II (1942) & Pt. III. (1944).

Among his Smṛti works (all of the Nibandha type) the following are available in print, viz :

(a) *Karmānuṣṭhāna paddhati* (also called *Daśakarma-paddhati*, *Daśakarmadīpikā*, *Chāndogyapaddhati* or *Samskāra-paddhati* or simply *Bhavadevapaddhati*). Manomohan Chakravarty informed that the work was published several times. It was also brought out by Pt. Shyamacharan Kaviratna where a few sections were omitted. The book is now a handy manual for rituals available with the priestly people.

(b) *Prāyaścitta-prakaraṇa*.¹² This book is sometimes called *Prāyaścitta nirūpaṇa*, cf. — the second introductory verse of the work —

*manvādismṛtimālokya suvivicya punaḥ punaḥ/
kṛiyate bhavadevena prāyaścittanirūpaṇam//*

and also the colophon at the end of the first section of the work :

"iti brāhmaṇasya brahmanavadha prāyaścittanirūpaṇam"/

(c) *Sambandhaviveka*¹³ on relationships, eligibility or ineligibility in marriage owing to sanguinary relations etc.

(d) *Śavasūtakāśaucaprakaraṇa*¹⁴ on impurity caused by birth or death in the family. Raghunandana in his *Vyavahāratattva*, Mitramiśra in his *Vīramitrodaya*, (*Vyavahāra prakāśa*, p. 85) named one more work of Bhaṭṭa Bhavadeva on Smṛti — i.e. the *Vyavahāratilaka*. Mm. P.V. Kane

12. *Prāyaścitta prakaraṇa*—Ed. Pt. Girish Chandra Vedantatirtha and published by the Varendra Research Society, Rajshahi, 1927.

13. *Sambandhaviveka*—Edited by Dr. Suresh Chandra Banerjee with an English translation and published in the New Indian Antiquary Vol. VI. 1943-44 pp. 252-60. After Bhavadeva, Śūlapāṇi Sāhudyana also wrote one *Sambandhaviveka* and that has been edited by Dr. J.B. Chaudhury.

14. *Śavasūtakāśauca-prakaraṇa*—Edited with introduction, notes indices etc. by Prof. R.C. Hazra and published in Calcutta, Sanskrit College Research Series, No. 6, 1959.

in his *History of Dharmaśāstra*, (Vol. I) while dealing with Bhavadeva has given the names of works and authors of Smṛtinibandhas referring to or quoting extracts from the *Vyavahāratilaka*. But no manuscript of the *Vyavahāratilaka* has yet been formed excepting that of the *Dattakatilaka* which claims to be a part or continuation of the *Vyavahāratilaka*.¹⁵ Beyond these (ie. four printed works and one in citations) we had no knowledge of the Smṛti works written by Bhaṭṭa Bhavadeva.

Fortunately two more manuscripts, both complete of the *Dattakatilaka* were found in the collection of mss. in the possession of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta, and they were given to me for preparation of a critical edition by my esteemed friend Shri Madhusudan Chakravarty, the veteran librarian of the Parishat. Had he not placed the manuscripts at my disposal it would be impossible to prepare the present text and even the name *Dattakatilaka* would remain unknown. Both these manuscripts are written in old Bengali characters of the seventeenth-eighteenth centuries and are complete. Of these one mss. (hereinafter called Ms. B) contains a date Ś.E. 1737-1815 A.D. and appears to be a summary, of the original, done by one Pandit Kevalarama Sharma at the behest of Pandit Chaturbhuj Sharma, was copied by Kaviraj Ramadulala Sen and came into circulation. The popularity of the work of Bhavadeva might have led the Sanskrit knowing scholars of the province to prepare one archetype of the work now lost and this Ms. B might be a copy of that. At the same time we may remember that the late eighteenth and early nineteenth centuries witnessed a society where the importance of an adopted son was seriously felt, probably on properly ground. In 1857 Mm. Bharata Chandra Shiromani brought out the *Dattaka- Mīmāṃsā* and the *Dattakacandrikā* with his commentaries *Bāla-bodhinī* and *Bāla Sambodhinī*. In 1867 A.D. he brought out the *Dattaka-śiromaṇi* compiling in it the summaries of eight tracts on adoption, under the patronage of Prasanna Coomar Tagore in Calcutta. The text

15. cf. its colophon—"iti śrī bhavadevabhaṭṭakṛto vyavahāratilakattaro dattakatilakakaḥ sampūṛṇaḥ."

in Ms. B represents that text and the results of such a *feeling* of concern for the problem of adoption. Although it contains the name of the author at the end and at the introductory verse no. 2, we do not take it to be the original work and have placed it at the appendix. The other copy (hereinafter called Ms. A) forming the basis of the present work, does not contain any date, nor is there any introductory verse. But at the end of it we have the name of *Bālavalabhī bhujāṅga* and the works on different subjects composed by him. Moreover, we have that the *Dattakatilaka* was the concluding part or continuation for appendix to the *Vyavahāratilaka*. We shall show later on that this was our text and the Ms. B represents and the work the summary of the original or at least that was the result of disturbed and conflated condition of manuscripts.

It is difficult to find mss of works written by Bhavadeva, other than these already mentioned. Raghunandana in his *Āhnikatattva* mentioned one "*Bhavadeviya Nṛmayāmr̥ta*" which appears to be different from "*Pāścātya Nṛmayāmr̥ta*" and from "*Bhojadeva's Nṛmayāmr̥ta*" mentioned in the *Tithi* and *Śuddhitattvas*.

Maithila Vācaspatimiśra quoted twice from the *Prāyaścittaprakaraṇa* and two other quotations from Bhavadeva, however, are not traceable in the extant texts.¹⁶

In fol. 8a of Ms. A (of the *Dattakatilaka*), Bhavadeva has referred to one *Prāyaścittaviveka* (*prapañcārt̥ham idam prāyaścittaviveka*). Did he then compose another work named *Prāyaścittaviveka* besides the *Prāyaścittaprakaraṇa* and these quotations are from this work? In the absence of mss. of the *Prāyaścittaviveka* we cannot say anything and therefore give up speculations.

Bhaṭṭa Bhavadeva's authorship of the *Dattakatilaka* (as found in Ms. A) seems to have the support from the following similarities in style noted in his other works. Thus : (i) The title of the work *Dattakatilaka* follows that of the

16. *Śavasūtakāśaucaparakaraṇa*, Introduction, pp. V-VI, fn. 11.

Vyavahāratilaka and the former is called the later part of the latter (*iti bhaṭṭa śrī bhavadeva kṛto vyavahāratilakottaro dattakatilakaḥ sampūrṇaḥ*).

(ii) In the *Prāyaścittaprakaraṇa* Bhavadeva quoted profusely from *Dharmaśāstra* and *Dharmasūtras* and sparingly from the *Purāṇas* (only *Matsya* and *Bhaviṣya*). Of these, the *Matsya* is quoted only once and *Bhaviṣya* nine times. In the *Sambandhaviveka* also only three lines have been quoted from the *Viṣṇupurāṇa* and one line from the *Mārkaṇḍeya-purāṇa*. Besides these, *Manu*, *Viṣṇu*, *Nārada*, *Yājñavalkya*, *Śaṅkha likhita*, *Vyāsa* and a few other ancient *Smṛti*-writers have been quoted. In the *Śavasūtakāśauca-prakaraṇa* also, forty-two *Smṛti* works including *Sūtra* works have been quoted but *Matsya* and *Viṣṇupurāṇas* appear only once each.

In the *Dattakatilaka*, Bhavadeva quoted from *Śruti* thrice, from the *Mahābhārata* twice, refers for the *Jaimini-sūtras* thrice (once wrongly for *Gautama*—in fol. 7.a), from the *Bhagavadgītā* twice and, quotes from or refers to *Manu*, *Viṣṇu*, *Yājñavalkya*, *Atri*, *Śaṅkhalikhita*, *Hārīta*, *Jāvāla*, *Vṛddha Brhaspati*, *Vṛddha-Śātātapa*, *Nārada*, *Baudhāyana*, *Yama*, *Samvarta Devala*, *Kātyāyana*, *Vyāsa*, *Vaśiṣṭha*, *Suśruta-saṃhitā*, *Vāgbhaṭa* etc. He has referred to the following digest type of works : *Vyavahāraprakaraṇa* (fol. 4a, 7a) and *Vyāvahāratilaka* (32a, 35a). His reference to these shows that particular topics were not digressed upon in the *Dattakatilaka* since they were discussed in the *Vyavahāratilaka*. The other works of this category are : *Prāyaścittaviveka* (perhaps his own work) and *Chāndogya-bhāṣya*. We are told that the Vedic mantras quoted by Bhavadeva in his *Paddhati* i.e. *Daśakarmapaddhati* have been commented upon by *Guṇaviṣṇu* in *Chāndogyamantra-bhāṣya* and this work was once famous in Bengal. Presumably Bhavadeva did not refer to that work.¹⁷

17. *Guṇaviṣṇu's Chāndogya mantra bhāṣya* has been edited with introduction, critical notes, indices and appendix by Prof. Durgamohan Bhattacharya and published by the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta—1930. Perhaps this was the *Vedabhāṣya*—one of the lost works of Bhavadeva.

Of the *Purāṇas*, *Viṣṇupurāṇa*, *Ādityapurāṇa*, *Skandapurāṇa* and *Brahmapurāṇa* have been quoted sparingly. The *Matsya* and the *Mārkaṇḍeyapurāṇas* have been named once (in fol. 21a). Only the *Kālikāpurāṇa* has been quoted several times (9 times) and once a *Kālikāpurāṇīyamāhātmya* has also been noted (in fol. 12b). But the printed texts of that *Purāṇa* available to us in Vaṅgavāsī edition and the Chowkhamba edition of 1972 that closely follows it, we do not have any *Kālikāpurāṇa māhātmya*.

In the *Prāyaścitta*—and *Śavasūtakāśauca prakaraṇas* *Viṣṇudharmasūtra* (or *Viṣṇusmṛti*) is often mentioned as *Bṛhadviṣṇu* (*Smṛti*), here, however, simply *Viṣṇu* is named (fol. 13a) and it is repeated in (fol. 33a) without name. In both the passages the name of one Rudradhara¹⁸ and once in fol. 25a of his *Śuddhiviveka* have been given as if the author (rather the scribe) was obsessed with the name.

Rudradhara's date has been assigned to the 15th cent A.D. and that of Bhavadeva to the 11th-12th cent A.D. So, Rudradhara Maithila, the writer of the *Śuddhiviveka*, *Śrāddhahiveka* etc. could not be thought of by Bhavadeva. There was an earlier Rudradhara, in Mithila, the author of *Śrāddhacandrikā* etc. but his works are now lost to us. The former's *Śuddhiviveka* contains the remarks of *Viṣṇudharmasūtra* (alias *Smṛti*), hence the borrowing should be in the reverse way. So we find no other way but to reject this portion of Ms. A as interpolation.

In the *Śavasūtakāśaucaprakaraṇa* (printed text, p. 36) there is a passage : “*na grāmābhimukhaṃ pretaṃ nr̥harevyuḥ iti hāralatā smṛteḥ*”. Now, Aniruddha Bhaṭṭa the author of the *Hāralatā* and the *Pitṛdayittā* was a post Bhavadeva Nibandha writer of Bengal and would not be the source of Bhavadeva. Hence the editor of the work emended the reading to “*iti hāritasmṛteḥ*” and thereby avoided the fallacy of anachronism. In the final verse of the *Śavasūtakā Śaucaprakaraṇa*, Bhaṭṭa Bhavadeva pointed out that his work was based on (*Smṛti*) *Samhitās* (and not on digest).

18. For Rudradhara and his works, See Dharmashastra in Mithilā.

Similar remark applies to the present work also. A glance at the list of writers quoted or named simply in the *Dattakatilaka* shows that here also Bhavadeva avoided quoting from digests and he mainly has drawn upon Manu and Yājñavalkya and others (smṛti) Saṃhitā texts—as has been done in his *Prāyaścitta-prakaraṇa*, *Śavasūtakāśaucaparakaraṇa* and *Sambandhiviveka*.

Let us now see the passages where Rudradhara and the *Suddhiviveka* have been found.

(i) “*trirātrānuvṛttau viṣṇuḥ—anauraseṣu putreṣu svabhāryāsvanyagāsuceti/tathā parapūrvāsu bhāryāsu putreṣu kṛtakeṣu/trirātraṃ syāt tathācāryasva bhāryāsvanyagāsu cetyadī vacanāt/atra parapūrvāsu bhāryāsu anauraseṣu putreṣu ca yat pratiyogikaṃ bhāryātvaṃ putratvaṃ ca tasyaiva tryahāśaucam nanyeṣām iti Rudradharaḥ*” (fol. 13a +b)

In *Viṣṇudharmasūtra*, XXII, 42-43, we have the same excepting the comments.

In Rudradhara's *Śuddhiviveka* (printed text, fol. 13b) we have : *parapūrvāsu anyagatāsu ca bhāryāsu anauraseṣu putreṣu ca yat pratiyogikaṃ bhāryātvaṃ yat pratiyogikaṃ putratvaṃ tasyaiva tryahāśaucam/bhāryā putra sabdayoḥ sambandhisabdatrāt/.....*

In spite of this similarity we are of the opinion that the inclusion of Rudradhara's name is an interpolation. The same quotation from Viṣṇu is repeated in fol. 32b and also in fol. 33a. In fact the scribe (and not the author) seems to have been influenced greatly by Rudradhara and his work. If one says that it was earlier Rudradhara, which will be incorrect in the present case, there will be no polemics. If however the second Rudradhara is considered here—there is objection on grounds of *histeron proteron* anachronism. The whole comment is to be expanged. Incidentally in the *Śavasūtakāśaucaparakaraṇa* (p. 19) while discussing the same topic (*anaurasaputrāṇām pariṇītabhāryāṇām ca anyagāmininām parapūrvasaṃśrayastrīṇām ca maraṇā*

śaucaṃ) Bhavadeva quoted from the *Śaṅkhasmṛti* thus : *anauraseṣu putreṣu bhāryāsvanyagatāsu ca/ parapūrvāsu ca strīṣu trirātrācchuddhirīṣyate/* / Bhavadeva did not quote from *Viṣṇu* and the comment found in the *Dattaka*—is also absent.

This shows that the scribe of the work, in order to refurnish this *tryahāśauca* and to express his acquaintance with the work of Rudradhara quoted a line from his work without having any knowledge of Bhavadeva's anteriority to Rudradhara by three centuries, at least. And the quotation from Śaṅkha in the *Śavasūtakāśaucaprakaraṇa* shows that the prescription was well in currency and not a novel one.

The scribe made another mistake in fol. 25a in the section on women's right to make gift of son in adoption. We have (in fol. 25a) *tadevaṃ patyau jīvati patnyāt na pṛthag dānādhikāraḥ/ asati tasmin svātantryeṇa dānādhikāra iti viśaya vibhāgādubhayoḥ saṅkalanam, evamuktaṃ rudradhareṇa śuddhivivekepi*. This also is a wrongly made interpolation. For in the *Śuddhiviveka* (printed text fol. 22b) we have—*patyau sati strīyāḥ patyananumatyā putradāne 'nadhikāraḥ/ patyanumatyā tu putradāne'dhikāraḥ/ patyabhāve'nadhikāra eva/* / So we have just the opposite of what is claimed and this also, therefore, is rejected as interpolation.

In fact, Bhavadeva quoted only from original works like *Smṛti* and *Purāṇa* and not from any *Nibandha* work (excepting his son). In the present work he quoted/named one *Chāndogyabhāṣya* which we could not locate, but which we presume, may be identical with the work on *Vedabhāṣya* as alluded to in the colophon of the *Dattakatīlaka*.

Now, let us examine how far the text, of the work as found in Ms. B, can be of Bhavadeva's writing : (i) The authorities quoted here include among others Manu, Yājñavalkya, Nārada, Kātyāyana, Baudhāyana, Parāśara, Devala Br̥haspati, Vṛddha Br̥haspati, Vṛddhaśātātapa, Vṛddha Manu & Vaśiṣṭha. Here the discussion from the *Vaidyaśāstra* texts like those of Suśruta, Vāgbhaṭa (as found

in Ms. A) is dispensed with. (ii) Among the Purāṇas, the *Ādityapurāṇa*, *Viṣṇupurāṇa* and the *Kālikāpurāṇa*, besides the *Bhagavadgītā* (fol. 6a *yad yad ācarati* etc.) are quoted and so also the Śruti.

One Upa-parameṣṭhi is named thus : *codanā lakṣaṇortho vedah, sa ca ṛg-yajuḥsāmātharvabhedenā caturdhā vibhaktah/teṣāṃ trayī tu bahuśākhikā iti tadarthasya upaparamēṣṭhi mukhāt sāksādavadhāraṇena niścayena nibaddhatvāt grāhyatvāt* (fol. 3b). To note here that the second sūtra of the *Mīmāṃsādarśana* is *codanālakṣaṇo'rtho dharmah* (and not *vedaḥ* as read here). (iii) Later works on Smṛti quoted or named here are : Medhātithi, Govindarāja, Ratnākara, Kalpataru and one *Dākṣiṇātya saṃgraha* (*ata eva dākṣiṇātyasaṃgrāhe atri vacana-vyākhyānaṃ yuktaṃ eva*—fol. 7a). The reference to this *Dākṣiṇātyasaṃgraha* is against the mode of selection of authorities on Dharmaśāstra by Bhavadeva as evinced in his other printed texts on smṛti. Moreover, the writer of the Ratnākara series i.e. Caṇḍeśvara Ṭhakkura Maithila wrote the works in śaka era *rasaḡuṇa bhujacandra* i.e. 1236 Ś.E. = 1314 A.D. This is evident from the chronogram¹⁹ added to his works *Kṛtyaratnakoṣa*. *Kṛtyakalpataru*, in several parts, of Lakṣmidhara, though profusely drawn upon by Caṇḍeśvara was written later than the works of Bhaṭṭa Bhavadeva. Hence dependence on later works proves that the work in Ms. B was prepared not by Bhaṭṭa Bhavadeva but by a later redactor : (iv) In fol. 6b of the Ms. B these redactors have given a view which subsequently came to be accepted in the society and that is on the right of the mother to give (or receive) in adoption a child when her husband is dead : “*janakābhāve jananyā apt dānagrahaṇayoḥ svātantryam*”. This is what is given in fol. 25a of the Ms. A—“*asati tasmin svātantryeṇa dānādhikārah* *evamuktam rudradhareṇa śuddhivveke pi*”. We have already seen that the printed text of Rudradhara gives the opposite view. Hence the interpolation in Ms. A came to be copied by the redactor. In fol. 3b we have another queer remark—“*ataeva śaṅkara bhāṣye yatkiñcinmanurāha tadbheṣajam ityuktaṃ*”. The line is to be seen in the

19. Sri Dharmashastra in Mithila.

Taittirīya Saṃhitā (II. 2.10.2) and also in the *Tāṇḍya-brāhmaṇa* (23.16.7) with slight change.

Treatment of different topics in the *Dattakatilaka* as found in the Ms. A shows the normal feature of a digest text. Thus we have : *ādau putraśabdārthaṃ āha manuḥ* (1b), *idāniṃ putrotpādanaprāyojanam abhidhiyate* (4a), *putrānutpaṭtane tatpratidinidhivena kṣetrojādikam* (6b), *Kallivarjyāni* (7a) *dattaka karaṇādi pāripāṭyam* (9a), *athedāniṃ dattaka prasangād dvādaśavidhāḥ putrā neyante* (15a), *dattakasya dhanādhikāraḥ* (18a), *atha grahaṇa paripāṭi* (21a), *sāgni-karṭṛkagrahaṇam* (22.a), *niragnikar-ṭṛkaprahaṇam* (23.a), *putrasya śukraśonitasambhavatvāt tat prasangeṇa śukra śonitādidehadhātuvīmarsaḥ* (26.a), *prakṛtamanusṛtya grahanādikamcūḍāyāśca vīmarsaḥ* (28.a), *dattakasya pratiyogyanuyogitayā-śauca nīrūpaṇam* (32b).

In Ms. B we do not have any such clear cut demarcation of topics. There the discussion appears to be a summary of what is found in the original. However, there in fol. 8b we have “*atha grahaṇam*” and after a few lines “*atha saṃskārāḥ*”. In fact a comparison of the two mss will clearly show that Ms. B represents a later collection, redaction and summary of the original. This may be ascertained by a comparison of the work with the summarised text as found in Ms. B given in the appendix.

We have come to know of a large number of texts on *Dattaka* but it appears that the *Dattakamīmāṃsā* of Nandapaṇḍita became the most widely read text on the subject. Kubera's *Dattakacandrikā* also acquired a repute of some kind. Bhavadeva's work was far more earlier. A simple perusal of these works will bring out the difference of Bhavadeva from these later writers.

Such works begin with the necessity of having a son and different kinds of sons. Of these, only the natural (*aurasa*) and adopted son (*dattaka*) are said to be in currency in the Kaliyuga, other types of sons are prohibited. According to some (i.e. the *Dattakamīmāṃsā*), in western India, *aurasa*,

kṣetraja and *dattaka/kṛtrima* sons—are allowed. Bhavadeva, however, following the Kalivarjyas accepted only the *aurasa* and *dattaka* types, *Dattaka-candrikā* also says that.

The concept of '*dvyāmuṣyāyana*' (one accepted as son of both the natural father and the adoptive father) seems to have been accepted later as Bhavadeva is silent on it. According to the *Dattakamīmāṃsā* it is not prohibited in the Kaliyuga but it is included in the twelve kinds of sons. If a sonless *sapṛṇḍa* (like husband's brother) raises a male child in the wife of another son-less *sapṛṇḍa* with the desire of having the child doing filial duty both to his natural father and husband of his mother, the child thus born is called *dvyāmuṣyāyana*—son of two persons an adopted son who remains heir to his natural father though adopted by another. We refer here to Yājñavalkya II. 130.

*aputreṇa parakṣetre niyogotpāditaḥ sutah/
ubhayorapyasau rikthī pṛṇḍadātā ca dharmataḥ//*

Both the *Dattakamīmāṃsā* and the *Dattakacandrikā* have discussions on it. This status is conferred when stipulation is made before hand by the natural and adoptive fathers. But if a child is adopted after completion of his *Cūdākarāṇa* sacrament then also he becomes a *dvyāmuṣyāyana*. Such a boy cannot/should not marry a girl of the same gotra as of his natural father and adoptive father. Bhavadeva, however, is silent on this. So also were the writers of the *Dattakanirṇaya* and the *Dattakadarpaṇa*, we are told.

According to Bhavadeva one could take more than one adopted sons and the number is limited to three following the decision of the *Kapīṇjalādhikarāṇa* of the *Mīmāṃsā sūtras* (XI. 1.38-46)—[see fol. 9b of the *Dattakatilaka*]. Wife also can adopt three sons on the consent of her husband. If the husband expires after giving consent to his wife for adoption, he cannot be called son-less, because subsequent to adoption, even after his death, he would have his son. *Dattakamīmāṃsā*, however, says that a widow cannot adopt a son.

Normally, a sonless man can adopt a son. But it has

been enjoined that one having a male issue upto the level of great grandson can have an adopted son : *prapautra paryantarāhītenaiva puṃsā dattakaḥ karaṇīyeti* (i.e. *karaṇīyaḥ iti*) *sādhīyaḥ* (fol. 10.b). *Dattakamīmāṃsā*, in this context says—when one has a son but no daughter and he wants to achieve heavenly abode by daughter's son, one can adopt even a daughter.

On the eligibility of a child for adoption the generally accepted norm is he, whose mother could be appointed in levirate, may be taken in adoption. Since a brother and sister cannot be partners in levirate their sons cannot be adopted as such. In other words one cannot adopt his sister's son, nor can a sister adopt her brother's son. If taken, it will be illegal. Bhavadeva, however, had a different view. He says: "*dattakasya sapīṇḍa-sakulya-samānodaka-sagotrasya śreyastve tatrāpi bhrātṛputrasattve sa eva/ bhinnagotreṣu ca dauhitra-bhāgīneya-pitṛbandhu-mātṛbandhu-svātmabandhu-santānāḥ śreyāṃsaḥ/ tadaprāptaḥ sarvatrāpi pātityādoṣahīno grāhya iti*" (fol. 11.b). This marks a difference from the views of the *Dattakamīmāṃsā* and the *Dattakacandrikā*. Thus we have in the former text : *aṅgādaṅge tyreṇ japtvā āghrāya śīsumūrdhan/ vastrā-dibhiralaṅkṛtya putracchāyāvahaṃ sutam/ putracchāyā putrasādrśyaṃ tacca nīyogādīnā svayam utpādanoyogyatvam..../ tataśca bhrātṛ pitṛvya-mātula-dauhitra-bhāgīneyādīnāṃ nirāsaḥ putrasādrśyābhāvāt/ etadevabhīpretyoktam agre tenaiva dauhitro bhāgīneyaśca śūdrāṇāṃ vihitāḥ sutaḥ/ brāhmaṇādītraye nāsti bhāgīneyaḥ sutaḥ kvacit.*²⁰// The *Dattakacandrikā* also says : "*dauhitraṃ bhāgīneyaṅca mātṛsvasṛsutaṃ vīnā*" and quotes from Śaunaka thus :

*dauhitro bhāgīneyaśca śūdraistu kriyate sutaḥ/
brāhmaṇādītraye nāsti bhāgīneyaḥ sutaḥ kvacit/*²¹

We can only hold that Bhavadeva held a different and

20. *Dattakamīmāṃsā* and *Dattakacandrikā*—edited with Sanskrit commentaries by Mm. Bharatchandra Shiromani, Calcutta 1857, p. 68.

21. *Dattakacandrikā*—pp. 4,5 of the above edition.

perhaps older view. But he agreed with common view when he said : “*evaṇca sagotrāvivāho'pi śūdrasya sambhavatīti* (fol. 14b).

In fol. 7a however, he strangely referred to the *Jaiminīsūtras* instead of mentioning the *Gautama Dharmasūtra* for he quoted almost verbatim a sūtra of Gautama (I.5) — ‘*tulyabalavīrodhe vikalpaḥ*’. His words are : *tulyatve sati vikalpāvasaraḥ, tulyabalavīrodhe hi vikalpaḥ tī jaiminīsūtrāt*” (fol. 7.a). We are however told²² that although there is no such *Mīmāṃsāsūtra* as held by Bhavadeva — there is comparable topic in *Mīmāṃsā*.

In the *Bādhādhyāya* of the *Mīmāṃsāsūtras* (X. 8.6ff) there is a discussion on the tenability of *pariyudāsa* or *prasahyapratishedha* of a negative implication (*nañārtha*). It has been concluded there that when a direct Vedic injunction militates against another direct Vedic injunction, that is when they are of equal validity (*tulyabala*) option (*vikalpa*) can be exercised. The stock in trade examples are (a) *atitrātre ṣoḍaśīnam grhṇāti* and (b) *nātrātre ṣoḍaśīnam grhṇāti* — either of which may be applied (by option) both of them being equally forceful Vedic statements. Some later Nibandha writers explained *ṣoḍaśī-grahaṇāgrahaṇavat phale bhūmā* — i.e. when *ṣoḍaśī* is included it results in better or greater results.

In the *Dattakatilaka* — we have the following conclusions on *āśauca* (impurity) : when an adopted son dies no impurity can cause to the family of his natural father. When the son/ grandson is born to that adopted son, his adoptive father, ad-o grand father and ad — o great grand father will observe impurity for three days (fol. 32b + 33a). In this matter, Bhavadeva, Nandapaṇḍita and Kubera are unanimous. In the event of death of the adoptive father, grandfather and great grandfather — the adopted son (and the lower generation upto the great grandson — as the case may be) will observe impurity for three days. The *Dattakamīmāṃsā*

22. I am indebted to Shriman Dr. Gopalnath Bhattacharya, Professor of Sanskrit, Burdwan University, for this information.

says that in the case of death (or birth) of an adopted son, having the same *gotra* as the adoptive father and his cognates (*sapiṇḍa*) both the parties will observe full impurity as is generally prescribed. Regarding others a principle—“*yānmarañe yad āsaucaṃ tanmarañe tadaśaucaṃ asati bādhake*” is applied.

Bhavadeva gives here a different view : *kecit tu sagotradattake āsaucaṃ pūṇamāhus tadatīva mandam, vācanike'rthe nyāyānavatārāt* (fol. 33b). He also says that in the demise of the adoptive father the adopted son will not observe impurity of the body (*dehāśuddhi*) as is done by a natural son because of the absence of the bodily relation between the two (*atha pitṛmarañe dattakasya saṃvatsaram aurasvat na dehāśuddhiḥ/dehāśuddhi—prayojaka tādṛśa sambandhābhāvāt*—fol. 33b).

On the Dattaka's right to property Bhavadeva did not say much. The adopted son loses all right to his natural father's property. The natural and eleven other secondary sons have been divided into two groups by lawgivers like Manu, Baudhāyana Devala, Nārada, the writer of the *Kālikāpurāṇa* etc. One group consisting of six i.e. *aurasa, kṣetraja, dattaka, kṛtrima, gūḍhotpanna* and *apavidhā*—all *bandhus* (ie. relative coming under the *sapiṇḍa* relationship) and *dāyādas* (inheritors)—(Manu, 9.159). The other group comprises *kānina, sahoḍha, kṛta, paunarbhava, svayaṃdatto* and *śaudra*—these are all *bandhus* but not inheritors (*adāyāda*) (Manu, 9. 160). Needless to say that when the *aurasa* son is living the right to property of the secondary sons is neutralised, they get only maintenance, but in his absence they become the heir in due order. That is the first preference goes to the *kṣetraja*, in his absence to the *dattaka* and so on.

Quoting from the *Kālikāpurāṇa* the passage (given as an advice to one monarch named Candrasekhara) Bhavadeva remarked that the *dāsa, paunarbhava* and *svayaṃdatta* sons are never to be allowed to succeed to the throne and the *kṣetraja* is debarred when one *aurasa* son exists. Different writers although followed the course of Manu,

minor changes appeared with the passage of time. Thus, Bhavadeva said : “*devalastu uttara-ṣaṭkamadhye dattakam abhidhāya teṣāṃ pitṛdhane evādhikāram āha na tu bandhudhane/yathā devalaḥ—aurasaḥ putrikāputraḥ kṣetrajāḥ kanyakodbhavaḥ/gūḍhotpannopavidhāśca sutaḥ paunarbhavastathā// dattaḥ svayamupetaśca labdhaḥ kṛtaḥ kṛtastathā/ etc. dvādaśa putrāstu sanyatyartham udāhṛtāḥ// teṣāṃ ṣaḍbandhudāyādāḥ pūrve'nye pitṛeva ṣaṭ//* (fol. 18a). Bhavadeva found out this difference of opinion and he tried to reconcile it thus : “*manu-baudhāyana-kālikāpurāṇa-yājñavalkyātri-vyāsādibhir yad dattakasya pūrva ṣaṭkamadhye pāṭhastat sarvakāla-sādhāraṇaḥ/nārada-devalādi-vacanantu kalītaraparam* (fol. 19.a)—i.e. Manu, Baudhāyana, Kālikāpurāṇa, Yājñavalkya, Atri, Vyās and others included *dattaka* in the first group of six types of sons (who are both *bandhu* and *dāyāda*) and such inclusion is applicable in all the ages, whereas the divergent view of Nārada, Devala and a few others hold good only in the ages other than the *kaliyuga*. So Bhavadeva concluded that the sons of the first group belonging to the same caste as that of the adoptive father get one third of such father's property and also that of the *bandhus* when there is a natural son. In the absence of the latter they get all. The others belonging to the second group get only one third of their father's property when there is an *aurasa* son, but nothing from the property of the *sapinda*s, because Kātyāyana also had said the same. In the absence of the *aurasa* son they also get everything of their father's wealth (in due order) (fol. 19a).

From the above it is clear that the principle of adoption acquired a place of importance in *smṛti* digests. This came as a corollary to an important item of dispute viz. *dāyabhāga* or inheritance—or partition of ancestral wealth among the survivors specially son, daughter, wife, brother etc. The sons were either natural or naturalised ones, in the absence of the former the need for the latter was felt. In fact, the presence of a son was felt as *sine qua non* in the life of a householder. So such discussions gradually cropped up and found a place for them in the Veda and *Smṛti* literature and that was a different world.

Presentday world is groaning under demographic weight and various measures are now being prescribed for at least partial removal of this weight. Let not mother earth continue to be trampled under the feet of her own children. But the situation was different in ancient times. No Malthus was there preaching the effectiveness of positive checks and preventive checks on human population. Right from the days of the Vedas Indians always craved for a large number of male children (*suwirāso vidatham āvadema—R̥gveda* II. 12.16d). This hankering went on unabated and left so indelible an impression on Indian psyche that even now in the last decade of the twentieth century A.D. Indians go abagging for a male child. Even now there is reverberation of the feeling expressed in the hoary antique days of the *Altareya Brāhmaṇa—annaṃ ha prāṇāḥ śaraṇaṃ ha vāso rūpaṃ hiraṇyaṃ paśavo vivāhāḥ/ sakhi ha jāyā kṛpaṇaṃ ha duhittā : jyotiḥ ha putraḥ parama vyoman//* (*Altareya Brāhmaṇa* I.5). In the *R̥gveda* V.4.10.—

*yastvā hṛdākīrṇā manyamānomartyaṃ marto jōhavimī/
jātavedo yaśosmāsu dhehī, prajābhīr agne ! amṛtatvam
aśyām//*

The sages pray for achieving immortality by sons. Sāyaṇa while explaining the above passage quotes something which is unison with *Manu* (9.8) and says a man himself is born as son and that son is the cause of gaining immortality (*prajāṃ anu prajāyate tad u te martyāmṛtam*). *Manu*'s words are :

*patir bhāryāṃ sampravīśya garbho bhūtvēha jāyate/
jāyāyās taddhi jāyātvaṃ yad aśyām jāyate punaḥ//* (9.8)

Similar expressions can be seen in *R̥v.* V. 25.5—*putraṃ dadāti dāśuṣe*; X. 85.45 (*daśa aśyām putrān ādhehī*); X. 183.1 (*īha prajān īha rayīm rarāṇaḥ prajāyasva prajāyā putrakāmaḥ*) and so on.

In *R̥gveda* I. 90.9. (*putrāso yatra pītara bhavanti*) it is expressed that the sons become the fathers i.e. they protect and maintain their fathers in old age. The story of *Harīścandra*'s reply in ten *gāthās* on the above (from which

the fifth one is already quoted before) are all well-known from the *Āitareya-brāhmaṇa*.

If we accept that the Vedic Aryans were neo-settlers in an alien land, their hankering for a numerically superior power over the enemies, thus expressed, appears just and the Vedic and later Vedic Indian literature is replete with such feelings.

In the *Rāmāyaṇa* the story of Daśaratha's having no son and the means he adopted for procuring one such are all well-known.²³

In the *Mahābhārata* (I. 13. 20-21) we have the sage Āstika, bent on maintaining his celibacy abstained from marriage and raising progeny, was advised by his ancestors to desist from the same.²⁴ The sage Mandapālā, foremost among the pious, found the *pitrloka* even, where he went after death passing a strictly religious life, fruitless; because he did not repay in his life time the indebtedness to his ancestors by raising children. He was advised to rectify this deficiency for even the Veda declared that the son delivers the father from a hell named to.²⁵

If a patient enquiry is made, many such passages can be found in our ancient literature and the feeling of craving for a son permeated not only the later literature but the

23. *mama tātapyamānasya putrārthaṃ nāsti vai sukham/
tadārthaṃ hayamedhena yakṣyāmīti matir mama//*
Rāmāyaṇa (Baroda Edn.) I. 11.8

24. *Yatasva yatnavāṃstata santānāya kulasya noḥ/
ātmano 'rthe' smadarthe ca dharma ityera vā vibho//
na hi dharma phalastāta na tapobhīḥ susaṃśtātā/
tām gatīm prāpunvantīha putrīns yām vrajantīha // etc.*
Mahābhārata (critical son) I. 13. 20-2).

25. *rhīno mānavā brahman jāyante yena tacchṛṇu//
kṛyābhīr brahma caryāṇa prajāyā ca na saṃśayaḥ//
tadapā kriyate sarvaṃ yajñena tapasā śruṣat/
tapasvī yajñakṛcāsi na ca te vidyate prajā//
tasmādapasyasantāne yatasva drīja sattama//*
Ibid., I. 220. 11-12, 14.

Indian mind also throughout the subsequent ages. Needless to say that the works on the subject, of the later period have profusely drawn upon such passages from the Vedic, Epic, Puranic and Smṛtic literature—specially of Manu, Yājñavalkya, Gautama etc. and an idea about the subject may be had from “*Dattaka-vidhi-vidkāra*” (in Bengali) by Pandit Rajendranath Vidyabhushan (Calcutta, 1314 B.S. — 1908-09 A.D.), Professor Kane’s *magnum opus*, VS. II etc.

A perusal of such passages leads one to think that right from the days of the Vedas—the Indians paid special emphasis on the usefulness of having a son not only in this life but also in life beyond. In fact they married only for the sake of having a male child. So we are told “*putrārthe kriyate bhāryā putraḥ pñda prayojanāt*”. Those who could not have that (i.e. a son) considered themselves inferior to others, their life futile, their abodes desolate and their ancestors—poor souls bewailing for less of libations of water in the absence of a male progeny. One is reminded of the lamentations of the royal personages like Dilipa and Duṣyanta in Kālidāsa’s immortal works—the *Raghuvamśam* and the *Abhijñāna-śakuntalam*.

The usefulness of the adult son to his old parents can be understood. He acts as a trusted lieutenant to them in the discharge of domestic duties. But this is on the mundane matters. On matters relating to the life beyond death also his utility is recognised by the Hindus. On *parva*-days like the *amāvasyā* etc., on the *pīṭpakṣa* days the son, as per scriptures, respectfully offers rice-balls, libations of water to the manes, the departed father, grand-father and great grand-father etc. and as a result the latter gets immense spiritual satisfaction. This is the spiritual benefit of having a son. To ensure that worldly and spiritual benefits, the Indians right from the Vedic age offered prayers and solicitations to the divinities so that he could be endowed with a son.

In this context the words of Yāska while explaining the etymology of the word *putra* are worth considering : “*putraḥ puru trāyate, nīparaṇād vā, put narakam tatas trāyate iti*

vā'. Devarāja Yajvan in his comments on this has the following : *putraḥ puru trāyate, bahu api yat pitrā pāpaṃ kṛtaṃ bhavati, tato'yaṃ trāyate putraḥ/niparaṇād vā, nipṛnāti nidadāti hyasau piṇḍān pitrbhyaḥ iti putraḥ/athavā puṃ iti narakasthānam niyate, tatastrāyate iti vā putraḥ/*

That is—it is the son that saves the father from various sins committed by him or that he gives/offers rice-balls to the father—hence he is called *putra*, *puru+√traī*, *ni+√tor*—gives the form. (*Nirukta* 2.1.11.5)

This also shows that not only worldly benefit but spiritual benefit was also considered as the motive behind the desire for a son. But things do not occur according to our wishful thinking, all persons cannot procreate male child. So alternative had to be thought of. When the absence of a son was felt people began to think of some alternative which could be taken as a substitute for the natural son. In this way evolved out the idea of secondary sons the number of which gradually increased to eleven. Peculiar social conditions coupled with the above noted feeling contributed towards formulations of rules for social recognition of the secondary sons, and this was done long before the days of Manu.²⁶ These secondary sons as we have seen are : *kṣetrajā*, *dattaka*, *kṛtrīma*, *gūḍhotpanna*, *apaviddha*—*kānina*, *sahoḍha*, *kṛta*, *paunarbhava*, *svayaṃdatta* and *śaudra* (Manu. 9.159-160) and of these the *dattaka* is the most important. For we have seen that it has come down to the present age in an almost unbroken chain from the Vedic days.

In the *Āitareya-brāhmaṇa* we have the story of King Hariścandra and Nārada etc. which may be briefly discussed here. Hariścandra had no sons, he prayed to Varuṇa with the stipulation that the son born by the gift of Varuṇa would

26. Pandit Rajendranath Vidyabhushan in his work cited from the RV. I. 116.13 and RV. X. 65.12 to show that the Vedic gods Āśvins gave a son Hiranyahasta to Queen Vadhṛimato whose husband was incapable of producing a son. This perhaps refers to something like a son by levirate although the word *niyoga* is not used there.

See R.N. Vidyabhushan, op.cit., p. 21.

be sacrificed to the latter. He then got a son named Rohita and the divinity wanted the fulfilment of the promise made by the king. After dillydallying for a long time Hariścandra divulged to Rohita the stipulation made by him and Rohita for fear of life left his father's place and went to the forests. There he met the sage Ajigarta, his wife and three sons—*śunaḥ puccha*, *śunaḥ śepha* and *śuno lāṅgula* and procuring by payment the second son (ie. *śunaḥ śepha*) from his parents he went back to his father. There he placed the boy before his father for immolation in sacrifice and thereby procure his release from the stipulation. *Śunaḥsepha* found himself in peril and on his implorings the divinities spared his life and found for him a safe seat in the lap of Viśvāmitra—the *hotṛ*-priest of the sacrifice. He got the name of—Vaiśvāmitra Devarāta (ie. God given one—belonging to Viśvāmitra) whom Viśvāmitra refused to put back to Ajigarta—his father.

Upto this, the story proves two customs : Hariścandra in order to fulfil his undertaking procured one who acted as the deputy/substitute of his natural son. Viśvāmitra in spite of having 100 (or 101 ?) sons took in adoption one more son when the latter was in danger. After such acceptance he got the gotra appellation of Viśvāmitra by changing that of his father Ajigarta which was *Āṅgīrasa*. He also got the right to inherit to Viśvāmitra's property. This may be taken as the seed of the idea that in course of time made the adopted son occupy the place of the Aurasa son when there is none.

Śunaḥsepha was Ajigarta's natural son but he became what in parlance of Smṛti literature is *Kṛitaputra* (son by purchase) of Hariścandra and subsequently the adopted son of Viśvāmitra. Viśvāmitra placed his adopted son before his natural sons and asked them to accept the former as their elder and a coparcener too.

The first fifty of his natural sons revolted against the order but the younger fifty accepted it. So Viśvāmitra cursed his rebellious sons to live the life of pillagers and marauders in the land of lonely peoples like the *Andhras*, *Puṇḍas*, *Śabarās*, *Pulindas* etc. which they became.

It was natural that the rebellious sons of Viśvāmitra carried with them their religion, rites and customs—one of which, it appears from the above story, was that sons could be only natural sons or primarily sons of the body and that secondary sons had no place in the social fabric as sons. It has been categorically stated in the *Āpastamba Dharmasūtra* [and *Praśna*, 6th Paṭala, 13th khaṇḍa, 10th sūtra - II. 6.13.10—Mysore Edition] that there cannot be any gift and sale and consequent adoption and purchase of children (*apatya*)—“*dānaṃ krayadharmasca apatyasya na vidyate*”. On this sūtra the *ujjvalā* commentary of Haradatta says : “*dānagrahanena vikrayo gṛhyate tyāga-sāmyāt/ krayadharma iti ca pratigrahasyāpi grahaṇam, dharmagrahaṇāt svikāra sāmyācca/ apatyasya dāna pratigraha-kraya-vikrayā no kāryah/*”

In the same context *Āpastamba* (II. 6.13.5) has *utpādayituḥ putra iti hi brāhmaṇam* and he refers to a *Vaidikī gāthā* in support. He thereby establishes the uselessness of secondary sons in the matter of spiritual benefit. In other words *Āpastamba* dismissed categorically the case of all secondary sons.

Baudhāyana also quoted the *gāthā*, but he was not so categorical about the uselessness of secondary sons. On the contrary he named and accepted the different types of secondary sons and fixed principles of inheritance of such sons. *Baudhāyana Dharmasūtra* (II. 2.3. 31-32) mentions the following type of sons—*aurasa, putrikāputra, kṣetraja, datta, kṛtrima, gūḍhaja, apavidḍha, kānina, sahoḍha, kṛta, paunarbhava, svayamdatta, niṣāda* and *pāraśava*. He also has quoted from a previous teacher named *Aupajanghani* according to whom only the natural son was worth the name of a son : *teṣāṃ prathamā evetyāhāupajanghani* (*Baudha*. II. 2.3.33) and then in support quotes the *gāthā* quoted by *Āpastamba* also in this context.

G. Bühler, while translating into English the *Dharmasūtras* of *Āpastamba* and *Baudhāyana* in the *Sacred Books of the East* (vols. II & XIV), made interesting discussion on the provenance of these two works and

quoting from one *Caraṇavyūha-bhāṣya* tried to establish that the works belonged to the Deccan.²⁷

One may now conclude, as A. Rajendranath Vidyabhushan held, that the rebellious sons of Viśvāmitra who refused to accept Devarāta Viśvāmitra (ie. Śunaḥ śepha) as the adopted son of Viśvāmitra and were therefore cursed by him to live in the non-Aryan Āndhra and other territories had something to do with the evolution of the dispute of the subject mentioned in these two Sūtra works. For, here also we find a distant echo of the purport of their views discussed above. In this way a sizeable volume of literature has developed in Sanskrit on the subject of different types of son and their rights and duties. Not only the original works like those of Manu, Yājñavalkya, Viṣṇu etc. ie. the Dharmaśāstras written in verse and prose, but the Dharmaśāstra works like those of Gautama, Baudhāyana etc. have interesting discussions on it, the commentaries to such works also discuss, *inter alia*, the theory of adoption. The exception to this, however, is the work of Āpastamba, who had a totally different view mentioned above.

While going through the history of Dharmaśāstra we have noted that Smṛti digests form the last stage in the evolution of the subject and we have a long list of such digests or dharma-nibandhas written by various writers at different times and places.

Before the enactment of a law by the Indian Parliament in 1956 all these works had their recognition in the society and time and again disputes arising out of problems relating to sons, adopted sons their rights etc. These were referred to the law courts including the Privy council in England.

It is interesting to note that in the western countries also in ancient times the problem of adopted son was discussed. Dr. Strange's Hindu Law and Sir William Jones's works (Vol. IX) quote such instances of adoption and disputes

27. The works of Baudhāyana and Āpastamba are in currency in South India. *Jaimīniya-nyāya-mālāvīstara* mentions that Sāyaṇācārya belonged to the *Baudhāyana sākha*.

connected with that. Some such instances from Isaens, Cicero and Justinian are quoted by Pandit Vidyabhushan to show that even in ancient Greece and Rome adoption of a child was an accepted practice for secular and spiritual better benefits (Vidyabhushan, *op.cit.* pp. 40-44).

Now we propose to give a list of works on adoption as could be collected from diverse sources including the work of Mm. P.V. Kane and the *New Catalogus Catalogorum*, Vol. VIII.

List of Smṛti Nibandha works on the theory and practice of adoption.²⁸

1. *Dattaka-kaumudī*—author-Rāmājaya Tarkālaṅkāra, printed in Calcutta 1827, summarised in the *Dattaka-śtromaṇi* of Mm. Bharatacandra Śtromaṇi and printed under the patronage of Prasanna Coomar Tagore, Calcutta, 1867.
2. *Dattaka-Kaustubha*—by Kedaranath Datta, printed, Calcutta.
3. *Dattaka-candrikā* of Kubera, printed, Calcutta 1857. Text printed with Marathi translation from Baroda, 1899. The last verse of the work is interpreted in a queer way to give the author's name as Raghumanī, but the interpretation is not given any evidence. The work is included in the *Dattakaśtromaṇi*.
3. *Dattaka-candrikā* of Kolappācārya
4. Do — of Tolappara, son of Śrīnivāsācārya
5. *Dattaka-candrikā-ṭīkā* by Takonalāla
6. *Dattakatattva-(vi) nīṃaya* by Harināthamīśra.
7. *Dattakatilaka* of Bhavadeva—a part of the *Vyavahāratilaka*. Summarised in the *Dattakaśtromaṇi*. It has been shown that it represents the work as contained in our Ms. B is an apocryphal one—not coming from the pen of the

28. Based mainly on the list prepared by P.V. Kane, *Hist. of Dh.* Vol. I. Pt. II. appendix and the *New. Cat. Cat.* vol. VIII.

great polymath. It was prepared by some scholars from the original of which Pandit Chaturbhuj Sharma might have been one.

8. *Dattaka-darpaṇa* by Dvaipāyana. A work of this name is included in the *Dattakaśīromaṇi*.
9. *Dattakadīdhiti* by Mm. Ananta Bhaṭṭa (printed in Calcutta and also at Bhavanagar)—included in the *Dattakaśīromaṇi*.
10. *Dattaka-nirṇaya* by Tatyashastrin.
11. *Dattaka-nirṇaya* by Viśvanātha Upādhyāya.
12. *Dattaka-nirṇaya* by Śūlapāṇi Sāhuḍiyana (part of his bigger digest work named *Smṛti-viveka*. P.V. Kane held that nearly the whole of the work is printed in the *Dattaka-śīromaṇi* but Pt Rajendra Vidyabhushan informed us that *Dattakanirṇaya* included in the *Dattaka-śīromaṇi* was from the pen of Mm. Śrīnāthabhaṭṭa—one of the foremost Gauḍiya Smārtas—i.e. Śrīnātha Ācārya Cūḍāmaṇi—a senior contemporary of Raghunandana, perhaps his teacher. It is not known why Prof. Kane took this to be the work of Śūlapāṇi. See Vidyabhushan, *op.cit.* p. 54 and its footnote. So—another work.
13. *Dattakanirṇaya* of Śrīnāthabhaṭṭa/Śrīnātha Ācārya Cūḍāmaṇi.
14. *Dattakaputra-vidhāna* by Anantadeva. Perhaps it is the same as *Dattakadīdhiti*—Sl. 9. above.
15. *Dattakaputravidhāna* by Nṛsiṃhabhaṭṭa.
16. *Dattakaputravidhi* by Śūlapāṇi same as Sl. 12 above.
17. *Dattaka-mimāṃsā* or *Dattaka-putranirṇaya-mimāṃsā* of Nanda paṇḍita alias Vināyakapaṇḍita. It is included in the *Dattakaśīromaṇi* and is perhaps the best known work on the subject Ed. Mm. Bharatcandra Śīromaṇi with Skt. Comm. Bāla bodhinī together with *Dattakacandrikā* and its comm. *Bālasambodhinī*—both done by him and printed in Bengali characters, Calcutta 1857. Ed. Mm. Bharatcandra Śīromaṇi, Cal. 1885. Ed. Anandashram Press, Poona, 1941.

18. *Dattaka-mīmāṃsā* by Mādhavācārya
19. *Dattakavidhi*—an extract from the *Vyavahāramayūkha* of Nīlakaṇṭha.
20. *Do* — by Vācaspati.
21. *Dattaka-viveka* by Śūlapāṇi (vide Sl. 12 above)
22. *Dattaka-saptiṇḍa nirṇaya*
23. *Dattakoḥjvala* by Vardhamāna.
24. *Dattacintāmaṇi* by Vajreśvara.
25. *Dattadāyaprakāśa* by Vrajanatha Vidyaratna, printed, Cal. 1875.
26. *Dattaputra-tattva-viveka* by Vāsudevabhaṭṭa.
27. *Dattaputradhi*
28. *Dattamañjari*
29. *Dattaratnapradīpikā* by Śrīnivāsācārya.
30. *Dattaratnākara* by Dharmarājādhvarīndra, son of Mādhavādhvarīndra, later than 1650 A.D.
31. *Dattaratnārpaṇa* by Sītārāmaśāstrin.
32. *Dattavidhi* by Vaidyanātha.
33. *Dattasaṃgraha* by Bhīmasena Kavi.
34. *Dattasiddhānta mañjari* by Bālakṛṣṇa, son of Devabhadradikṣita.
35. *Dattasiddhāntamañjari* by Bhaṭṭa Bhāskara Paṇḍita (one *Dattakasiddhāntamañjari* is included in the *Dattakaśiromaṇi*)
36. *Dattasiddhānta-mandāra-mañjari*
37. *Datta-smṛtisāra*
38. *Dattahomānukramaṇikā*
39. *Dattādarśa* by Mādhavapaṇḍita.
40. *Dattārka* by Dada Karjugi.
41. *Dattārcana-kaumudī* or *Dattātreyā-paddhati* by Caitanyaḥjivī.
42. *Dattārcanavidhicandrikā* by Rāmānandayati.
43. *Dattāśauca-vyavasthāpanavāda* by Rāmasubrahmaṇya Śāstrī.

44. *Dattakakuṭhāra*, appert I. b1.
45. *Dattakakramaśaṃgraha Śukṛṣṇa Tarkālaṅkāra Bhaṭṭācārya* (same as *Dāyādhikārakramaśaṃgraha*).
44. *Dattakagrahaṇa prayojī*, SSPC. III. T. 122.
45. *Dattakagrahaṇavidhi* by Rudradhara, SSPC 1.1. 424.
46. *Dattakacandrikā* by Śyāmatala
47. *Dattakadarpaṇa* by Mandalik, p. 62.
48. *Dattakanimāya* by Dvaipāyana.
49. *Dattakanimāya* by Nanda Paṇḍita son of Rāma Paṇḍita.
50. *Dattakanimāya* by Harinātha Miśra.
51. *Dattakanimāyāmṛta* by Śrīdhara Aṇṇā Śāstrī Vare, Ujjaini, I. p. 27.
52. *Dattakanyāparāvṛtti* from Govindārṇava of Śeṣa Nṛsiṃha.
53. *Dattakaputrakaraṇavidhi*, Navadvīpa, 123.
54. *Dattakaputragrahaṇakāla*, PUL, I. p. 89.
55. *Dattakaputranirūpaṇavidhi* according to Vācaspatimiśra, Dacca 317k.
56. *Dattakaputrapratigrahaṇavidhi* from Dharmaprakāśa.
57. *Dattakaputraprayoga*, Dacca 3737.
58. *Dattakaprakaraṇa* according to *Smṛtyarthaprakāśa*.
59. *Dattakasapiṇḍanimāya*—Blk. 815.
60. *Dattakaviśaya*—TA. 2653.
61. *Dattakaumudī* by Bīṭṭhalārya, Aiyar, p. 109.
62. *Dattakaumudī* Mysore I, p. 109.
63. *Dattakaustubha*—appert II. 8855.
64. *Dattakāśauca*—Rajapur, 901.
65. *Dattakāśaucanimāya*—Bikaner 1583.
66. *Dattakagrāhyāgrāhyaricāra*—Maudalik Sup. 144.
67. *Dattakoḥjvala* by Vardhamāna—Hpr. I. 162.
68. *Dattakolāhala* by Raṅganātha, son of Śrīnivāsa, Aiyar, MT 6852, Mysore, I. p. 109.

69. *Dattakollāsa* by Rāmakṛṣṇakādamba, Ujjain, Latest additions 281.
70. *Dattacandrikā* by Pāṭṭarācārya, second son of Nṛsiṃhācārya of Kaṇiṣka family and Rāmānujāmbā, daughter of Pāṭṭarācārya of Caturvedī family.
71. *Dattacandrikā* by Haradatta, Gough, p. 165.
72. *Dattacintāmaṇi* by Vāñcheśvara, a Kārṇāṭa Brāhmaṇa, son of Nṛsiṃha and great grandson of Vāñcheśvara of Kuṭṭikavi.
73. *Datta-dattikā-bhāṣā-dināṃ-dhanādhikāra-vicāraḥ*, Mandalik, Suppl. 153.
74. *Datta- (prakaraṇa)-mīmāṃsā* by Laugākṣībhāskara.
75. *Dattamīmāṃsāsamikaraṇa*—criticism of *Dattaka-mīmāṃsā* of Nanda Paṇḍit by Īśvarayaḥjan, MD. 16032.
76. *Dattaratna-pradīpikā* by Veṅkaṭācārya.

This list shows how lively and positive the concept of adoption appeared to Indian mind and varying interpretation of the same Smṛti texts by medieval digest writers led to formation of varying tracts on the subject. The reason however is not very complicated. In spite of the supreme authority of Manu, Yājñavalkya etc. the digest writers interpreted them in their own way and we have the Dāyabhāga and the Mitākṣarā schools. The interpretation of rules varied from province to province and we have Gauḍīya Smṛti, Maithilā Smṛti etc. Naturally litigations arose and Prof. Kane has rightly remarked. No branch of Hindu law in modern times has been so fruitful in litigations as adoption. (*History of Dharmaśāstra*, Vol. III, p. 662).

Sir Thomas Strange (author of Hindu Law), Sri Golapchandra Sarkar Shastri, Dr. P.K. Sarvadhikari (Tagore Law Lectures), and many other legal luminaries have written volumes on the subject of adoption in all its details and Prof. Kane has referred to them in his work (Vol. III. pp. 662-699) wherever necessary and inquisitive readers are referred to these.

Description of the manuscripts utilised for the text.

It has already been said that our present text of the *Dattakatilaka* is based on two Mss. both written in old Bengali script and having almost the same condition. We want to add here that the text is virtually based on one Ms. and the other Ms. is another to check the relevance of the topics discussed in the former. These Mss. are indicated by the letters A and B and they may be described as follows :

A - Ms. is 4486 (Smṛti) of the library of the Sanskrit Sahitya Parishat (168/1, Raja Dinendra Street, Shyambazar, Calcutta-700 004). Substance—country made paper, irregularly thick and reddish brown due to decay. Size : 35cm x 8.5 cm., folios 1-35. Complete. Undated. Characters—old Bengali of the 18th century with occasional remnants of Proto Bengali signs; e.g. is used to denote ḍa (fol. 35a). Not always neatly written and fairly correct, with 6 lines to a page, except on folios 28 a+b, 29 a+b, 31a and 32b (which have five lines each) 17a+b, 22b, 23b to 35a (which have 7 lines each), 30a (having 8 lines) and 35b (having only one line). It appears to be written in one hand. Orthographical peculiarities : very often reduplicating consonant following, (i.e. r) are used; Anusvāra is used sometimes by a lot above the letter and sometimes in the manner it is used in modern Bengali. At the end of a word or a sentence also *anusvāra* is used in the place of *m*. Conjunct consonants *tt* is used by the sign 3. The symbols for *ṛṇa* (in fol. 33b), *tya* -(by) (31b etc.) are worth noting. In short this Ms. is complete, readable and well-maintained. Scribal mistakes are not much e.g. *abhidhattavān* (for *abhihitavān* in fol. 29a), *karaṇiyeti* (for *karaṇiyaḥ iti* fol. 10b). In fol. 23b and 24a sometimes are repeated : “*atra ca vaśiṣṭha smṛtan vakṣyati*—this forth— is written twice in both the folios and the scribe seems to be unaware of it. Beginning—(fol.1b) *om namo gaṇeśāya/putrā dvādaśa ye proktā* etc.

Colophon—(35b)—*iti Śrī Bhaṭṭabhaṇḍadevakṛto vyavahāra tilakottaro dattakatilakaḥ sampūṇaḥ/ /*

Ms. B. - Ms. no. J-233 of the library of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta.
 Substance—country made paper and it resembles Ms. A. in almost in all respects like size, script excepting that it appears more fresh than the former folios 1-10(a) complete. The script is Bengali of the late eighteenth and early nineteenth centuries. It is dated and bears the date : Śakātītābdāḥ 1737/3/2.

Beginning:- ॐ नमो गणेशाय ॥ चतुर्वदन सद्गस्थचतुर्वेद कुटुम्बिने ।
 द्विजानुष्ठेय सत्कर्मसाक्षिणे ब्रह्मणे ॥ To note that this verse appears also in the कर्मानुष्ठानपद्धति of भवदेवभट्ट ।
 This is followed by व्यवहारस्य तिलके दत्तकादेः प्रसङ्गतः ॥
 क्रियते भवदेवेन तिलको दत्तकस्य च ॥ etc.

Colophon= इति श्री भट्टभवदेवकृतौ व्यवहारतिलकोत्तरे दत्तकतिलकः सम्पूर्णः॥
 शकातीताब्दाः १७३७/३/२॥ शाके सतिधनञ्जयाक्षिशशिगे सूर्ये
 नभोद्वयंशा। श्रीमद्विप्रचतुर्भुजस्यनिखिलव्याख्यातशास्त्रावनेः/ आज्ञां
 प्राप्यवसुन्धरासुरगुरो रङ्गीकृतस्वादरे श्रीमत्केवलरामपण्डितवरे
 प्रीत्यैतयोरज्ञसा/विज्ञाप्याभ्युपपत्तिलब्धुमनसादीनैकबन्धोः परं मन्वानेन
 सुभागधेयमनिशं व्यालोक्य पत्रीं मुदा/ श्रीमद्रामदुलालसेनभेषजा
 व्यालेसि पुस्तीद्वयम्॥ स्वस्ति प्रार्थयता चतुर्भुजपदद्वन्द्वार-
 विन्दोत्करे॥२॥ पुस्तकम् ॥

Jaydeb Ganguly Shastri

LIST OF ABBREVIATIONS

Apast	Apastamba Gautama
Baudh	Baudhāyana
Man	Manusmṛti
Yaj	Yājñavalkyasmṛti
Alt Bra	Aitareya Brāhmaṇa
ṚV	Ṛgveda
Yaj. V	Yajurveda
Athar	Atharvaveda
Vishnu	Viṣṇudharmaśāstra
शिरोमणि	Mm. Bharat. भरत शिरोमणि

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

भट्टश्रीभवदेवकृतः

दत्तकतिलकः

[मङ्गलाचरणश्लोकः]

चतुर्वदनसप्तस्थचतुर्वेदकुटुम्बिने ।

द्विजानुष्ठेयसत्कर्मसाक्षिणे ब्रह्मणे नमः ॥१॥

व्यवहारस्य तिलके दत्तकादेः प्रसङ्गतः ।

क्रियते भवदेवेन तिलको दत्तकस्य च ॥२॥'

1. मूलम्

पुत्रा द्वादश ये प्रोक्ता दायभागानुसारतः।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि साङ्गोपाङ्गविधिक्रमान्॥१॥

तत्रादौ पुत्रशब्दार्थमाह मनुः (१.१३८)

पुन्नान्नो नरकाद्यस्मात्रायते पितरं सुतः।

तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥२॥

(1B)अत्र यस्मात्तस्मादिति हेतुवन्निगदेन पुदिति समाख्याय सिद्धविषय-
निस्तारकत्वेन प्रथमपुत्रस्यैव पुत्रसमाख्यानं सिद्धवन्निर्दिष्टम् । तच्चापाततः
श्रुतिविप्रतिपन्नमिव प्रतिभाति। तथा (च) श्रुतिः “दशास्यां पुत्रानाधेही”ति।^{1a}
अत्राधास्यमानानां दशानामेव पुत्रत्वाभिधानात् मूलमूलि विरोधः। न खलु
द्वितीयादिपुत्राणां तन्निस्तारकत्वं सम्भवति तद्वचनाबोधितत्वात्
प्रतियोग्यन्तरविरहाच्च। तन्निस्तारकत्वं तु

1. श्लोकद्वयमिदं Ms. A. पुस्तके नास्ति ॥

1a. इमां त्वमिन्द्रमीकः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ Rgveda x. 85. 45

(तिलक) दीप्तिटीका

प्रणम्य भारतीं देवीं भवदेवमतःपरम् ।

तिलके दत्तकाख्येऽत्र वाचं कुर्मः स्फुटोज्ज्वलाम् ॥

तदर्थं लब्धग्रन्थानामालोकनविलोकनम् ।

कृत्वापि नास्ति मे तोषो विना पण्डितमर्शणम् ॥

शङ्के तत्र दोषराशिरायातो मम जाड्यतः ।

सख्यैः स परिष्कार्यः शास्त्रसागर पारगैः ॥

(1b) आसीत् तत्रभवान् सकलशास्त्रपारङ्गमो वङ्गाधिपधर्मध्यक्षो वालवलभी भुजङ्गापरनामा उत्तरराढायां सिद्धल ग्रामवास्तव्यः सावर्णगोत्रीयो विप्रोभट्टभवदेवाख्यो विपश्चिदपश्चिमः। स्वकीय वैदुष्येण विविधशास्त्रविषयकान् ग्रन्थान् विरचय्य बौद्धाम्भोनिधिं परिशुध्य सनातनधर्मं स्वे महिम्नि स्थापयितुकामस्य तस्य महिमा आधुनिकोत्कलराज्यराजधान्यां भुवनेश्वरनगर्याम् अनन्तवासुदेवमन्दिरप्राप्त भवदेव-प्रशस्तिपट्टतः उपलभ्यते। व्यवहारविषयकं व्यवहारतिलकनामकम् अधुनाऽऽसुलभं धर्मशास्त्रनिबन्धं समाप्य तस्योत्तर भागरूपे दत्तकतिलकनाम्नि अस्मिन् निबन्धे दत्तकात्त्वं स्वप्रज्ञानुसारं प्रतिपिपादयिषुणा तेन व्यरचि अयम् इति आदावेव प्रारम्भितस्य विघ्नविनाशनाथं सकलसम्भवाविगीत-शिष्टाचारश्च स्मारं स्मारं मङ्गलाचरणं व्यधायि चतुर्वदनसम्पत्स्थेति।

मन्वादिशास्त्रेषु द्वादशविधानां पुत्राणां नामानि प्रदत्तानि । तन्मध्ये दत्तकपुत्र-श्चान्यतमः। तत्र दत्तकाख्यस्य पुत्रस्य विषये समालोचनात् प्राक् पुत्रशब्दस्य निर्वचनमपेक्षितम् इति हेतोः मानवधर्मशास्त्रात् (9. 138) निर्वचनं प्रदत्तं पुन्नाम्नो नरकादिति । पुत्रहीनो जनः पुत्रप्रदत्तपिण्डाद्यभावात् पुन्नामकं नरकं गच्छति इति शास्त्रप्रसिद्ध्यनुसारं वचनम् ॥

हेतुवन्निगदः — हेतुरिव श्रुयमाणं यद्वाक्यं तत् हेतुविधिरूपेण न ग्राह्यम्। किन्तु अर्थवादतयैव ग्राह्यम् इति मीमांसासूत्रे (I. 1.126-130) हेतुवन्निगदाधिकरणे सिद्धान्तितम्। विधिं विना हेतुवन्निगदप्रयोजनं न वर्तते। अर्थात् केनापि विधिना निषेधेन वा सह सम्बन्धं विध्यर्थस्य स्तुतिं निषिद्धार्थस्य निन्दां वा प्रकाशयितुम् एव हेतुवन्निगदस्य प्रयोजनम्। पुत्रं पिता जनयेत् इति कल्पितविधिवाक्यस्य प्रशंसनार्थम् एवैतत् हेतुवन्निगदवाक्यम्। यद्वाक्यं विधिना प्राप्यते तद्धि विधिद्वारेण क्लेशकरे कर्मण्यपि प्रवर्तकं भवति। कर्मणश्च क्लेशकरत्वात् कर्मप्रवृत्तिः स्तिमिता भवति। तां स्तिमितां कर्मप्रवृत्तिं अर्थवादवाक्यम् उद्बोधयति। ततश्च क्लेशकरेऽपि कर्मणि प्रवर्तते लोकः। सिद्धविषयस्य अर्थात् विधिवाक्येन प्राप्तस्य विषयस्य क्लेशकरत्वात् कर्मणि

या अनीहा शैथिल्यं वा तस्मात् निस्तारयति यत् तत् निस्तारकं— अर्थात् कर्मणि प्रवृत्तिं जनयति। मानवीये श्लोके यस्मात् तस्मात् इत्यादि कथनेन द्वादशविधेषु पुत्रेषु प्रथमस्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्यैव पुत्रत्वाख्यानं युक्तं सिद्धविषयनिस्तारकत्वात्॥

पुत्रे जातमात्रे पितुः नरकगमणं निवारितं भवतीति फलितार्थः। तेन एकवचनप्राप्तेन प्रथमपुत्रेणैव तत्कार्यसिद्धिरिति निर्देशे एतद्वचनमापाततः श्रुतिविरुद्धम्। श्रुतिश्च स्मृतेर्मुलरूपा। तत्र ऋग्वेदे दशममण्डले वर्तते—“इमां त्वमिन्द्र मीद्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु। दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि”॥ (Rv. 10.85:45) इति। अत्रमनुवचनेन द्वितीयादिपुत्राणां पितृनरकगमनबाधकत्वं न सम्भवति प्रतियोगिसद्भावात् अर्थात् एतद्वचनविरोधिना वचनान्तरस्याभावात् उपयुक्तवचनेन तद्विनिगमनाच्च॥

(1b) [Om. Salutation to Gaṇeśa etc.] I shall narrate now fully the duties in connection with the twelve types of sons that have been named in the context of partition of ancestral property. Let us see at the beginning the meaning of the word *putra* as given by Manu (9.138) : Since the son delivers the father from the hell named ‘*put*’, the creator himself gave it the name ‘*putra*’ (protector from the hell ‘*put*’). Here in this statement of Manu by means of ‘*Hetuvannigada*’ (an utterance looking like a reason of the statement following *Mīmāṃsā-sūtras* I. 1. 126-130)—the connotation of the term ‘*putra*’ becomes fixed on the first son itself. And that apparently goes against the Śruti as it were, for we have the Vedic statement (Rv. X. 85.45 ed) ‘produce ten sons in her’. By this all the ten sons that will be produced become fit to get the name *putra* and therefore here is a ‘non-sequitur’ or contradiction of the conclusion with its source. For the second and the following sons cannot become protector of the father from hell as it does not follow from the statement. Nor is there any statement contrary to this contention.

(1b) (ওঁ গণেশকে প্রণাম ইত্যাদি) দায়বিভাগ প্রসঙ্গে যে দ্বাদশপ্রকার পুত্রের কথা বলা হইয়াছে অধুনা সে বিষয়ে করণীয় কর্তব্যের নিয়ম ক্রমানুযায়ী আদ্যোপান্ত বলিতেছি, সে বিষয়ে আদিতে পুত্রশব্দের অর্থ মনু (9.138) এইরূপ বলিয়াছেন— পুত্র পিতাকে পুণ্যম নরক হইতে ত্রাণ করে, এইজন্য ব্রহ্মা স্বয়ং তাহার ‘পুত্র’ এই নাম দিয়াছেন। এই শ্লোকে ‘যস্মাৎ তস্মাৎ’ এই দুইটি শব্দের যোগে মীমাংসা সূত্রোক্ত হেতুবল্লিগণের দ্বারা ‘পুং’ এই বলিয়া প্রসিদ্ধ বিষয়ের নিস্তারকত্ব হেতু প্রথম পুত্রেরই—

পুত্র এই নাম প্রসিদ্ধ বিষয়ের মত নির্দিষ্ট, এবং তাহা আপাতত বেদবিরুদ্ধ বলিয়াই মনে হয়। কারণ ঋতিতে বলা আছে —‘এই কন্যাতে দশটি পুত্র স্থাপন কর’। এই বচনের দ্বারা আহিত হইবে অর্থাৎ উৎপন্ন হইবে এমন দশটি পুত্রই পুত্র নামযোগ্য হইবে বলিয়া মূল (=বেদ)-এর সহিত মূলিন্ (=স্মৃতি অর্থাৎ মনুবচন)-এর বিরোধ উপস্থিত হয়। (দ্বাদশজন পুত্রনামের যোগ্য হইবে না) (তাহার ফলে দ্বিতীয় পুত্র হইতে আরম্ভ করিয়া অবশিষ্ট পুত্রদের পিতাকে নরক হইতে উদ্ধারকারিত্ব হইবে না। কারণ উক্তবচনের দ্বারা তাহা বোঝায় না (যাহা পুত্রদের উদ্ধারকারিত্ব স্থাপন করিতে পারে) এমন অন্য কোন বিরোধবচনও পাওয়া যায় না)।

2 মূলম্

(2A)তদধিকরণাবস্থান প্রতিবন্ধকত্বম্। ততশ্চ প্রথমোত্পন্নপুত্রমাত্রেন তাদৃশনরকাবস্থানপরীহারেণ দ্বিতীয়াদেস্তদসাধকত্বেন তত্র পুত্রশব্দ-প্রবৃत्तिनिमित्तीপূর্বকমিত্যত্র সমাদধতি। জ্যেষ্ঠপুত্রস্য মধ্যমাচ্যপেক্ষয়া বিশিষ্টোপকারদর্শনাৎ প্রাধান্যং দ্বিতীয়াदीনাং তদাপেক্ষিকং গৌণত্বমিতি। অতএব শঙ্কলিখিতৌ

পিতৃণামনৃণো জীবন্ দৃষ্ট্বা পুত্রমুখং পিতা।

স্বর্গী স তেন পুত্রেণ তস্মিন্ সংন্যস্ত (সংন্যস্ত) তদৃণঃ॥

অগ্নিহোত্রং ত্রয়োবেদা যজ্ঞাশ্চ শতদক্ষিণাঃ।

জ্যেষ্ঠপুত্রপ্রসূতস্য কলাং নারহন্তি ষোড়শীম্^২॥

মনুরপি জ্যেষ্ঠেন জাতমাত্রেন পুত্রী ভবতি মানবঃ। পিতৃণামনৃণশ্চৈব স তস্মাৎ সর্বমহতি॥ (9.106)। কালিকাপুরাণং-পুন্নামনরকং পুত্রবিহীনঃ পরি-

2. দায়ভাগধৃতং শঙ্কলিখিতবচনম্ (দায়ভাগঃ-জীবানন্দসংস্করণঃ পৃ:-৭৬৭)। শঙ্কলিখিতধর্মশাস্ত্রস্য P.V. Kane কৃত পুত্রঃ সংযোজনমধ্যে। পাঠস্তু “...স্বর্গী সূতেন জাতেন তস্মিন্ সংন্যস্য তদৃণম্”。 Dharmashastra of Sankha and Likhita — Reconstructed p. 43 passage no. 285. Jimūtavāhan's reading follows that of Bhavadeva Manu 9.106 ed, however, is read in the Dāyabhāga as स तस्माद्व्यमुहति। Printed Texts, however, of Manu, have सर्वमहति which seems better.

(तिलक)दीप्तिः

(2a) ज्येष्ठपुत्र एव पुत्रपदभाक् अन्ये तु कामजाः पुत्राः। श्राद्धादौ स्मृतं 'सर्वेषां तु मतं दृष्ट्वा ज्येष्ठेनैव तु कारयेत्' इति। अतः ज्येष्ठेनैव सिद्धे कार्ये अन्येषां वैयर्थ्यम् आपद्येत। न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा हत्यादौ एकपदेन एकमात्रं ज्येष्ठम् इत्यर्थः फलितः। एतन्मूलकं यद्वचनं तद्वचनं द्वितीयादिपुत्रेषु न प्रयुज्यते। तद्वचनविरोधि वचनान्तरम् अपि न लभ्यते किञ्च द्वितीयादिपुत्रैः उपरतस्य पितुः नरकाद्यधिकरणे अवस्थानबाधकत्वं न सम्भवति इति आशङ्का। प्रथमपुत्रेणैव नरकादुद्धारः सम्भवति चेत् द्वितीयादि पुत्रैः तस्मात् नरकादुद्धारः न सम्भवति इति हेतोः तादृशे पुत्रे पुत्रत्वधर्मो नास्ति इति हेतोः प्रवृत्तिनिमित्तम् आश्रित्य समाधत्ते। अत्र पुत्रत्वम् आपेक्षिकगौणत्वं भजते। द्वितीयादिपुत्रेषु औरसत्वधर्मो वर्तते। संक्षेपेण नरकनिस्तारकत्वं नरकवासनिवारकत्वम्। तच्च प्रथमपुत्रेणैव सिध्यति चेत् कथं द्वितीयादेः पुत्रत्वमित्याक्षेपे पुत्रपदनिर्वचनम् एव तत्र समाधानमूलम्। द्वितीयपुत्राद्यपेक्षया पिण्डदानादिभिः विशिष्टोपकारकत्वात् ज्येष्ठपुत्रस्य प्राधान्यमतः शङ्कलिखितवचने वरीयस्त्वं प्रकाशितं तस्य॥

शङ्कलिखित-कालिकापुराणादिवचनानि मनुवचनसमानानि पुत्रमुखदर्शनादर्शनाभ्यां समानफलदायकानि। पुत्रमुखदर्शनेन नरकनिवारणम्, तदभावे तदभावः। किञ्च दर्शनादर्शनाभ्यां ज्यायस्त्वकनीयस्त्वनिरूपणमपि सम्भवति। यन्मुखं प्रथमं दृष्टं स एव ज्यायान् यस्य पश्चाद्दर्शनं स कनीयान् यमजादावपि तथैव। न हि मनुना पुत्रमुखदर्शनं विशिष्य कथितम्। यदा व्युत्पत्त्या एव पुत्रपदसिद्धिः सम्भवति तदा मुखदर्शनादर्शनाभ्यां गौरवारोपणेन किम्? किञ्च गयापिण्डदानादिभिः न प्रेतत्वविमुक्तिः— तस्याः षोडशश्राद्धैरेव सम्भवात्। गयाश्राद्धादयस्तु प्रेतत्वविमुक्तेरुपकारकाः। ज्येष्ठः पुत्रः नरकनिवारणहेतुः। अन्ये उपकारकाः। तेष्वपि औरसत्ववर्त्तमानत्वात् क्षेत्रजापेक्षया तेषां श्रेष्ठत्वम्। क्षेत्रजेषु पुत्रत्वं लाक्षणिकम्। पौनर्भवपुत्रस्य पुनर्भूमातुः पितुरौरसात् एव जन्म।

(2a) *tan-nistārakatva* means—in the state by which one prevents living in that particular abode i.e. the hell named 'pu'. Then by the first son itself when the residence in hell is avoided the same cannot be achieved by the second and subsequent sons, the anomaly is solved by *pravṛttinimitta* of the word *putra*. The eldest son gets preference to the second and subsequent sons on account of doing some special benefit (to the departed father by offering funerary rice fall or *piṇḍa* etc.) and therefore is more important than the rest and the latter become relatively unimportant. Therefore Śaṅkha and

Likhita said : The father while living, gets redeemed of his debt to departed father etc. by seeing the face of his son and on death goes to heaven after passing over similar debt to his son. The Agnihotra sacrifice, the triple Vedas and major ritual sacrifice with hundreds (of gold coins) as sacrificial fee (even) do not deserve to be equal to the sixteenth part of (the result accruing from) the birth of first son. Manu also said : From the birth of his first son a man becomes endowed with a son and released from the debt to his names and therefore can have everything from that. *Kālikāpurāṇa* also has—

(2a) তন্মিস্তারকত্ব শব্দের অর্থ তৎ অর্থাৎ সেই পুং নামক অধিকরণ বা আধারमध्ये অবস্থানের নিবারণকত্ব। তাহাতে প্রথম উৎপন্ন পুত্রের দ্বারাই সেইরূপ নরকে অবস্থানের নিবারণহেতু দ্বিতীয় উৎপন্ন পুত্র হইতে অবশিষ্ট অন্যপুত্রদের (দ্বারা) তাহা হয় না বলিয়া সেই সকল ক্ষেত্রে পুত্রশব্দের প্রবৃত্তিনিমিত্ত (প্রয়োগের কারণ) অবলম্বন করিয়া শঙ্কার সমাধান করিতেছে। দ্বিতীয় তৃতীয় প্রভৃতি পুত্রের তুলনায় জ্যেষ্ঠপুত্র (পিতার পিণ্ডদানাদি দ্বারা) বিশেষ উপকার সাধন করে বলিয়া তাহার প্রাধান্য। সেই তুলনায় মধ্যমপুত্রাদির অপ্রাধান্য। তাই শঙ্খ, লিখিত বলেন, জীবৎকালে পুত্রের মুখ দেখিয়া পিতা তাঁহার মৃত পিতৃপুরুষদের প্রতি ঋণমুক্ত হইবেন এবং সেই পুত্রের উপর তাদৃশ পিতৃ-ঋণ মোচনের দায় রাখিয়া স্বর্গত হইবেন। অগ্নিহোত্র, তিনটি বেদ (ত্রয়ী), শতদক্ষিণায়ুক্তমহাযজ্ঞসমূহ (প্রভৃতি মহান বিষয়) জ্ঞাত জ্যেষ্ঠ পুত্রের (জন্মজনিত পুণ্যের) ষোড়শভাগের সমান হইতে পারে না। মনুও বলেন— প্রথম পুত্র জন্মান মাত্রই মানব পুত্রবান্ হয় এবং পিতৃ-ঋণ মুক্ত হয়—তাই সে তাহা হইতে সব কিছু লাভ করিতে পারে। কালিকা পুরাণে আছে—পুত্রহীনজন পুন্মামক নরক সর্বতো ভাবে.....

3. মূলম্

(2B) (परि)पश्यति। न तपोभिर्निर्धर्मण तन्मोक्षयितुमीश्वरः। केवलात् पुत्रजननात् मोक्षस्तस्मात् प्रजायते (कालिकापुराण, ch. 89. V.V. 11-12ab)॥ तथा पुन्नामा निरयः प्रोक्तश्चित्तन्तन्तुस्तु नैरयः। तत्रैव त्रायते यस्मात्तस्मात् पुत्र इति स्मृतः॥³ इत्यादिकमपि मनुवचनसमानमेवेति। एषु च ज्येष्ठोऽपि

3. दायभागधृतं हारीतवचनम्। व्यवस्थादर्पण नामके पाङ्कलभाषानिवन्द्ये धर्माधिकरण कार्यपरिचायके पुस्तकेऽपि पृ: 823-825) उद्धृता एते अन्य श्लोकाः।

विशिष्टगुणयुक्तश्चेत् तदा जात एव मुखदर्शनादर्शनाभ्यां नरकनिस्तारकः। दृष्टञ्च वेदाचारवहिर्भूतवर्त्मवर्त्तमाननृपवेणस्य कुपितमुनिगणहंकृतिविनष्ट-कलेवरस्य दक्षिणबाहुमन्थनोत्पन्नमात्रेण पृथुना तस्मात् नरकात् परित्राणम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे स तु पुत्रेण जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं गतः। पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना॥ महदिति विशेषणात्।

दीप्तिः

(2b) महाभारत-मनुसंहिता-विष्णुपुराणादौ-दृष्टं वेदाचारविरुद्धमार्गप्रवृत्तस्य राज्ञो वेणस्य सुपुत्रेण पृथुना जातेनैव नरकात् त्राणम्। तत्रापि वेणनृपस्य दक्षिणबाहुतः पुत्रस्य उत्पत्तिः तेन पुरुषस्य दक्षिणावयवाधिकारी पुत्रः कन्या च वामावयवाधिकारिणी इत्यपि आयाति। एकाधिकपुत्रप्रयोजनं लिखितस्मृतौ अत्रिस्मृतौ च व्यक्तमुक्तम्। वहवश्चेत् पुत्रास्तर्हि तन्मध्यात् एकोऽपि पितुः गयापिण्डदानवृषोत्सर्गरूपाम् और्ध्वदैहिकक्रियां कर्तुमुत्सहेत इति एकपुत्र-एकाधिक पुत्र इति पक्षद्वयस्य आपाततः तुल्यबलत्वे समादधते ग्रन्थकाराः। आद्ये तकारद्वयवान् पुत्र शब्देः तस्य सिद्धिश्च पुत्+त्रै+क इति। द्वितीये एकतकारवति पुत्रशब्द पुत् पवने इति धातौ त्र-प्रत्यययोगात् निष्पन्नः एकतकारवान् पुत्रशब्दः। अर्थात् प्रथमपुत्रः पुन्नाम्नः नरकात् त्रायते द्वितीयादयस्तु गयाश्राद्ध-नीलवृषोत्सर्गादिना पुनन्ति।

तेन च औरसपुत्रे पुत्रपदम् अभिधावृत्तिसुतम्। अन्यत्र क्षेत्रजादौ लाक्षणिकं तत्पदम्। दायभागे ज्येष्ठस्य विशेषभागार्हता या कथिता ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ-भागेन....इत्यादिना तत्रापि औरस ज्येष्ठस्यैव ग्रहणम्। श्रुतिवाक्ये दशपुत्रत्वं कथितम्। मनुना यद्यपि पुन्नाम्नो नरकादित्यत्र एकवचनं कथितं तथापि न तत् तन्त्रम्-अन्यत्र बहवः स्युर्यदा पुत्रा इत्यादौ पुत्राणां बहुत्वस्वीकारात्। अतः कथितेन श्रुतिवाक्येन सह तस्य विरोधाभावात् न मूलमूलि विरोधः।

जैमिनीयं वचनम् विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादित्यादि। श्रुतिस्मृतिविरोधे उपजीव्य श्रुतिवचनस्यैव प्रामाण्यम् न उपजीव्य स्मृतिवचनस्य। किन्तु मनुवचनस्य साधकं श्रुतिवाक्यमपि अनुमानेन कल्पयितुं शक्यते। स्मृति-प्रामाण्याधिकरणस्थेन धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् (मीमांसासूत्र 1.3.1-2) इत्यादि सूत्रेण। जावालस्मृतिवचनेन अन्यत्र च स्मृतेः श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यं तथा च श्रुतिद्वैधस्थले द्वयोरेव श्रुतिवचनयोः प्रामाण्यं प्रकाशितम्।

(2b) (we have that) a sonless man visits hell and he cannot escape it by penance nor by pious acts. Only from by the birth of a son he secures deliverance from that further (we have that) a hell named *put* (is there and) one without male issue goes to that hell. Since the son protects from that hell he is remembered as *putra* in *Smṛti* texts. This and such other texts convey the same meaning as conveyed by the precepts of Manu. In these the eldest son, when possessed of special qualities, delivers from visiting hell by his appearance when born. It has been seen (in ancient texts that) king Veṇa following a course outside the pale of Vedic religion was killed by the (sudden) roaring of the brahmins angered by him and was delivered from that hell as soon as his son was born by churning his right hand. Therefore it is told in the *Viṣṇupurāṇa* (thus) : By that illustrious son, Veṇa having been delivered from the hell named '*put*' went to heaven. From the adjective *mahān* (i.e. great or illustrious) it is meant—

(2b) দর্শন করে। তপস্যা দ্বারা ধর্মানুষ্ঠানের দ্বারা তাহা খণ্ডিতে পারে না। কেবলমাত্র পুত্র জন্মাইলে তাহার দ্বারা মোক্ষ লাভ হইতে পারে। আরও স্মৃতি বচন যথা পুন্মাম (এক) নরক আছে ইহা বলা হয়। যে ছিন্নতন্তু (যাহার বংশধর পুত্র নাই) সে নরকে যায়। সেই নরক হইতে যেহেতু রক্ষা করে সেইহেতু (রক্ষাকারীকে) পুত্র বলা হয়। এই সমস্তও মনুবচনের সমানই এবং ইহাদের মধ্যে জ্যেষ্ঠ ও বিশেষ গুণ যুক্ত হইলে তাহার জন্মের পর মুখদর্শনাদির দ্বারা নরক নিস্তারক হয়। (প্রাচীন গ্রন্থে) দেখা গিয়াছে যে বেদবহির্ভূত আচার লিপ্ত হইয়া (কু) নৃপতি বেণ মুনিগণকে কোপিত করিয়া তাঁহাদের হুঙ্কারে বিনাশ প্রাপ্ত হন এবং তাঁহার দক্ষিণ বাহু মছন করিয়া (তাঁহার পুত্র) পৃথু উৎপন্ন হওয়া মাত্রই বেণরাজার নরক হইতে ত্রাণ হয়। তাই বিষ্ণুপুরাণে বলা হইয়াছে সেই (নৃপাধম) বেণ (ও) পুত্রজন্ম মাত্রই (মুক্ত হইয়া) স্বর্গগমন করেন। সেই মহান পুত্রের দ্বারা তিনি পুন্মামনরক হইতে রক্ষা পাইয়াছিলেন। উক্ত শ্লোকে মহান এই বিশেষণের দ্বারা বোঝা যায় সেই পৃথুর দ্বারা—

4. मूलम्

(3A) तेन पृथुना। अतएव मनुना मुखदर्शनं विशिष्य नाभिहितम्। द्वितीयादि-पुत्रप्रयोजनन्तु 'ऋष्यया वहवः पुत्रा यद्यपेको गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्'⁴ इत्यत्र गयापिण्डदानादिनोपकारख्यापनार्थम्। ततश्च पुत्रस्त्रायते इति व्युत्पत्त्या प्रथमे (? प्रथमः) पुत्रशब्दो द्वि-तकारवान्। द्वितीयादौ तु पुनाति गयापिण्डनीलवृषोत्सर्गादिभिरिति शोधनार्थपुधातौ त्र प्रत्ययात् पुत्र इत्येक तकारवान् पाठात्। एवञ्चौरसपुत्रमात्रे पुत्रपदं शक्तं क्षेत्रजादौ तु पुत्रकार्यकारिगुणयोगात् लाक्षणिकम्। एवञ्च ज्येष्ठांशप्रतिपादकं फलमपि [वचनमपि] औरसज्येष्ठपरमेवेति। अतएव ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।

(3a) 'by that Pṛthu'. Therefore Manu has not specifically mentioned visualising the face (of the son). Regarding the utility of the second and subsequent sons—we have (in Atri, Likhita & Bṛhaspati Smṛtis): "One should crave for multiple sons so that even one of them may go to Gayā (and offer *pṛṇḍas* there) or may perform the Aśvamedha sacrifice or may do the Vṛṣotsarga Śrāddha with a blue bull (a costly and complicated funerary rite)" by which the spiritual benefit arising from offering *pṛṇḍa* at Gayā etc. by such sons is expressed. Then in the case of the first son, the word "putra" is to be spelt with two *takāras* (non-aspirate devoiced dental consonant) following the etymology—*putaḥ trāyate* (saves from *put*). In the case of second and subsequent sons it is to be spelt with one *ta* as the word would be derived from the root \sqrt{pu} to purify (*punāti*) with the addition of the suffix 'tra' and the purification is done by means of offering *pṛṇḍas* at Gayā, *nīlavṛṣotsarga-śrāddha* etc. In this way in the case of *aurasa* son (or natural son, son of the body) only the literal meaning of the word 'putra' is restricted, in the *kṣetraja* son, (ie. son by levirate) and other sons, the word 'putra' is used only figuratively (in the extended sense), because in such sons also can one find the merits in the form of duties usually done by the son.

4. In the दादाभ्यस्मृति V. 20 we have the same verse—only ऋष्यया: is replaced by यद्व्याः।

And therefore when a passage refers to the share of the eldest son it is to be taken as referring to the eldest among the natural sons. So when Manu (9.104) says—"After the demise of the father and the mother—the brothers meeting together—"

(3a) অতএব মনু পুত্রমুখদর্শনের কথা বিশেষভাবে বলেন নাই। দ্বিতীয় তৃতীয় প্রভৃতি পশ্চাৎজাত পুত্রদের আবশ্যিকতা বিষয়ে (অত্রি, বৃহস্পতি ও লিখিত স্মৃতির বচন) "অনেক পুত্রের আকাঙ্ক্ষা করা উচিত যাহাতে তাহাদের মধ্যে একজনও যদি গয়া গমন করিয়া পিশু দান করে বা অশ্বমেধ যজ্ঞ করে বা নীলবব উৎসর্গ করিয়া শ্রাদ্ধ করে।"—এই শ্লোকে গয়াতে পিশুদানাদি রূপ উপকারের কথা বলা হইয়াছে। তাই 'পুত্রত্নায়তে' এই ব্যুৎপত্তি দ্বারা প্রথম জাত তনয়ের ক্ষেত্রে পুত্রশব্দটি দুইটি তকার যুক্ত। দ্বিতীয় প্রভৃতি পরবর্তী পুত্রের ক্ষেত্রে পুন্যতি অর্থাৎ গয়াপিশুদান, নীলববোৎসর্গ প্রভৃতি কর্মের অনুষ্ঠানের দ্বারা (মৃতপূর্বপুরুষদের) পবিত্র বা শোধিত করে বলিয়া পু ধাতু + ত্র প্রত্যয়যোগে একটি তকার যুক্ত পুত্রশব্দ। তাই ঔরসপুত্রের ক্ষেত্রেই পুত্র পদটির মুখ্যার্থ প্রযোজ্য। ক্ষেত্রজ প্রভৃতির প্রসঙ্গে পুত্রের করণীয় কার্যের অনুষ্ঠানরূপ গুণের যোগে লক্ষণার্থ প্রযোজ্য। অনুরূপভাবে জ্যেষ্ঠের (শ্রেষ্ঠ) অংশ প্রতিপাদক বচনের ক্ষেত্রে ঔরসজ্যেষ্ঠ রূপ অর্থই গ্রাহ্য। তাই পিতা ও মাতার মরণের পর সকলভ্রাতা মিলিত হইয়া—

(3B) भजेरन् पैतृकम् ऋक्थमनीशान्ते हि जीवतोः॥ (मनु 9.104) इति॥
 "बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः" इत्यादि "स्रष्टव्या बहवः पुत्राः" इत्यादि मन्वादि वचनेषु बहुवचन स्र (श्र) वणात् उक्त श्रुत्येक वाक्यतया न मूलमूलिविरोधः। यतः कस्यचित् नरकनिस्तारणार्थं-कस्याचित् गयापिण्डदानोपकारतौल्यमिति। सममिति क्रिया-विशेषणेनापि स्वजन्यस्वसम्बन्धस्य विशेषाभाव इति प्रदर्शितम्। यच्च मनुना पुदाख्याय नरकनिस्तारणादेवपुत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति हेतुवादेनोपन्यस्तं तत्राशङ्कं मत्वा ज्येष्ठस्य प्राधान्यप्रतिपादिका श्रुतिरन्यैवाह यथा विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम् इति जैमिनिसूत्रात् (मीमांसासूत्र I.3.3.)। अस्यार्थः- विरोधे श्रुत्या सह स्मृतेर्विरुद्धार्थं बोधकत्वे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यम् अनादरणीयमिति। असति श्रुतिवाक्ये स्मृतिवाक्यमात्रप्रदर्शने—

(3b) —should divide the paternal property among themselves (and) they have no right to property in the life time of

their parents where many sons of the same father live together....etc. "Multiple sons are to be desired etc." in such sayings of Manu and others—multiplicity of sons is heard and therefore there is no contradiction between the original and deductions from it—that being averted by synthesizing the extract with the Vedic passage. For delivering one from the hell, one's effort to do some special benefit to him by offering *piṇḍa* at Gayā and similar other works—is but appropriate.

(In the verse of Manu—*ūrdhvaṃ pītuśca* etc.) there is an adverb '*samam*' and by it special negation of *svajanya* (i.e. sons) *svasambandha* (brothers) is indicated. Again, in Manu's word, the term '*put*' is used, to mean *putra* is one who delivers from hell, this etymology has become the cause of use of the word '*putra*' fearing some misconception in this one may presume the presence of another Vedic text that establishes the priority of the eldest (son). For Jaimini in his Sūtra (I. 3.3) said that in the case of conflict with Vedic text, the *smṛti* text is to be discarded. But even in the absence of a supporting Vedic text for the relevant *Smṛti* passage one such Vedic text as the basis behind the *Smṛti* utterance is to be inferred.

(3b) পৈতৃকসম্পদ ভাগ করিয়া লইবে, তাহাদের জীবৎকালে পুত্রদের বিভাগে অধিকার নাই। যেখানে এক পিতার অনেক পুত্র একত্র বাস করে ইত্যাদি, অনেক পুত্রের কামনা করা উচিত ইত্যাদি মনু প্রভৃতির বচন সমূহে বহুবচন (=অনেকপুত্র) এর কথা শোনা যায় বলিয়া প্রাপ্ত (দশাখ্যান পুত্রান্ আধেহি.....ঋষিদ 10.85.45) শ্রুতির সহিত একবাক্যতা করিয়া মূলমূল্যবিরোধ হয় না। যেমন কাহারও নরক নিবারণের জন্য একের দ্বারা আচরিত গয়াপিণ্ড দানাদি দ্বারা যে উপকার সাধিত হয় তাহাই উপযুক্ত হয়। উর্দ্ধং পিতৃশ্চ মাতৃশ্চ ইত্যাদি মনুবাক্যে 'সমম্' এই ক্রিয়াবিশেষণের দ্বারা স্বজন্য (পুত্রাদি) ও স্বসম্বন্ধ (ভ্রাতাদি)—এর বিশেষ অভাব ইহাই প্রদর্শিত। মনুবচনে যে 'পুং' শব্দটি বলিয়া নরক নিস্তারণই পুত্র পদের প্রবৃত্তি নিমিত্ত এইরূপ কারণ প্রদর্শনপূর্বক বলা হইয়াছে সে বিষয়ের আশঙ্ক করিয়া জ্যেষ্ঠের প্রাধান্য খ্যাপক অন্য একটি শ্রুতিই (এইরূপ) বলিয়াছে—জৈমিনি সূত্র বিরোধে জনপেক্ষ্যং স্যাৎ ইত্যাদি তাহাই বলিয়াছে। ইহার অর্থ শ্রুতির সহিত বিরোধে—অর্থাৎ স্মৃতির বিরোধী বচন শ্রুতিতে থাকিলে স্মৃতিবাক্য অনপেক্ষ্য বা অনাদরণীয় হইবে। তথাপি

तादृश श्रुतिवाक्येण मूलश्रुतं कानोऽपि श्रुतिवाक्यं नास्ति किञ्च कार्यमाधक कारणं
श्रुतं श्रुतिवचनं अनुमानं कदाचित् ।

5. मूलम्

(4A) प्रदर्शने कार्यलिङ्गिकं कारणमनुमेयमिति। श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव
गरीयसी। अविरोधे सदाकार्यं (स्मार्तं) वैदिकवत् सदा॥ इति यावाल (जावाल)¹²
वचनमपि तदानुगुण्येन व्याख्येयम्। श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृताविति
तेनैवोक्तत्वादिति प्रपञ्चितं व्यवहारप्रकरणे॥

इदानीं पुत्रोत्पादनप्रयोजनमभिधीयते॥०॥ श्रुतिः⁵ — जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणे
ऋणवान् भवति, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः, स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः इति।
जायमानः समावर्तनेन गृहस्थः सम्पद्यमानः। अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्
इति मनूक्तेः⁶ गुरुकुलवासोत्तरमेव समावर्तनेन गार्हस्थाश्रमप्रवेशात्॥
दारसम्बन्धोऽपि तस्यैव उपकुर्वाणस्येति। उपकुर्वाण एव ब्रह्मचारी गुरुकुलवासोत्तरं
गार्हस्थाश्रमं प्रविशेदिति विधानात्।

दीप्तिः

(4a) पुत्रोत्पादनप्रयोजनम्—वैदिकधर्मानुयायिनां चतुराश्रमव्यवस्था तथा
वर्णचतुष्टयप्रथा च सुप्रसिद्धे। तद्व्यतिरिक्तं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानम्। एतत्तु सामाजिकानां
चतुर्षु आश्रमेषु वसताम् अन्ते ध्यानयोगेन तनुत्याग एव विधेयः। द्वितीयमाश्रमं
प्रविविक्षूणां कृते ऋणत्रयस्य अपाकरणं शिष्टैः स्वीकृतम्। एष एव सदाचारः। उक्तञ्च
ऋणं देवानां यागेन ऋषीणां पाठकर्मणा। सन्तत्या पितृलोकांश्च शोधयित्वा वनं
ब्रजेदिति। तदेव स्मृत्वा बौधायनधर्मसूत्रवचनम् उद्धृतम्। ब्रह्मचारी द्विविधः, उपकुर्वाणः
नैष्ठिकश्च। नैष्ठिको यावज्जीवं गुरुगृहमावसेत्। तदभावे गुरुपुत्रगृहे तदभावे स ब्रह्मचारिगृहे
इति बहुत्र धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितम्। उपकुर्वाणः पुनः समावर्तनादनन्तरं विवाहेन
गृहस्थाश्रमं प्रविशेत्। ततश्च पुत्रोत्पादनेन पितृणां पाकरणं साध्यम्।

(4a) The words of Jāvāla Smṛti : “In the case of conflict
between Śruti and Smṛti it is Śruti that prevails and where

5. बौधायनधर्मसूत्रम्, (II. 9.16.7)

6. उपलभ्यमानेषु मनुसंहिता संस्करणेषु नायं श्लोकार्थः उपलभ्यते।

there is no conflict Smṛti rites are to be performed according to the Vedic procedure" are to be interpreted in unison with the spirit of Śruti. For he himself has stated that when two mutually conflicting Śruti texts are to be handled both are to be treated as authentic. And this has been explained in the section on Vyavahāra (i.e. Vyavahāra-prakaraṇa of the bigger work *Vyavahāratilaka* whose continuation is this *Dattakatilaka*).

Now is narrated the purpose of having a male issue (*putra*). On that matter the Veda has "when born, a brahmin contacts three types of indebtedness (and they are thus redeemed) : The indebtedness to the divinities (is redeemed) by rituals, that to the ancestors by begetting sons, that to the sages by Vedic studies. The expression *jāyamāna* (when born) (in the above passage of Baudhāyana) means becoming a householder after performance of *Samāvarttana* (convocation) for Manu has said "after this—on the performance of *Samāvarttana* one should take a wife, i.e. entering the stage of householder can be done only after performing the *Samāvarttana* on the termination of the stage of living in the house of the preceptor (i.e. studentship). Only the *Upakurvāṇa brahmacārīn* (i.e. one brahmin in a state of pupilage who wishes to pass on to the state of a householder—V.S. Apte) on the termination of living in the preceptor's house should enter the householder's stage.

(4a) যাবালবচনে (=জাবালস্মৃতিতে) আছে—“শ্রুতি ও স্মৃতির মধ্যে বিরোধ উপস্থিত হইলে শ্রুতিই বলীয়সী, যদি বিরোধ না থাকে তবে স্মার্ত্ত কার্য বৈদিকা চারানুযায়ী সদা করা উচিত” —ইহাও শ্রুতি অনুযায়ী ব্যাখ্যেয়। কারণ তিনি নিজেই বলিয়াছেন যেখানে দুইটি শ্রুতিবচন পরস্পরবিরোধী সেখানে উভয়ের অনুষ্ঠানই ধর্মসঙ্গত। এই সমস্ত ব্যবহার প্রকরণে (অর্থাৎ ব্যবহারতিলক নামক গ্রন্থে) ব্যাখ্যাত হইয়াছে।

এখন পুত্র উৎপাদনের প্রয়োজনের কথা বলা হইতেছে। এ প্রসঙ্গে শ্রুতি বলেন—জায়মান (অর্থাৎ জন্ম গ্রহণের পর) ব্রাহ্মণ তিনটি ঋণে ঋণী হয়। যজ্ঞের দ্বারা দেবগণের প্রতি ঋণ, ঋষি ঋণ বেদাধ্যয়নের দ্বারা ও পিতৃগণের প্রতি ঋণ (পুত্র) সম্ভান উৎপাদনের দ্বারা (মোচন করা যায়)। শ্রুতি বচনস্থ জায়মান শব্দের “সমাবর্ত্তনের পর গৃহস্থ হইয়া” এই অর্থই (গ্রাহ্য)। কারণ মনু বলিয়াছেন ইহার

পর সমাবর্তনের শেষে বিবাহ করিবে'। ব্রাহ্মচারী অবস্থায় গুরু গৃহে বাস যখন সমাপ্ত হইবে তখনই সমাবর্তন করিয়া গৃহস্থাশ্রমে প্রবেশ হয় বলিয়া উপকুর্বাণ নামক ব্রাহ্মচারী-ই বিবাহ করিতে পারে। [নৈষ্ঠিক ব্রাহ্মচারী আত্মজীবন ব্রাহ্মচর্য পালন করে]। কারণ বিধান আছে যে, উপকুর্বাণ ব্রাহ্মচারী-ই গুরুগৃহে বাস সমাপ্ত করিয়া গার্হস্থ্যাশ্রমে প্রবেশ করিবে।—

6. মূলম্

(4B) গৃহস্থস্থ্যৈব পুত্রদ্বারা পিতৃণাপাकरणदर्शनान্নৈष्ठिकसन्न्यासिनो नाति प्रसक्तिरिति। यत्तु वशिष्टागस्त्यगोतमादेर्दारसम्बन्धैः पुत्राश्च दृश्यन्ते तथाऽदारस्यापि विभाण्डकस्य⁷ मृग्यां पुत्रोत्पादनं दृश्यते तत्तु तेषामादौ (—मादौ) गार्हस्थाश्रमे दारसम्बन्धानन्तरं जाते पुत्रे वाणप्रस्थाश्रमप्रवेशान्न दोषः। विभाण्डकस्य तु भाविदेवकार्यानुरोधेन जानतोऽपि मृग्या प्रस्कन्नरेतः प्राश्चनादमोघवीर्यत्वात् तस्यां पुत्रो जात ऋष्यशृङ्ग इति ऋणमोचनावश्यकत्वादेव। तदावश्यकत्वं विष्णुधर्मेऽपि—देवानाञ्च पितृणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा मुने। ऋणवान् जायते यस्मात् (तस्मान् यत्नं चरेत्) सदा⁸॥ देवानाम-नृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति नारद। अनल्पवित्तः पूजाभिरुपवासैर्ब्रतैस्तथा॥ श्राद्धेन प्रजयाचैव पितृणामनृणोभवेत्॥

दीप्ति:

(4b) অতঃ নৈষ্ঠিকব্রহ্মচারিণঃ পুত্রোৎপাদনে পিতৃণশোধস্য নাপেক্ষাস্তি। বশিষ্ঠাগস্ত্য-প্রভৃतीনাং বর্ণাশ্রমব্যবস্থানুযায়িনাং মহর্ষীণাং বিবাহানন্তরম্ এব পুত্রা जाताः। রাজো দশরথস্য পুত্রেষ্টিয়াগার্থমানীত ঋষ্যশৃঙ্গঃ পুত্রপ্রয়োগনার্থম্ এব অকৃতদারেণাপি বিभाण्डकमुनिना मृग्याम् उत्पादितः। वृत्तान्तोऽयं महाभारतस्य वनपर्वणि वर्णितः।

7. महाभारतम् (B.O.R.I) III chs. 110-123. वनपर्वणः दशाधिकशततमे अध्याये ऋष्यशृङ्गस्य जन्मकथा वर्णिता।

8. रामायण आदिकाण्डे विभाण्डकमुनिर पुत्र ऋष्यशृङ्गे दशरथे नিকट आगमने कथा वर्णित इत्येतां तां जन्मवृत्तान्त महाभारते (III. Chp. 110-123) वनपर्व पात्रोया याया।

(4b) Since it is seen that a householder can get himself redeemed of his debt to his ancestors the matter is not applicable in the case of those who are called *naiṣṭhika brahmacārīn* (or life long celibate). Thus Vasiṣṭha, Agastya and Gotama got married and got male children and even an unmarried Vibhāṇḍaka produced a son in a doe—it was possible because they first became householders by marriage and when male issues were born they entered the third stage of life by becoming Vānaprastha and hence they had no fault (on their part). In the case of Vibhāṇḍaka, only for the cause of the divinities that had to be fulfilled, to his knowledge his semen was ejaculated and was consumed by a doe and as he had infallible virility a son was born in her and it was R̥ṣyaśṛṅga—and all this was for the unavoidableness of repayment of debt. The necessity of that as told in the *Viṣṇu dharma* (? *Viṣṇupurāṇa*)—is : “Oh sage, since a man becomes debtor to the divinities, his ancestors and sages he is to have a spouse as a rule. Oh, Nārada, a man is released of his debt to the divinities by doing sacrifices, if he is very poor by rituals fasts and other vows. By performing Śrāddha and by begetting male child he is released of his bonds to the manes.

(4b) কেবলমাত্র গৃহস্থই পুত্রদ্বারা পিতার প্রতি ঋণ মোচন করিতে পারে এইরূপ দৃষ্ট হয় বলিয়া নৈষ্ঠিক সন্ন্যাসীর ক্ষেত্রে (পুত্রোৎপাদনের দ্বারা পিতৃ-ঋণ মোচনের এই নিয়মের) অতিব্যাপ্তি হয় না। তবে যে বশিষ্ঠ, অগস্ত্য, গৌতম প্রভৃতির বিবাহ ও তজ্জনিত পুত্র (প্রাপ্তি) দেখা যায় এবং অপত্নীক বিভাণ্ডক ঋষির হরিণীতে পুত্রোৎপাদন (মহাভারতে) দেখা যায় সে বিষয়ে তাহাদের প্রথমে গৃহস্থাশ্রমে প্রবেশ, তাহার পর দ্বীসংযোগে পুত্র জন্ম হইলে তদনন্তর বাণপ্রস্থাশ্রমে প্রবেশ করায় কোনও দোষ হয় নাই। আর বিভাণ্ডক মুনির ক্ষেত্রে ভাবী দেব কার্যের জন্য (সকল) জানিয়াও রেতঃস্বলন করায় এবং তাহা কোন মৃগী (নদী সলিলের সহিত) পান করায় তাহার অব্যর্থবীর্যতা বশতঃ সেই হরিণীতে তাহার পুত্র ঋষ্যশৃঙ্গ^১ জন্মান (এইরূপ বলা হইয়াছে)। পিতার প্রতি ঋণ-এর মোচন আবশ্যক বলিয়া সেই ঋণমোচনের আবশ্যকতার কথা বিষ্ণুধর্মে (? বিষ্ণু পুরাণে ?) বলা হইয়াছে, (এইভাবে)—‘হে মুনি, যেহেতু দেবগণের প্রতি, ঋষিগণের প্রতি, পিতৃগণের প্রতি, ঋণবান্ হইয়া মানুষ জন্মায় তাই ক্ষেত্র বা পত্নী স্বীকার করা সদা

কর্তব্য'। হে নারদ, আগিগণ যজ্ঞের দ্বারা দেবগণের ঋণ হইতে মুক্ত হয়। যাহারা অতি দরিদ্র তাহারাও পূজা, উপবাস ও ব্রতসমূহের অনুষ্ঠান দ্বারা তাহাই (=ঋণ মুক্ত) হয়। শ্রাদ্ধের দ্বারা ও সন্তানের দ্বারা পিতৃগণের ঋণ মোচন হয়।

7. মূলম্

(5A) ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा इति॥ अनल्पवित्तः नास्ति अल्पमपि वित्तं यस्य, दरिद्रोऽपीति यावत् न तु अदरिद्रः। कालिकापुराणेऽपि (89.6) अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इति धर्मो विनिश्चितः। औरोसम्राट्पुत्रैर्वा पुत्रवन्तो हि ते स्मृताः [Printed text – स्वर्गताः] इति विवृतिरुपतिष्ठति। श्रुतिरपि⁹—अपुत्राः सन्त्वदनो नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति। अदनো अदनशीला राक्षसा इत्यर्थः। तथा “निःसन्ताना पतन्त्यध” इति, “सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिश्চুतेन वा जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहे तथा॥” इत्यादि भारतीयेषु पुत्रावश्यकत्वं प्रदर्शितम्। पूर्वं प्रवृत्ति मार्गे पश्चिमानां चन्द्रवर्त्मनि वर्तमानानां गृहस्थানामिति। मनुयाज्ञवल्क्यौ पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानृण्यमश्नुते। अथ पुत्रस्य पौत्रेण ... (मनु 9.137)।

দীতি:

(5a) অতঃ পিতুঃ ঋণমোচনार्থং পুত্রস্য আবশ্যকতা ঐতরেয়ব্রাহ্মণেঃপি (33.2.9) “নাপুত্রস্য লোকেঃস্তি ইতি তৎ সর্বং পশবো বিদুঃ” ইत्याদিদা প্রতিপাদিতা। পুত্রাভাবে তিলতর্পণাদিকমলব্ধা কেবলাদনশীলরাক্ষসবৎ পিতরঃ চংক্রমন্তি। তেন গৃহস্থস্যৈব পুত্রাণাম্ আবশ্যকতা। গৃহস্থো নাম সদারঃ। লোকানন্ত্যং দিবঃ প্রাপ্তিরিত্যাদি যাज्ञবল্ক্যবচনমপি এতৎ পরমেব॥

(5a) By celibacy, by Vedic studies and by penance the indebtedness to the sages can be redeemed. The expression

9. ঐতরেয়ব্রাহ্মণম্ (33.2.9)। ঠপলভ্যমানেষু ঐতরেয়ব্রাহ্মণসংস্করণেষু “নাপুত্রস্য লোকেঃস্তি” ইত্যেতাবন্মাত্রস্য দর্শনম্। ন জানে কস্যাঃ বেদশাস্ত্রাতঃ ভবদেবেন “অপুত্রাঃ সন্স্বদসঃ” ইত্যংশস্য উদ্ধারঃ কৃতঃ। বহুশ্রুতঃ Bloomfield মহোদয় সঙ্কলিত – Vedic Concordance গ্রন্থেঃপি নাস্য উদ্ধারঃ। নাপি বিশ্ববল্ক্য-শাস্ত্রি সঙ্কলিতে বৈদিকপদানুক্রমকোষে দৃশ্যতেঃস্যম্।

'*anālpavittah*' means who does not possess even meagre wealth—i.e. who is very poor—who is not an affluent man. In the *Kālikāpurāṇa* also, (we have) : a sonless man can not move (to the higher world after death), this is the settled precept of Dharma. By one's own son, by a nephew (even) one can be possessor of (the effects of having) a son—this statement will be seen presently. Even in the Veda—let the sonless man be (like) a demon (and) a sonless man has no (higher spiritual) movement. The expression '*adasaḥ*' means *adansīlāḥ Rākṣasā* i.e. demons with the habit of devouring (only) (and) those without male issue fall down (after death). In the *Mahābhārata* also : "By off spring, by penance, by study of the Vedas—those who ever born, who were born and attached to the path of activity etc." (are released of their spiritual debt)—the purpose of having a son is indicated. (In this quotation) '*purve*' means the life of activity and attachment and *paścima* (therefore) means the lunar course (i.e. the life of renunciation)—of householders as such. Manu (9.137) and Yājñavalkya (1.78) : By a son one gains the heavenly region, by a grandson (son's son) eternality (of that gain) and by great grandson (grandson of the son) the solar region is attained (Manu) (acc. to Bhavadēva's text : one gains..... a seat in the Bhavaloka).

(5a) ব্রহ্মচার্যের দ্বারা, বেদপাঠের দ্বারা ও তপস্যার দ্বারা ঋষি-ঋণ শোধ হয়। অনল্পবিত্ত শব্দের অর্থ অতি অল্প বিত্তও যাহার নাই—অর্থাৎ অতিদরিদ্র। অদরিদ্র (=ধনী) নয়। কালিকা পুরাণেও আছে—পুত্রহীন লোকের (স্বর্গে) গতি নাই—ইহাই নিশ্চিত ধর্ম। নিজের ঔরস পুত্রের দ্বারা, ভ্রাতৃপুত্রের দ্বারা তাহারা (অর্থাৎ লোক) পুত্রবান্ হয় এইরূপ বিধানই এ বিষয়ে উপস্থিত আছে। বেদেও আছে—“পুত্রহীন লোকেরা রাক্ষস সমান হোক, অপুত্রের (মৃত্যুর পর উত্তম) লোক (প্রাপ্তি) হয় না”। শ্রুতিবচনের অদস্ শব্দের (অদ+অসুন) অর্থ অদনশীল রাক্ষস। আরও বলা হইয়াছে নিঃসন্তানেরা অধঃপতিত হয়। মহাভারতে—সন্ততি দ্বারা, তপস্যা দ্বারা, মর্যাদা ও বিদ্যার্জনের দ্বারা পূর্বজাতদের—ইত্যাদি বচনের দ্বারাও পুত্রের প্রয়োজন নিরূপিত হইয়াছে। উক্ত বচনে 'পূর্বে' কথাটির অর্থ প্রবৃত্তি মার্গে বর্তমান ও 'পশ্চিমানাম্' শব্দের অর্থ চন্দ্র মার্গে বর্তমান গৃহস্থদের। মনু ও যাজ্ঞবল্ক্য বলেন—পুত্রের দ্বারা স্বর্গাদি লোক সমূহ জিত হয়, পৌত্রের দ্বারা

THE ASIATIC SOCIETY

KOLKATA

ACC. NO. B/0 407 DATE 9.3.05

(জিত) স্বর্গালোকের চিরস্থায়িত্ব হয়। পুত্রের পৌত্রের দ্বারা ব্রহ্মলোকে আসন লাভ করা যায়। (মনু 9.137)^{10a}

8. মূলম্

(5B) ব্রাহ্মণ্যং প্রাপ্নোতি বিষ্ণুর্ম¹⁰॥ লোকানন্ত্যং দিবঃ প্রাপ্তিঃ পুত্রপৌত্র প্রপৌত্রকৈঃ। যস্মাত্তস্মাত্ স্ত্রিয়ঃ সেব্য্যা কৰ্ত্তব্য্যাশ্চ সুরক্ষিতাঃ॥ (যাজবল্ক্য I.78)²⁰ ইত্যাদি বচনেষু পুত্রাদিभिঃ স্বর্গতপিতৃগতবিশিষ্টফলশ্রুতেস্তেষাশ্চ দারসম্বন্ধেনাবিনাभावात् গৃহস্থস্থ্যৈব পুত্রোত্পাদনবিধির্নিত্যঃ। গৃহস্থত্বাচ্চ গৃহৈর্দারৈঃ সহ তিষ্ঠতি ধর্মাঘনুষ্ঠানং কৰোতীতি গৃহস্থঃ। দারেষ্যপি গৃহা ইতি কোষাত্। অতএব “ন গৃহং গৃহমিত্যাहुर्गृहिणी गृहमुच्यते”¹¹॥ তথাহি সহিতঃ সর্বান পুরুষার্থান্ সমশ্नुতে²¹ ইত্যুক্তম্। পুরুষার্থান্ ধর্মাदीन्। এবশ্চ গার্হস্থাশ্রমানন্তরং সদারস্য বনবাসেন বানপ্রস্থাশ্রমী भवति। তদাহ মনুঃ (6.2) গৃহস্থस्तু যদা পশ্যেद् वलीपलितमात्मनः। অপत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्॥

দীতি:

(5b) যথোক্তং— রঘুনন্দনস্য উদ্ধাহতত্বেষপি উদ্ধতমেতদ্ ভট্টমাখ্যস্মৃতিবচনম্। পুত্রোত্পাদনাৎ পরম্ পৌত্রদর্শনস্বাস্থ্যভঙ্গাঘননন্তরং সপত্নীকো বনং প্রব্রজন্ কথং বানপ্রস্থী জীবেৎ তদেব বিশদীকৃতং মনুবচনেन বনেषু তু বিহৃত্যৈব ইत्यादिना। इत्थं जीवति पुरुषे पितृणमोचनं सम्भवति। जायमान इति बौधायनवचनस्य गृहस्थः सम्पद्यमान इति द्वैतनिर्णयगृहीतोऽर्थः इति शिरोमणयः।

10a. মুদ্রিত মনুসংহিতায় 9.137 শ্লোকের অন্তর্ভুক্ত-ব্রহ্মায়াশ্রণতি বিষ্ণুর্ম—অর্থাৎ সূর্যালোকের শ্রাণু হয়।

10. মুদ্রিত মনুস্মৃতিষু প্রায়েণ “ব্রহ্মস্যাশ্রণতি বিষ্ণুর্ম” ইত্যেব পাঠো দৃশ্যতে। ভবদেবীয় পাঠোপি সুতরাং সঙ্কল্যতে।

11. (মনু—3.67)—বৈবাহিকেঃ গুনৌ কুর্বাতি গৃহ্যং কর্ম যথাবিধিঃ। পশ্চয়জ্ঞবিধানশ্চ পক্ষিচান্বাহিকী গৃহী।। অত্র মেধাতিথিঃ—অত্র গৃহশব্দো দারবচনঃ। গৃহী তু সত্বৃদ্ধদারপরিগ্রহো ভার্যাদ্বিতীয় ইদমিদং কুর্যাৎ।

স্মার্তমহাচার্যস্য উদ্ধাহতত্বেষপি—অতএব ভট্টমাখ্যে স্মৃতিঃ -- ন গৃহং গৃহমিত্যাहुः गृहिणी गृहमुच्यते...।

(5b) Since a place in the heavenly region (after death), its eternality can be achieved by son, grandson and great grandsons, wives should be procured and they are to be maintained dutifully. As in such utterances it is heard that special spiritual merit accrues to the departed forefathers by sons, and that is not possible without wife—it is only for the householder that the custom of having/raising sons is compulsory. Householdership means living with wife (*gr̥ha-dāra* or wife) and performing religious duties. In the lexicons the word *gr̥ha* is taken as a synonym of wife. Therefore the saying (goes)—‘A *gr̥ha* is not house but the wife is the house. In association with her (performing duties) a man acquires the *puruṣārthas* (aims of life, *dharma*, *artha*, *kāma*, *mokṣa*). Here the word ‘*puruṣārthān*’ means (aims of life like) *dharma* etc. In this way after the householder’s stage a man enters the third stage of life by entering the forest with his wife. Therefore Manu (6.2) has said “when the householder detects his aging in the form of gray hairs and loosened skin and the children of his children he should retire to the forest.

(5b) যাজ্ঞবল্ক্য (1.78) (বলেন)—যেহেতু পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র দ্বারা ইহলোকে বংশরক্ষা ও অগ্নিহোত্রাদির দ্বারা (পরলোকে) অনন্তকাল স্বর্গপ্রাপ্তি হয় অতএব সন্তানার্থ স্ত্রীসম্ভোগ ও ধর্মার্থ তাহাদের রক্ষা করণীয়। এই বচনের দ্বারা স্বর্গত পিতৃপুরুষের বিশিষ্ট ফললাভ শ্রুত হয় বলিয়া এবং (বিবাহ দ্বারা) দায়সম্বন্ধ ভিন্ন তাহারা (=পুত্র) উৎপন্ন হইতে পারে না বলিয়া গৃহস্থের পুত্রোৎপাদন অবশ্য কর্তব্য। গৃহস্থ অর্থাৎ গৃহ বা দারের স্ত্রীর সহিত বাস করিয়া যে ধর্মীয় আচরণ করে সে গৃহস্থ। কোষ গ্রন্থে গৃহ শব্দের দ্বারা স্ত্রীকেও বোঝায়। সেই জন্য “গৃহকে গৃহ বলে না, গৃহিণীকে বলে গৃহ, তাহার সহিত মিলিতভাবে সকল পুরুষার্থ লাভ করে” এইরূপ বলা হইয়াছে। পুরুষার্থ শব্দের অর্থ ধর্ম প্রভৃতি (ধর্ম, অর্থ, কাম, মোক্ষ)। এইরূপে গৃহস্থাত্মের পরে সস্ত্রীক বনে যাইয়া বানপ্রস্থাত্মী হয় (লোকে)। তাই মনু বলেন—(6.2) গৃহস্থ নিজের শুক্রকেশ, লোলচর্ম এবং অপত্যেরও অপত্যমুখ যখন দেখিবে তখন বনগমন করিবে।

9. मूलम्

(6A) सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छदम्। पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा (मनु 6.3)॥²³ वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः। चतुर्थम् आयुषो भागं सङ्गं त्यक्त्वा परिव्रजेत्॥²⁴ (मनु 6.33)॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः॥²⁵ (मनु 6.35) भागं प्राप्येत्यनुषङ्गः परिव्रजेत्। चतुर्थाश्रमं प्रविशेत् मोक्षं सन्न्यासम्। याज्ञवल्क्योऽपि सुतविन्यस्त पत्नीकस्तथावानुगतो वनम्। वानप्रस्थो बह्वचारी साग्निः सोपानहो व्रती²⁶ (सोपासनो व्रजेत्)॥ (याज्ञवल्क्य 3.45)॥ अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्। शक्त्या तु (-च) जप (यज्ञ) कृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तुनान्यथा॥²⁷ (याज्ञ 3.57)॥ मोक्षे सन्न्यासे। आज्यां गृहीतदारस्य पुत्रोत्पादनद्वारा ऋणापनोदनोत्तरं पत्न्या सह वनवासाद्धानप्रस्थत्वमभिहितम्। एवञ्च जायमानो ब्राक्षण इति तु वर्णान्तरमप्युपलक्षयति। ऋणमोचनाया-

दीप्तिः

(6a) एष धर्मश्च सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम्। अनिषिद्ध त्रैवर्णिकापरे श्राद्धादौ शूद्रस्यापि अधिकारः। शूद्राणां कृते न तु चतुराश्रमव्यवस्था, केवलं गार्हस्थाश्रम एव तेषां विहितः। श्राद्धादिकस्य च गृहस्थैरेव विधेयत्वात् शूद्रैरपि श्राद्धं विधेयम्। क्षत्रियविशोन्तु वानप्रस्थेऽधिकारः न तु ब्राह्मणवत् सन्न्यासधर्मेऽपि। अतो महाभारते धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थावलम्बनम् पुत्रोत्पादनमपि नित्यकर्म, अकरणे प्रत्यवायात्। किन्तु नहि तत् सन्न्यावन्दनादिवत् आवश्यकत्वेन निर्धारितम्। तदकरणे धर्महानिः प्रसज्येत।

(6a) Abstaining from all the edibles available in (human habitations like) village and discarding all the garments (and personal effects) and giving to the sons the task of maintaining the wife (i.e. their mother) or with her even, the householder may retire to the forest. Passing in this way the third part (quarter) of the life in the forest—one may become a mendicant giving up company (of the wife or giving up all *nandana* attachment) in the fourth part (=quarter) of life. Without redeeming the three debts, one aspiring after emancipation goes down. In the quoted verses (from Manu) the word '*bhāgam*' (in the accusative) is to be construed with

the word “*prāpya*” (getting) understood here. ‘*parivrajat*’ means ‘should embrace the fourth stage of life’. ‘*mokṣa*’ here means ‘*sannyāsa*’ (mendicancy). Yājñavalkya also (has) — keeping the wife in the care of the sons (for maintenance) or accompanied by her, the *vānaprastha* (the man in the third stage of life) observing restraint of organs may adopt the fourth stage carrying the sacrificial Gārhapatya fire.

After reading the Vedas and performing *japa* the householder who has a son, who gives food to the hungry and deserved and who possesses the sacrificial fire after muttering the mantras to his ability should apply mind to emancipation and should not behave otherwise (and so on). ‘*mokṣe*’ in the quotation means ‘*sannyāse*’ (i.e. in the fourth stage of life). By these two verses it said that a man who has taken a wife and has redeemed his debt to the manes by giving birth to a male child may go to the forest with his wife and adopt the ‘*Vānaprastha*’ stage. In this way the expression ‘*jāyamāna brāhmaṇaḥ*’ etc. indicates the two other castes also.

(6a) গ্রামলভ্য আহাৰাদি ও সকল বেশভূষা পরিত্যাগ করিয়া পুত্রদের উপর স্ত্রীর (অৰ্থাৎ তাহাদের জননীৰ) ভার সমৰ্পণ করিয়া অথবা স্ত্রীর সহিতই বনে যাইবেন। এইভাবে জীবনের তৃতীয় ভাগ বনে যাপন করিয়া চতুৰ্থভাগে লোকসঙ্গ (অথবা সকল আসক্তি) পরিত্যাগ করিয়া পরিব্রাজক (যতি) হইয়া কাল যাপন করিবেন। ত্ৰিবিধ ঋণ শোধ করিয়া মোক্ষাভিলাষী হইবেন। ঋণ শোধ না করিয়া মোক্ষসাধনেচ্ছু অধঃপতিত হইবেন। ‘ভাগস্থ’ অৰ্থাৎ ‘ভাগং প্রাপ্য’ এইরূপ সম্যাস ‘পরিব্রজেৎ’ অৰ্থাৎ চতুৰ্থাশ্রমে প্রবেশ করিবে। মোক্ষ অৰ্থাৎ সম্যাসাশ্রম।

যাজ্ঞবল্ক্যও বলেন (3.45) বনে যাইতে ইচ্ছুক হইলে পত্নীকে পুত্রের হস্তে ভরণপোষণার্থ অৰ্পণ করিয়া বনে যাইবেন। কিন্তু যদি পত্নী সহগমন করিতে চাহেন তবে তাঁহাকেও সঙ্গে লইয়া বনবাস কালে উৰ্দ্ধরেতাঃ হইবেন ও যজ্ঞিয় অগ্নি ও গার্হপত্য অগ্নি সঙ্গে লইবেন।

বেদাধ্যয়ন করিয়া, মন্ত্ৰজপ পূৰ্বক, পুত্রবান, বানপ্রস্থী, যাচক ক্ষুধার্তকে অন্ন দান করিয়া যথোচিত অগ্নিকার্য পূৰ্বক যথাশক্তি জপসাধন দ্বারা মনকে মোক্ষলাভের বিষয়ে নিযুক্ত করিবেন। ইহার অন্যথা করিবেন না (যাজ্ঞ 3.57)। মোক্ষে অৰ্থাৎ সম্যাসে। এই দুইটি শ্লোকের দ্বারা বিবাহিত, গৃহী পুত্রোৎপাদনের দ্বারা পিতার ঋণ মোচন করিয়া পত্নীর সহিত বনবাস করিবেন অৰ্থাৎ বানপ্রস্থী হইবেন ইহা বলা

10. मूलम्

14. आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना॥ इति दत्तकचन्द्रिकापुतबृहस्पतिवचनम्॥ दत्तकचन्द्रिका पृ: 6 (सं भरतशिरोमणि)

द्वादशपुत्रेषु औरसपुत्रिकापुत्रौ वर्जयित्वा अन्येषां पुत्रप्रतिनिधित्वं स्वीकृतम्। न चात्र ब्रীहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेत इत्यादौ यथा तुल्यवलयोर्ब्रीहियवयोः विकल्पस्तथा औरसपुत्रिकापुत्रयोः क्षेत्रजादेश्च तुल्यवलत्वस्वीकारः।

(6b) Since redemption of the debt is obligatory and since it is said that “householdership is the only means of observing all religious duties for a *Sūdra*”, funeral rites, being included in the list of religious customs of the three castes (but) not forbidden (for a *Sūdra*) can be performed by them. For the *Kṣatriyas* and *Vaiśyas*—the fourth stage is forbidden and they have right to adopt the third stage and this will be told later.

Thus “the householder shall procreate a son” is a compulsory duty but not as obligatory as “muttering of daily prayers” (non-performance of which entails sin). Because in that case—when even after efforts, if a son is not born to the householder great sin clings to the party concerned. So, when for a householder, having a son is compulsory, but in cases where obstacles caused by misfortune prevent the birth of a male child, Manu while saying “procuring son in case of difficulty” narrated the means of having sons (and) where the obstacles to getting a son are more powerful and a son is not born, *Kṣetraja* and other types of sons have been enumerated as representatives of the (unborn/natural) son. Wise men have taken these eleven types of sons viz. *Kṣetraja* etc. as narrated in order as representatives of the (natural) son to prevent the non-performance of rites (like *Śrāddha*)—Manu 9.180. *Vṛddha Bṛhaspati* too— “Just as ritualists take oil as the substitute (in the absence) of butter oil—in the same way eleven types of sons are to be taken in the absence of *aurasa* (natural son) and *putrikāputra* (daughter’s son admitted as son).”

(6b) ঋণ মোচনটি আবশ্যিক বলিয়া—“শূদ্রের একমাত্র গার্হস্থ্য-ধর্ম পরিপালনই সর্বধর্ম প্রয়োজন সাধক” এইরূপ উক্ত হওয়ার জন্য ও (শূদ্রের পক্ষে) অনিষিদ্ধ ত্রৈবর্গিক আচার-এর অন্তর্ভুক্ত হওয়ায় শূদ্রের পক্ষে শ্রাদ্ধাদি ক্রিয়া নিষ্পাদন চলিতেই পারে। ক্ষত্রিয় ও বৈশ্যের কিন্তু সম্যাসে অধিকার না থাকায় বানপ্রস্থে তাহাদের অধিকার আছে ইহা বলা হইবে।

এইরূপে “গৃহস্থ পুত্রোৎপাদন করিবে” এই বিধি নিত্য হইলেও “সঙ্কোচ্যাসনা করিবে” এই বিধির মত অকারণে প্রত্যবায় জনক নিত্য বিধি নহে।

কারণ তাহা হইলে বিবাহিত লোক চেষ্টা করিয়াও যদি দৈববশত: পুত্রোৎপাদন না হয় তখন (বিবাহিত পুরুষের) মহাদোষ আসিয়া পড়ে। এইরূপ গৃহস্থের পুত্রোৎপাদন আবশ্যক হইলেও যেখানে পুত্র জন্মের বাধক দূরদৃষ্ট বশত: পুত্রোৎপাদন হয় না সেখানে মনু (9.103) “আপৎকালে পুত্র প্রাপ্তি” ইত্যাদি বচনের দ্বারা পুত্রোৎপাদনের কথা বলিয়া (যেখানে) পুত্রোৎপাদনের বাধা অধিক বলশালিনী (সেখানে) পুত্রজন্মাভাবে সেই (অজাত ঔরস) পুত্রের প্রতিনিধিরূপে ক্ষেত্রজাদি পুত্রের কথা বলিয়াছেন (এইরূপে)—ক্ষেত্রজ প্রভৃতি একাদশ পুত্র যাহাদের কথা বলা হইয়াছে—তাহাদের মনীষীগণ, শ্রাদ্ধাদি ক্রিয়ালোপকরণের জন্য পুত্র প্রতিনিধি বলিয়াছেন। (মনু 9.180)। বৃদ্ধবৃহস্পতিও (বলেন)—যাজ্ঞিকগণ যেমন (ঘৃতের অভাবে) তৈলকে ঘৃতের প্রতিনিধি করিয়াছেন তদ্রূপ পুত্রিকাপুত্র ও ঔরসপুত্রের অভাবে একাদশ পুত্রকে প্রতিনিধি (বলা যায়)।

11. মূলম্

(7A) एवं हि नित्ये च विधौ मुख्यालाभे प्रतिनिधेः शास्त्रार्थत्वात् सोमाद्यलाभे पूतिकाद्युपादानवत् पुत्रानुकल्पविधानम्। न खलु यवग्रीहिवत् ऐच्छिकोविधिर्येन चौरसदत्तकयोस्तुल्यता स्यात्। तुल्यत्वे सति विकल्पावसरः तुल्यबलविरोधे हि विकल्पः इति जैमिनीय¹⁵ सूत्रात्। न चात्र तुल्यबलत्वं घटते। “औरसे पुत्र उत्पन्ने तेषु जेष्ठ्यं न विद्यते”। “पुत्रिकौरसयोर्विना”, ‘पुत्रं प्राथमकल्पिकम्’ क्षेत्रजादीन् प्रतिनिधीनाहूरित्याद्युक्तेः। मध्वभावे गुडप्रतिनिधित्वेन गुडग्रहणाभिधानं न तथा गुडभावे मधुग्रहणमभिहितम् अनुकल्पत्वात्। विकल्पो हि स द्विको व्यवस्थितः। व्यवस्थित एवानुकल्पत्वेनाभिहितं विकल्पन्याये व्यक्तमत्र। प्रपञ्चितमिदं व्यवहारप्रकरणे॥ कलौ च पुत्रप्रतिनिधित्वेन दत्तकमात्राभिधानात् पर्युदस्तेतरत्वेनादित्यपुराणादावभिहितम्। यथादित्यपुराणम्---

दीप्तिः

(7a) गौतमधर्मसूत्रे (1.5) कथितं ‘तुल्यबलविरोधे विकल्पः’। भवदेववचनानुसारम्

15. गौतमीयसूत्रात्—इति हि वाच्यम्। यथाह गौतमः— तुल्यबलविरोधे विकल्पः (गौतमधर्म सूत्र 1.5.)

एतद् जैमिनीयं वचनम्। वस्तुतस्तु न तथा। मन्ये लिपिकरप्रमाद एवात्र कारणम्। अथवा—तुल्यवलविरोधे विकल्पः इत्याकारकं सूत्रं मीमांसासूत्रेषु नास्माभिर्दृष्टम्। किन्तु मीमांसासूत्राणां दशमाध्यायस्य अष्टमपादीय तृतीयेऽधिकरणे—कुत्र नञः पर्युदासता कुत्र वा प्रसज्यप्रतिषेधार्थता तद्विषये विवेचनस्य अयं सिद्धान्तः। यत्र शास्त्रेण विहितस्य शास्त्रद्वारेणैव प्रतिषेधो विहितः तत्र विकल्पो विधेयः इति। तत्र द्वयोरेव तुल्यवलत्वम् अपेक्षितम्। यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इति द्वयोरेव विधिनिषेधमूलक-वेदवाक्ययोः तुल्यवलता। द्वयोरेव प्रामाण्यं विकल्पस्वीकारेण ऊहणीयम् इति संक्षेपः।

किञ्च विकल्पेऽपि दोषसद्भावः—प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात्। तदुज्जीवनहानाभ्यां विकल्पे अष्टदोषता॥ इति वचनात्॥ अतोऽत्र प्रस्तुते विषये तुल्यवलत्वं न मन्तव्यम्। कारणं तत्र एवम्। यथा प्रथमं पुत्रामावे क्षेत्रजादयः पुत्राः स्वीकृताः। तदनु औरसो जायते चेत् तादृशस्य औरसस्य ज्येष्ठत्वम् अङ्गीकृतम्। अत्रेदम् अवधेयम्। धृताभावे तैलम्। नतु तैलाभावे धृतम्। सोमाभावे पूतिका, नतु पूतिकाभावे सोमः, ब्रीह्यभावे यवः, नतु यवाभावे ब्रोहिः। तद्वत् औरसाभावे दत्तकः— न तु दत्तकाभावे औरसः औरसस्य प्राधान्यात्। तुल्यवलयोरेव विकल्पव्यवस्थानात्। विकल्पशब्दस्य अत्र अनुकल्परूपेण ग्रहणम्। अत्र मीमांसासूत्रानां विकल्पाधिकरणमनुसन्धेयम्। व्यवहारप्रकरणं मन्ये भवदेवीय-व्यवहार तिलकनामाणां अधुनालुप्तं ग्रन्थं बोधयति।

(7a) Since the '*vidhivākya*' (the injunctive statement) is obligatory and in the absence of the principal article a substitute is allowed by scriptures, the substitute of a natural son is sanctioned in the way *Pūtīkā* plant is used in lieu of the Soma plant. But this interchangeability (of the natural son and other sons) is not optional like that of *yava* and *vrihi* (barley & paddy) — because in that case the natural son and the adopted son will get equal status. For Jaimini¹⁶ has said that in the case of conflict between equally viable propositions optionality is allowed. And here the equality of status (of the different types of sons) is not applicable. For these are statements like when an *aurasa* son is born (after the adoption of different types of secondary sons) the seniority

16. In fact it is stated in the Gautama Dharmasūtra. For details see the Sanskrit commentary *Tilaka-dipti*.

of them does not come into force 'excepting the *putrikāputra* and the *aurasa putra*', 'Kṣetraja and others are substitutes/surrogates', "(aurasa son is) the son of the primary type i.e. the real son" etc. etc. In the absence of *madhu* (honey) *guḍa* (molasses) has been prescribed but not the *vice versa*. In fact *vikalpa* (option) stands on two (equal) sides. In the context of option the question of *anukalpa* (substitute—of a lower status) has been fixed and this has been elaborated in the section on Vyavahāra.

In the *Ādityapurāṇa* only the adopted son has been taken as substitute of the natural son and the case of other types of (secondary) sons (as substitute of the primary one) has been dismissed (in the Kali Era). Thus in the *Ādityapurāṇa* (we have the following enumeration of customs prohibited in the Kali Era) :

(7a) বিধিবাক্যটি অবশ্য পালনীয় তাই মুখ্য দ্রব্যের অভাবে তাহার প্রতিনিধি দ্বারা কার্য সাধন শাস্ত্র বিহিত বলিয়া, সোমলতার অভাবে পুত্ৰিকার (=পুঁইশাক) দ্বারা গ্রহণের মত (ঔরস বা মুখ্যপুত্রের অভাবে) পুত্রের অনুকল্পের কথা বলা হইয়াছে। কিন্তু এই প্রতিনিধিবিধি যবের পরিবর্তে ব্রীহি গ্রহণের ঐচ্ছিক বিকল্পের নয় (তাদৃশ বিকল্পে আট প্রকার দোষের কথা বলা হইয়াছে)। যেহেতু বিকল্প স্বীকার করিলে ঔরসপুত্র ও দন্তকপুত্রের তুল্যতা আসিয়া যায়। তুল্যত্ব থাকিলে (তবেই) বিকল্পের প্রসঙ্গ আসে। কারণ জৈমিনিসূত্রে বলা আছে যে তুল্যবলের মধ্যে বিরোধ হইলেই বিকল্প হয় [বস্তুতঃ ইহা জৈমিনির বচন নয়। গৌতমধর্মসূত্রে (I.5.) বলা হইয়াছে যে, তুল্যবলবিরোধ হইলে বিকল্প গ্রাহ্য। অবশ্য মীমাংসা সূত্রে এতাদৃশ বচনের সমর্থক আলোচনা আছে—যাহা দীপ্তি টীকায় সংক্ষেপে বলা হইয়াছে]। এবং এই স্থলে ঔরস ও দন্তকপুত্রের তুল্যবলত্ব নাই। (কারণ) 'দন্তকপুত্র গ্রহণ করার পর ঔরসপুত্র জন্মাইলে দন্তকের জ্যেষ্ঠতা থাকে না'; পুত্রিকাপুত্র ও ঔরসপুত্র ভিন্ন (অন্য পুত্রেরা পুত্রপ্রতিনিধি)।। 'পুত্রিকাপুত্র ও ঔরসপুত্র ব্যতীত অন্য যাহারা ক্ষেত্রজাদিপুত্র তাহাদের পুত্র প্রতিনিধি বলা হইয়াছে'। 'ঔরস পুত্রই (প্রকৃতপক্ষে) মুখ্যপুত্র'—এইরূপ বলা হইয়াছে। মধুর অভাবে গুড়কে প্রতিনিধিরূপে গ্রহণ করার কথা বলা হইয়াছে কিন্তু গুড়ের অভাবে মধুগ্রহণের কথা বলা হয় নাই কারণ, তাহা (= গুড়) অনুকল্প (আপেক্ষিকভাবে গৌণকল্প গৌণ)। কারণ বিকল্প দুই (তুল্যবল) পক্ষকে অবলম্বন করিয়া থাকে। এক্ষেত্রে অনুকল্প বা গৌণকল্পই নির্দিষ্টরূপে বিহিত হইয়াছে। তাহা

বিকল্প প্রসঙ্গে বলা হইয়াছে। ইহা ব্যবহার প্রকরণে বিশদ বলা হইয়াছে। কলিকালে পুত্রপ্রতিনিধিরূপে কেবল দত্তক পুত্রকেই স্বীকার করায় অন্য পুত্রদের প্রসঙ্গ দূরীভূত হওয়া আদিত্যপুরাণ (আদি) গ্রন্থে বলা হইয়াছে। যথা আদিত্য পুরাণে—

12. মূলম্

(7B) दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डुलोः।

देवारण सुतोतपत्तिर्दत्ता कन्या प्रदीयते ॥३२॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहञ्च, द्वিজातिभिः।

आततायिद्वিজाग्र्यणां धर्मयुद्धविहिंसनम् ॥३३॥

वानप्रस्थाश্রমस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः।

वृत्तस्याध्याय सापेक्षमद्यসঙ্কোচনং तथा ॥३४॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तিকम्।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥३५॥

दत्तौरসেতরেণান্তু পুত্রত্বেন পরিগ্রহঃ।

শূদ্রেণ দানগোপাল কুলমিত্রার্থসীরিণাম্ ॥৩৬॥

भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः।

ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्षतादि क्रियापि च ॥३७॥

भुस्वग्निपतनञ्चैव बह्यादिमरणन्तथा। इत्याद्यभिधाय-- एतानि लोकगुप्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः¹⁷। समयश्चापि साधूनां-

दीप्तिः

(7b) आदित्यपुराणे अन्यत्र च कलिवर्ज्यानां परिगणनमस्ति। यथा अतिदीर्घकालं

17. महामহোपाध्याय पाण्डुरङ्गचामन काणे महोदयेन स्वकीये धर्मशास्त्रेतिहासग्रन्थे तृतीयखण्डे (पृ: 926-968) पञ्च पञ्चाशत् संख्याकानां कलिवर्ज्यानां आचाराणां संग्रहः कृतः। ततोऽपि प्राक् प्राध्यापक वटुकनाथ भट्टाचार्य महोदयेन 'कलिवर्ज्यम्'—नामकं पुस्तकं व्यरचि, स्मार्तभट्टाचार्यस्य ऊद्वाहत्वे— (Sans. cou. Edn. 1963) पृ: 8-9 कलिवर्ज्यानि वृहन्नारदीयम् नामक (पुराण) ग्रन्थात् ऊद्धृतानि।

व्याप्य ब्रह्मचर्यं पालनम् (१)। सर्वदैव सलिलपूर्ण-कमण्डलुवहनम्- येन अन्यस्य उदकस्य अपेक्षा न स्यात् (२)। देवरस्य अभावे सगोत्रस्य पुत्रोत्पादनार्थं नियोगः (३)। परिणीतानां बालानां पुनर्विवाहः किमयं पुनः विधवाविवाहः? (४)। असवर्णविवाहः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकः (५)। धर्म्ययुद्धेऽपि आततायिरूपेणागतस्य विप्रस्य वधः (६)। शास्त्रानुसारं वानप्रस्थावलम्बनम् (७)। अस्मात् हि ज्ञायते यत् कलौ चतुराश्रमव्यवस्था नावलम्बनीया। पुरुषाणां वेदज्ञानानुसारं तथा जीवनचर्यानुसारं अशौचकालसंक्षेपणम् (८)। ब्राह्मणानां तादृक् प्रायश्चित्तविधानं येन मरणमपि भवेत् (९)। पातकिभिः संसर्गैः पातकित्वम् (१०)। मधुपर्के सम्मानितातिथीनां कृते पशुहवनपूर्वकं मांसदानम् (११)। ब्राह्मणगृहस्थेन—शूद्रकुलोत्पन्ने गृहचतुष्टये यथा-गृहदास-गृहगोपालक—कुलमित्रगृहे तथा कर्षणलब्धधान्यादेः अर्धभागग्राहके कर्षकगृहे अन्नादिभोज्यग्रहणम् (१२)। अतिविप्रकृष्टे देशे तीर्थयात्रा (१३)। दत्तौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रत्वेन स्वीकारः (१४)। ब्राह्मणगृहे शूद्रस्य पाकक्रियादिसम्पादनम्। (१५)। जलाग्निभृगूनां पातः आत्महननार्थम्—तेन च धर्मलाभार्थम् (२६)।— इत्येते अन्ये च आचाराः कलौ प्रतिषिद्धाः। वस्तुतस्तु एतद्विन्याय्यम्। भगवता मनुनापि कथितम्—“अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे। अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः (1. 8.5)। तदर्थं दिङ्मात्रप्रदर्शनमपि तत्रभवता भगवताकृतमिथ्यं- तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते। द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे”॥ इति (1. 86)॥ अतः शुष्येद् विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भुमिकाः इत्याद्युक्ताशौचानां संक्षेपणं न प्रचलेत्। (मनु 5.83)। नापि मरणं निश्चित्य तीर्थगमनं कलौ विधेयम्।

(7b) “Brahmacarya for a long period (1); Carrying a jar of water (2); Appointing the husband's brother (or a *sagotra* and the like) to raise children in the wife of a sonless man (3); Remarriage of girls once given in marriage (i.e. widow-remarriage?) (4); Intercaste marriage by the Brahmins etc. (5); Slaying a brahmin who comes as an assassin in a properly conducted fight (6); Entering on the stage of forest hermit as laid down in the scriptures (7); Curtailment of the period of impurity in consideration of the Vedic learning and the mode of life of a man (8); Prescribing death as the penance for brāhmins (9); Pollution through contact with sinners (10); Offering flesh by killing animals to an honoured guest in *Madhuparka* (11); Acceptance of several kind of secondary sons other than the Dattaka for the Aurasa sons (12); Allowing

a brahmin householders to eat food at the houses of four classes of people among the Sūdras, viz. his slave, his cowherd, his hereditary family friend and one who cultivates his fields on the basis of paying a half or other portion of the produce to him (13); Pilgrimage to very distant holy places (14); The engagement of a Sūdra for domestic chores like cooking etc. in the house of a brāhmin and the rest (15); Suicide (of very old or diseased people) by falling into fire or from a precipice (16).”— Enumerating these and such others (it is told at the end)—“for the protection of the people wise sages have laid down the prohibition of such practices in the Kali Era.” And the usages of the noble are —

(7b) ‘দীর্ঘকাল ধরিয়া ব্রাহ্মচর্য পালন, সন্ন্যাসীর মত জলপূর্ণ কমণ্ডলু বহন, দেবর (বা সগোত্র প্রভৃতির) দ্বারা (ক্ষেত্রজবিধি অনুযায়ী) পুত্রোৎপাদন, একবার প্রদত্ত কন্যাকে পুনরায় দান (বিধবা বিবাহ, পুনর্ভূবিধি?), ব্রাহ্মণ প্রভৃতির অসবর্ণ বিবাহ, আততায়ী ব্রাহ্মণশ্রেষ্ঠদের ধর্মযুদ্ধে হত্যা, শাস্ত্রানুযায়ী বানপ্রস্থাস্রম গ্রহণ সংশ্লিষ্টব্যক্তির বেদজ্ঞান ও জীবনচর্যানুযায়ী প্রায়শ্চিত্ত সংক্ষেপ, ব্রাহ্মণের মরণান্ত প্রায়শ্চিত্ত, পাপকারীদের সহিত সংসর্গজাত দোষ-এর পরিগণন, প্রাণিহত্যা করিয়া মধুপর্কে মাংসদান, দন্তক ও ঔরসভিন্ন অন্য পুত্রদের পুত্ররূপে স্বীকার, শূদ্রদের মধ্যে দাস, গোপাল, কুলমিত্র ও উৎপন্নশয্যের অর্ধভাগ ক্ষেত্রস্বামীকে প্রদানকারী অধসীরা কৃষকদের গৃহে অন্নগ্রহণ, গৃহস্থের অতিদূরদেশে তীর্থযাত্রা, ব্রাহ্মণদের জন্য শূদ্রদের অন্নপাকাদি ক্রিয়ায় নিযুক্তি, আত্মহত্যার জন্য ভৃগু পতন-বহ্নিগমন—প্রভৃতি বলিয়া—কলিযুগে লোকরক্ষার জন্য মহাপুরুষ মনীষিগণ যথাবিধি ব্যবস্থাদান করিয়া উক্ত কর্ম সকলকে নিষিদ্ধ করিয়া গিয়াছেন।। শিষ্ট জন প্রবর্তিত নিয়মও বেদের মত প্রমাণ হইবে।।

13 মূলম্

(8A) প্রমাণং বেদবদ্রবেৎ। সময়ো নিয়মঃ। প্রপঞ্জিতার্থমিদং প্রায়শ্চিত্তবিবেকে।
অত্র চ দত্তৌরসেতরেণাং ক্ষেত্রজাদীনাং নিবর্তনাদ্বর্জনাৎ স্ফুটঃ পৰ্য্যুদাসঃ। অতএব
বৃহস্পতিঃ (সংস্কার-2.6.9) অনেকা কৃতাঃ পুত্রাঃ স্মৃষিভিযৈঃ পুরাতনৈঃ। ন
শাক্যন্তেঃশুনাকর্তু শাক্তিহীনৈরিদন্তনৈরিতি।। ইদন্তনৈঃ পুরোবর্তি কলিযুগমবৈঃ,
শাক্তিহীনৈর্য্যবহার-বিরোধীভীরুভিঃ। যুগান্তরে চ মুনীনাং তদনুযায়িনাস্থা-

वरणमेवेतरेषां व्यवहारप्रदर्शकमासीत्। तदैव—“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते” इति भगवदुक्तं (गीता - 3. 21) युज्यते। अतएव नारदोऽपि (I.1) धर्मकतानाः पुरुषा यदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभुन्नदोषो न च मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तितः। द्रष्टा च

दीप्तिः

(8a) प्रागुक्तेषु दत्तकौरसभिन्नानां पुत्राणां पुत्रत्वेन स्वीकरणमपि निषिद्धम्। अत्र पर्युदाससामर्थ्यात् दत्तकौरसयोः पुत्ररूपेण ग्रहणं कार्यम् इत्यर्थः फलति। स च पर्युदासः “प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्” ॥ इतिरूपः। व्यवहारश्च कात्यायनोक्तः वि नानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते। नाना सन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः॥ तस्य च अष्टादशविधत्वम्—अष्टादशमार्गेषु प्रचलितत्वात्। ते च—तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः इत्यादि मानवीय श्लोकेषु (मनु 8.47) परिगणिताः। तत्र तत्र व्यवहारकायेषु अभियोगप्रत्यभियोगभीरवः प्राचीनर्षयो यथा तद्वत् बहुविधपुत्रस्वीकरणे अक्षमाः॥

(8a) Resume—also be treated as authoritative as Vedic injunctions. *Samaya* means custom or usage. This has been elaborated in the work named *Prāyaścitta-ulveka*. Here, by prohibition of sons other than the Dattaka and Aurasa—i.e. the Kṣetraja and others the sense of the negative injunction is clear [In the Kali Era sons like Kṣetraja etc. who are other than the Aurasa and Dattaka sons, are not to be accepted as such. Here this negation clearly indicates that only Aurasa and Dattaka sons may be accepted as such in necessity].

Therefore Bṛhaspati (said) : The various types of sons that have been accepted as such by ancient sages cannot be treated similarly by modern people who are inherently weak. In this verse the expression ‘*idantana*’ means persons belonging to the Kaliyuga present in front. *Śaktihina* means who are afraid of litigations. In other (i.e. previous) *yugas* the customs and usages of the sages and their followers were treated as path finders in the matter of *vyavahāra* (or litigation). In that age only “whatever the best man (in the

society) does, is repeated by others. People imitate him in whatever he takes as authentic" — this statement of the Lord (*Bhagavadgītā* 3.21) is applicable. Therefore Nārada (1.1) said — "when people solely reclined on Dharma and adhered to truthful speaking—there was no litigation, no lapse of conduct and no malice. When that Dharma (a truthful nature of the people) vanished procedures of litigation (i.e. judicial administration) was introduced for (solving problems of) human beings.

(8a) (শিষ্টসময়ও) বেদতুল্য প্রামাণিক হইবে। সময় শব্দের অর্থ নিয়ম। এই সমস্ত বিষয়ের অর্থ প্রায়শ্চিত্ত বিবেক নামক গ্রন্থে (অথবা প্রায়শ্চিত্তের আলোচনা প্রকরণে) আলোচিত হইয়াছে। উল্লিখিত বচনগুলিতে দণ্ডক ও ঔরস ভিন্ন অর্থাৎ ক্ষেত্রজ প্রভৃতি পুত্রের নিরসন হওয়ায় পর্যদাসের দ্বারা নিষেধের অর্থ পরিষ্কার (কলিকালে ঔরস ও দণ্ডক ভিন্ন অন্য পুত্র স্বীকার করিবে না এইরূপ নিষেধ মূলক বাক্যের নিষেধ পূর্বক বিধি এই যে কলিকালে কেবল মাত্র ঔরস ও দণ্ডকপুত্রকেই পুত্ররূপে স্বীকার করিবে—এই ভাবে পর্যদাসের অর্থ পরিষ্কৃত)।

তাই বৃহস্পতি (সংস্কার কাণ্ড-2.69) বলেন—প্রাচীন ঋষিরা নানাপ্রকারের পুত্র স্বীকার করিয়াছেন—আধুনিক কালের শক্তিশীন মানবেরা তাহা করিতে পারে না। ইদন্তন শব্দের অর্থ সম্মুখে স্থাপিত কলিযুগজাত। শক্তিশীন অর্থাৎ ব্যবহার (বা মামলা মোকদ্দমা) জনিত বিরোধকে যাহারা ভয় করেন তাহারা। অন্যযুগে (অর্থাৎ পূর্বে) মুনিগণের ও তাঁহাদের অনুযায়ীগণের আচরণই সাধারণ লোকদের ব্যবহার মার্গ প্রদর্শক ছিল। সেই যুগে (গীতা 3.21) “(সমাজের) শ্রেষ্ঠব্যক্তি যাহা যাহা আচরণ করেন, (সমাজের) সাধারণ লোকে তাহাই অনুকরণ করে। তিনি যে (লৌকিক বা বৈদিক) কর্ম প্রামাণিক বলিয়া অনুষ্ঠান করেন লোকে তাহাই অনুসরণ করে”। ইত্যাদি গীতায় কথিত ভগবান শ্রীকৃষ্ণের বাক্য—এই বিষয়ে প্রয়োগযোগ্য। অতএব নারদ স্মৃতি (1.1.)তে “মানুষ যখন ধর্মৈকবল, সত্যবাদী ও বিদ্বৈশূন্য ছিল অপরের শুভদ্বেষ্টা ছিল না, কেহ কাহারও দ্রব্য অপহরণ করিত না, অপরের দ্রব্য আপনার বলিত না এবং অপরের অভ্যাদয়ে নিজের লঘুতা কল্পনাও করিত না তখন কেহ কাহারও বস্তু লইয়া নিজের বস্তু বলিয়া দাবী করিত না বলিয়াই প্রথম অবস্থায় বিচার কার্যের প্রয়োজন ছিল না।” [পণ্ডিত শ্রীনারায়ণ চন্দ্রস্মৃতিতীর্থ কৃত অনুবাদ]। পরে মনুষ্যদের এই সজ্জনোচিত ধর্ম নষ্ট হইয়া গেলে তাহাদের জন্য বিচারমূলক ব্যবহারবিধি প্রবর্তিত হইল [এবং সেই ব্যবহারবিধির দ্রষ্টা অর্থাৎ পালক হইলেন স্বয়ং দণ্ডধর রাজা]।

14 मूलम्

(8B) व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्वयम्¹⁸॥ नष्टे नाशधर्मिणि धर्मे त्रेतायां शिखी विनष्ट इतिवत् त्रेतायां धर्मस्यैकपादह्रासेन तस्य नाशधर्मिकत्वात् ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इतिवत् प्रयोगः। तथा हि वेणराजा¹⁹ (-राज) वर्धितस्य(त्र) वाधर्मप्रवृद्धौ तत् शरीरजेन पृथुचक्रवर्तिना प्रार्थितैर्देवैर्दण्डपुरुषः सृष्टस्तस्मै समर्पितश्च। स च तमादाय उत्पथप्रतिपन्नान् सङ्करजादीन् धर्म्यं वर्त्मनि निवेशयामास। प्रजानां रज्जनाद्राजपदवीञ्च लेभे। तस्य हि परमेश्वरीयांशे नोत्पादनात्। अतएव दण्डधरः स्वयमित्युक्तम्। उक्तञ्च-प्रजानां रज्जनाद्राजा पृथुर्येन शरीरजः। ऊत्सारयामास गिरीन् दण्डं दुष्टेष्वपातयत्-इति। व्यवहारश्च तेषामाद्यमृणादानमित्यादयोऽष्टादश मनूक्ताः (मनु 8.47)। अत इदानीं दुर्व्यवहारभयादितरपुत्राः निवर्तिता इति॥

दीप्तिः

(8b) सत्ययुगे धर्म आसीत् चतुष्पात्। त्रेतायां शिखी अर्थात् चतुर्थांशो नष्टः। पृथुप्रभृतीनां प्रजारञ्जकानां नृपाणां व्यवहारविधिः सुप्रचलित आसीत्। तेषां च अष्टादशविधानां व्यवहाराणां परिगणनं मनुस्मृतौ अष्टमे अध्याये कृतम्। कलौ दुर्व्यवहारभयात् औरसदत्त- केतरे पुत्राः निरस्ताः।

(8b) Resume—and the king himself, the wielder of Daṇḍa, supervised over the (disposal of) litigation (.... out justice to the deserving). Dharma being subject to decay, like the expression : *Śikhī vinaṣṭaḥ* (the top is destroyed) when one quarter of *dharma* withered in the *Tretā-yuga*—because it is liable to be decayed. The expression is on the analogy of expression like *grāmo dagdhaḥ*, *paṭo dagdhaḥ* (the village is burnt, the cloth is burnt).

For when the pseudo-religion (impiety) increased getting encouragement from King Veṇa, the imperial monarch Pṛthu

18. नारद I. 2. Cal. Sanskrit College edition of Nārada has राजा दण्डधरः स्मृतः।

19. वेणराजेन आवर्धितस्य अर्थात् सम्यक् वर्धित इति वेणराजावर्धित इत्यपि पदच्छेदो भवेत्। वेणराजवर्धितस्य वाधर्मस्य बृद्धौ इति पाठ एव सङ्गतः।

(his son) reproduced from his body (by churning) prayed to the gods and they creating the Daṇḍa (sceptre) gave it to him—Pr̥thu holding that Daṇḍa brought back the erring mixed caste people on the track of rectitude and got the title of Rājan (=king) pleasing the minds of the subjects. For he was born from parts of the Supreme Being. That is why it is said : "himself the wielder of Daṇḍa". It is further told : pleasing the subjects, by which (i.e. by the sceptre) Pr̥thu born of the body (of Veṇa) removed the (path-obstructing) mountains and inflicted punishment on the wicked." And their (causes of litigation i.e.) Vyavahāra is eighteenfold enumerated by Manu (8. 4-7) as non-payment of debt etc. Now-a-days therefore for fear of facing vitiated litigation, sons other than the Aurasa and Dattaka are not accepted.

(8b) এবং দণ্ডধর স্বয়ং রাজা সেই ব্যবহারকার্য দর্শন করিতেন (অর্থাৎ ব্যবহারাদি দর্শন করিয়া সুবিচার করিতেন)। নষ্টে অর্থাৎ বিনাশশীল ধর্মের ত্রেতাযুগে শিখী অর্থাৎ মস্তক বিনষ্ট হইল—এইরূপে ধর্মের বিনাশশীলতার জন্য ত্রেতাযুগে ধর্মের এক চরণ নষ্ট হওয়ায় (ব্যবহার প্রবর্তিত হয়)। গ্রাম দক্ষ হইয়াছে (তাহার সহিত) পট বা বস্ত্রও দক্ষ হইয়াছে এইরূপ প্রয়োগের মত (এ ক্ষেত্রে ধর্মের শিখী বা মস্তক নষ্ট হইয়াছে এইরূপ প্রয়োগ) হইয়াছে। তাহা ছাড়া বেণরাজার দ্বারা বর্ধিত অধর্মের বৃদ্ধি হইলে তাহার দেহোৎপন্ন রাজচক্রবর্তী পৃথুর দ্বারা প্রার্থিত হইয়া দেবগণ দণ্ডামধারী পুরুষকে সৃষ্টি করিয়া পৃথুকে সমর্পণ করিলেন এবং পৃথু সেই দণ্ডপুরুষকে সঙ্গে লইয়া কুমারগাবলস্বী মিশ্রজাতিদের (শাসনপূর্বক) ধর্মমার্গে স্থাপিত করিলেন ও প্রজাদের মনোরঞ্জন করিয়া রাজা এই পদবীও লাভ করেন। তিনি পরমেশ্বরের অংশ হইতে জাত তাই স্বয়ং দণ্ডধর এই কথা বলা হইয়াছে। আরও বলা হইয়াছে যে (পিতার) শরীর হইতে উৎপন্ন ও প্রজাদের মনোরঞ্জনহেতু রাজা এই পদবীধারী। পৃথু দণ্ডের দ্বারাই পর্বতদের অপসারিত করেন ও দুষ্টিদের দণ্ডদান করেন। তাদৃশ মনুষ্যদের ব্যবহার—মনুগ্রন্থে ঋণদান প্রভৃতি অষ্টাদশ প্রকার। সেইহেতু আধুনিক কালে দুষ্টব্যবহার যাহাতে প্রবর্তিত না হয় সে কারণে ঔরস ও দণ্ডক ভিন্ন পুত্রদের বর্জন করা হইয়াছে।

15 मूलम्

(9A) अथेदानीं क्षेत्रजादीनां प्रयोजनविरहात् ग्रन्थगौरवभयाच्च दत्तककरणादि-
पारिपाटयमेवाभिधीयते। तत्र अत्रिः²⁰।

अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः॥

बृद्ध शातातपः²¹—

अपुत्रेण सुताः कार्या यादृक् तादृक् प्रयत्नतः।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च॥

इति। पिण्डः पिण्डाङ्गकं श्राद्धम्, उदकं तर्पणादिः (=दि), क्रिया लौकिकी
वैदिकी च। एतद्रूपहेतोर्निमित्तात् पुत्रः कार्य इति। हेतोरित्येकत्वनिर्देशात्
मिलितानामेषामेव हेतुत्वं न तु प्रत्येकं हेतुता येन ह्येकशक्तिमत्त्वं स्यात्।
ततश्च एकैकं कार्यार्थं न पृथक् पृथक् पुत्रीकरणमिति सिद्धम्। पुत्रः प्रतिनिधिः
कार्य इत्युद्देश्य गतैकत्वस्य विवक्षणात् एकेनैव प्रतिनिधिना कर्मनिष्ठाहे
तत्कर्मणि प्रतिनिध्यन्तर--

दीप्तिः

(9a) पिण्डोदक-नामसंकीर्तन—अलोकतापरिहारादि सर्वकार्यार्थं पुत्राभावे
दत्तकादयः प्रतिनिधयः कर्तव्याः। नित्योऽयं पुत्रोत्पादनविधिः अकरणे हानिश्रवणात्।
पत्न्यादिभिः क्रियानिर्वाहेऽपि पार्वणपिण्डानिर्वाहेण पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषसिद्धये
पुत्रप्रतिनिधिरावश्यकः इति दत्तकमीमांसा दत्तकचन्द्रिका दत्तकनिर्णयेषु प्रतिपादितम्
इति शिरोमणयः। कलौ औरसदत्तकयोरेव स्वीकरणात् क्षेत्रजानां व्यवच्छेदः। अत्रिवचने
यस्मात् कस्मात् इत्यस्य यस्मात् कस्मात् अपि वंशात् इत्यर्थवत्त्वेऽपि यस्मात्
कस्मात् शास्त्रविहितकुलात् इत्यर्थः उल्लेखः। शातातपवचनेन च दत्तकपुत्रकरणहेतुः
प्रोक्तः। तत्रा च पिण्डोदकरक्षणार्थमेकः पुत्रः वंशरक्षणार्थं नामसंकीर्तनार्थं वा अपरः

20. अत्रिस्मृतिः -v.52 दत्तककौमुदी— (of रामजय तर्कालंकार summarised in
दत्तकशिरोमणि) has अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः यदा इति मनुवचने.....।

21. दत्तकचन्द्रिका of कुवेर— ascribes this to Manu— “तत्राह मनुः ण अपुत्रे सुतः
कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाम संकीर्तनाय च”॥

But दत्तकसिद्धान्तमंजरी ascribes it to बृद्धशातातपः (दत्तकशिरोमणि
P. 5)

पुत्रः उत्पादनीय इति तु न वाच्यम्। एकेनैव पुत्रेण द्वयोः पिण्डोदकक्रिया नामसंकीर्तनयोः साधकत्वात्। एकत्वस्यैव विवक्षा अत्र हेतोरिति पदे एकवचनग्रहणादायाति। संक्षेपित दत्तकतिलके च असुतेन-पुत्ररहितेन पुंसा लिंगसंख्याया विवक्षणात् पुंसामेव पुत्रग्रहणाधिकारः न स्त्रियाः। इति।

(9a) Now that the secondary sons like Kṣetraja etc. have no use and for fear of digression resulting in the increase in volume of the work (they are left out of discussion and) only the procedure of taking an adopted son is (now) narrated. On that Atri (says)—since Śrāddha (funerary rite) and Tarpaṇa (libations of water to the manes) can be done by sons only, a man without a son, should always procure carefully an adopted son as the substitute of the natural son. Vṛddha Śātātapa says : By a sonless man, should be procured a (secondary i.e. adopted) son for performance of the acts of śrāddha and tarpaṇa and for perpetuation of the name (of the father/family). *Piṇḍa* means śrāddha i.e. funerary rite wherein *piṇḍa* or rice-ball is offered to the departed. *Udaka* means offering of libations of water to the manes i.e. *tarpaṇa* and so on. *Kriyā* means action—secular and sacerdotal acts. For such cases (i.e. for having such works done) a son is to be procured. Since the word '*hetoḥ*' (*hetu*/genetive singular) is used in the singular in the above passages it is implied that the above eventualities collectively become a cause and not that each one is a cause so that by having the connotation or meaning in the singular aspect—for each a separate son is to be procured. This is indicated. A son is to be procured—in such the singularity underlying the events (have *uddeśya*) is desired to be expressed here. So when by one representative the works can be accomplished, furnishing separate representatives in separate works (is not broken by sriptors).

(9a) অধুনা ক্ষেত্রজ প্রভৃতি পুত্রের প্রয়োজন না থাকায় এবং গ্রহের (অযথা) বিস্তৃতির ভয়ে এখন কেবলমাত্র দত্তকপুত্র কীভাবে গৃহীত হয় তাহা বলা হইতেছে। এ বিষয়ে অত্রি (সংহিতা শ্লোক 52) যেহেতু শ্রাদ্ধ তর্পণক্রিয়া পুত্রদ্বারা করা যায় সেই হেতু অপুত্রক ব্যক্তি পুত্রের প্রতিনিধি (দত্তকপুত্র) সর্বদা যত্ন সহকারে গ্রহণ করিবেন। বৃদ্ধ শাতাতপ বলেন—পিণ্ড ও উদকদানাদি ধর্মীয় ক্রিয়ার জন্য ও (বংশের

বা নিজের) নাম রক্ষার জন্য অপুত্রক ব্যক্তির যত্নের সহিত যে কোনও উপায়ে পুত্র সংগ্রহ করা উচিত। পিশুশব্দের পিশুদান রূপ অঙ্গ যুক্ত শ্রাদ্ধ। উদক অর্থ তর্পণাদি। ক্রিয়াশব্দের অর্থ লৌকিক ও বৈদিক ক্রিয়া। সদৃশ কার্যসাধনের জন্য পুত্র সংগ্রহ করা উচিত। উল্লিখিত বচনদ্বয়ে হেতুশব্দটি একবচনে প্রযুক্ত হওয়ায় কারণগুলি সব মিলিত হইয়াই হেতু হয়। প্রত্যেকটি পৃথকভাবে হেতু বা যাহার ফলে হেতুশব্দের এক একটি কারণে অর্থবস্তা স্বীকার করিয়া একেকটি (অর্থাৎ শ্রাদ্ধের জন্য, তর্পণের জন্য, নাম সংরক্ষণের জন্য এইভাবে) কর্মের জন্য পৃথক্ পৃথক্ পুত্র স্বীকার করিতে হইবে। ইহাই সিদ্ধান্ত। (পুত্রের) প্রতিনিধি রূপে পুত্র স্বীকরণীয় এইরূপে উদ্দেশ্য মত একতাই এখানে বিবক্ষিত। সেইজন্য একটি মাত্র প্রতিনিধিদ্বারাই কর্ম নির্বাহ সম্ভব হইলে সেই কর্মে অন্য প্রতিনিধি (কল্পনা করা অশাস্ত্রীয় হইয়া যায়)।

16. মূলম্

(9B) (প্রতিনিধ্যন্তর) কল্মশস্যশাস্ত্রীয়ত্বাৎ। মুখ্য্যভাবে প্রতিনিধি: শাস্ত্রার্থ ইত্যত্রাপি তথা বোধনাৎ।(।) যদি তু কর্মবাহুল্যাৎ বহবোঃপি করণীয়া: স্যুস্তদা বৃহদজ্ঞাদৌ কার্যানুরোধাদৃতিক্বাহুল্যবদ্ একে পুত্রা (অনেকে পুত্রা:) যুগপদ্বহবো দত্তকাউপাদেয়াস্তত্র চ বহুত্বং কপিজলাধিকরণন্যায়াৎ²² (মীমাংসাসূত্র xi. 1.38-40) ত্রিত্বমাত্রপর্ববসন্তম্ অন্যথা অনবস্থা প্রসঙ্গ: স্যাৎ ইতি। एवं স্ত্রীকর্তৃকগ্রহণেঃপি একেচ্ছাপ্রয়োজ্যৈকানুমত্যা ত্রয়োঃপি গ্রহীতুং শক্যা ন ত্বনুমতিভেদে পুত্রান্তরকরণম্ অসুতোনেত্যাদিবিশেষণ বৈয়থ্যাত্। অনুমতির্হি দত্তকগ্রহণে বীজম্, বীজাभावे कथं फलोदयः स्यात्। एवञ्च अनुमतिं दत्ता निवृत्ते पुंसि तस्मा एव स्वरूपयोग्यत्वेन असुतोऽयमिति वक्तुं न शक्यते, भविष्यदत्तकप्रागभावस्य प्रतिबन्धकत्वात्। एवञ्च युधिष्ठिरादि क्षेत्रजानां-

दीप्ति:

(9b) यदा पुनः कर्मणः बाहुल्यं, यथा बृहदज्ञादौ एकैकस्मै ऋत्विजे एकैकं कार्यं समुपन्यस्यते-तद्वत् एकैकस्मै दत्तकपुत्राय एकैकं कार्यमपि समुपन्यसितुं योग्यम्-तदा बहुत्वस्य कियती गतिरिति शंकायां मीमांसासूत्रीयं कपिजलाधिकरणम् एव शरणम्। कपिजलाधिकरणे हि उक्तं वसन्ताय कपिजलान् आलभेत्। अत्र कपिजलपदे

22. वसन्ताय कपिजलान् आलभेत्-अत्र विशेषणविहीनं बहुवचनं त्रित्वमात्रस्य बोधकम् अर्थात् कपिसत्रयमेवालग्नीयम्। मी.सू. xi. 1.38-40.

विशेषणवर्जितं बहुवचनं त्रित्वस्यैव बोधकम्। अर्थात् त्रयः कपिञ्चलाः आलम्बनीयाः। तद्वदत्रापि त्रयः दत्तकपुत्रत्वेन ग्राह्याः। अन्यथा अनवस्थादोष आपद्येत्। एवं स्त्रीकर्तृक दत्तकग्रहणे पत्युरनुमतेरपेक्षा वर्तते। अपेक्षिता च स्त्रीकर्तृकेच्छा। एकदा इच्छा प्रकटिता लब्धा च अनुमतिः किन्तु दत्तकग्रहणं न सम्पन्नम्। पुनरपि तदेव भवति। पुनरपि। तर्हि अनुमतित्रयेण दत्तकत्रयग्रहणमस्तु। न। तेन असूतेन इति विशेषणस्य जागरूकत्वात्।

दत्तकग्रहणात् प्राक् दत्तकप्रागभावः। दत्तकग्रहणे एवमनुमतिं दत्त्वा प्रियते चेत् नासौ अपुत्र इति वक्तुं शक्यते—तत्र भविष्यद्दत्तकप्रागभाव एव कारणम्। सा चेय-मनुमतिः साक्षात् असाक्षात् वा गृहीतुं शक्यते। पत्न्याः प्रार्थनया भर्ता तुष्ठीमास्ते चेत् अप्रतिषिद्धं परमतम् अनुमतं भवति। अर्थात् मौनं सम्मतिलक्षणम्। पश्चात् पत्न्याः पुनः प्रार्थनया पतिः कन्धतः स्वीकरोति इति वारद्वयमनुमतिर्लब्धा इति कृत्वा दत्तकद्वयं ग्राह्यम् इत्यपि न।

(9b) (acceptance of separate representatives) is not sanctioned by scriptures. In the absence of the principal item of substitute is prescribed in the texts. Here also this is intended. If according to the multiplicity of actions, as in a major ritual, owing to necessity, multiplicity of priests is felt, many sons may be taken in adoption—if this is said, still then, according to the decision arrived at in the Kapinjala-adhikaraṇa (of the Mīmāṃsāsūtras, XI. 1.38-46 plural number without any special adjective should mean only three, so many sons may be taken in adoption comes to mean) only three sons may be taken in adoption. Otherwise this will lead to the technical defect called '*anavasthā*' (absence of finality or conclusion, endless series of statement). Thus in the case of adoption by women by permission given once to have one son—even three sons may be taken and not that for several sons several permissions are to be taken. For in that case the adjective '*asutena*' (by one who is son-less) in singular would be useless. In fact it is the permission in such cases of adoption that is the seed and without the seed how can there be advent of fruit? So if a man dies after giving permission (to his spouse to take a boy in adoption) the duties of a son may be done to him and the man cannot be called son-less. Because in such contingency the antecedent non-existence (*prāgabhāvā*) of the adopted son

stand in the way to in the case of Kṣetraja sons like Yudhiṣṭhira.

(9b) কল্পনা করা অশাস্ত্রীয় হইয়া যায়। মুখ্যবস্তুর অভাবে প্রতিনিধি গ্রহণ বিধি শাস্ত্র সম্মত, এস্থলেও তাহা বোঝান হইয়াছে বলিয়া (পূর্বোক্ত কল্পন অনুচিত)। যদি কর্মের বহুত্ববশত: অনেক প্রতিনিধি করিতে হয়, যেমন কোনও বৃহৎ যজ্ঞের সময় প্রয়োজনবশত: অনেক ঋত্বিক উপস্থিত থাকেন, তদ্রূপ কর্মবাহুল্য বশত: বহু দত্তক গ্রহণ করা উচিত (এইরূপ বলা হয়—তবে) মীমাংসাসূত্রের কপিঞ্জলাধিকরণ (মীমাংসা সূত্র XI.1.38.46) সিদ্ধান্ত অনুযায়ী বিশেষণহীন বহুত্ব ত্রিভেদের বোধক হইবে (অর্থাৎ বহবঃ কার্যঃ বলিলে তিনজন দত্তক গ্রহণ করা যাইবে)—অন্যথা (কতপরিমাণ গ্রহণ করা উচিত তাহা নিরূপিত না হওয়ায়) অনবস্থা দোষ হইবে। এইরূপে ত্রীলোক যদি দত্তক গ্রহণ করে সে স্থলে একটি পুত্রলাভের ইচ্ছার প্রয়োজিকা একটি অনুমতি দ্বারা তিনজন দত্তকও গ্রহণ করা যায়। এক একটি দত্তকপুত্র গ্রহণের জন্য এক একবার অনুমতি প্রাপ্তির প্রয়োজন নাই। কারণ সেক্ষেত্রে অসুতেন ইত্যাদি শ্লোকের অসুতেন এই বিশেষণটি ব্যর্থ হইয়া যায়। এস্থলে দত্তক গ্রহণের ব্যাপারে স্ত্রীকর্তৃক স্বামীর অনুমতি গ্রহণটিই বীজ। বীজ না থাকিলে কীভাবে ফলের উদ্ভব হইবে? তাই স্ত্রীকে অনুমতিদান করিয়া স্বামীর মরণ হইলেও তাহার প্রতি পুত্র দ্বারা করণীয় কর্মসমূহ যুক্ত হইতে পারে। অতএব সেই অবস্থাতে তাদৃশপুরুষ অপুত্রক ইহা বলা যায় না কারণ অনুমতি দানের দ্বারা ভাবী যে দত্তকপুত্র তাহার প্রাগভাব সেইরূপ কথনের প্রতিবন্ধক হইবে [দত্তকপুত্র প্রাগভাব অর্থাৎ দত্তকবিধি অনুযায়ী দত্তক গ্রহণের পূর্বের অবস্থা। যখন অনুমতি প্রদত্ত হইয়াছে তখন দত্তকপুত্র হইবে—কিন্তু বিধি অনুযায়ী তাহাকে যতক্ষণ গ্রহণ করা হয় নাই ততক্ষণ সেই অবস্থাই দত্তকপুত্র প্রাগভাব] এই ভাবে যুধিষ্ঠির প্রভৃতি ক্ষেত্রজ পুত্র—

17. মূলম্

(10A) पञ्चानां प्रयोजनानन्यत्वादनुष्ठानानन्यत्वेन पञ्चकरणं न दोषाय। अत्र प्रयोजनभेदस्तु²³— तत्र प्रयोजनभेदस्तु ब्राह्मणीशापाभिभूतस्य पाण्डोः स्वयं प्रजन (न)। सामर्थ्यात्तदनुज्ञया कुन्त्यां धर्मात् युधिष्ठिरे जाते तस्यातिधार्मिकत्वेन राजधर्मं च हिंसा बहुत्वे अयोग्यमिया अनुमत्यन्तरेण वायोर्भीमस्तस्या-तिवलगर्वितत्वेन न्याय्यान्याय्यज्ञानवहिर्भावात् अनुमत्यन्तरेण इन्द्रात्

23. अयमंशः अधिकत्वात् वर्जनीयः। मन्वे लिपिकाले आपतितः।

फाल्गुनिर्जातः। एवं माद्र्यामपि स्वतः²⁴ (? स्वतल्पतः) पित्राद्युपकारार्थमिति प्रयोजनभेदाः। तथाच असुतेन द्वादशविधपुत्ररहितेन पुंसा दत्तकः कार्यो न तु सपुत्रेणेति। यदि च माद्रीवत् पत्नीनामनुरोधेन बहवोऽपि इष्टा भवन्ति तदाप्येकेच्छया त्रयोऽपीति ज्ञेयम्। एवमनुमत्यैकोऽपि बोद्धव्यम्। अधिके जातेऽपि दत्तके यदि पातित्याद्यवधारणेन--

दीप्तिः

(10a) अत्रेयं शङ्का। यदि अनुमतिः सकृदेव दीयते कथं तर्हि भारते युधिष्ठिरादि-
- क्षेत्रजानां पञ्चकत्वं सिद्धति। अत्रोच्यते प्रयोजनवशात् पञ्चकरणं न दोषाय। प्रयोजनं चात्र राज्यरक्षणम्। युधिष्ठिरश्च दुर्बलः, भीमो निष्ठुरः। अर्जुनः पुनः समीचीनः। उक्तञ्च प्रयोजनापेक्षाया एका स्त्री वारत्रयं क्षेत्रत्वम् उपेयात् तदधिके व्यभिचारदोष आपतति। अतः कुन्त्या वारत्रयमेव गर्भमूढम्। मद्रराजपुत्र्याः पितृणां जलपिण्डादिरक्षणं न तु युधिष्ठिराद्यधीनम् अतस्तस्यापि क्षेत्रजद्वयम्। कुन्त्या च मन्त्रं सकृदेव प्राप्तः माद्र्या च सकृदेव मन्त्रेण अश्विकुमारयुगलगमनम् अतस्तस्या युगलौ उत्पन्नौ। एवं दत्तकविधौ सकृदेव अनुमतिः प्रदेया। अधिके जाते पातित्याशङ्का।

(10a) Five such sons were procured by levirate owing to different (normal) reasons and therefore in such case no stigma is imposed. The difference in reason/cause is as follows : When king Pāṇḍu was cursed by a brahmin lady he became incapable of procreating (his own son) and by an act of permission given by him Yudhiṣṭhira was born of Dharma in Kuntī. But he was too much pious (and therefore averse to violence) and royal duties had in them plenty of violence and therefore he was found unfit (to become a king) and for this by another permission Bhīma was born in Kuntī from the Windgod (Vāyu). But he was puffed up by his extraordinary strength and had no idea of the proper and the improper acts (and was therefore found unfit to be a king and therefore) by another permission Arjuna was born from Indra in Kuntī. And in this way even in Mādrī also (from her

24. कृतेऽपि यत्ने पाठोद्धारो न जातः। स्वतल्पतः इति पाठे कथञ्चित् अर्थसङ्कतिः स्यात् इति स एव गृहीतः।

bed i.e. womb ?) for rendering (spiritual) benefit to her (own) ancestors.

And so 'asutena' (by a son-less) means by a man who does not have (even) one of the twelve types of sons (and by him) a son may be taken in adoption and not by one having a son. If, however, several sons are desired by the request of wives, as was done in the case of Mādrī, even then by the desire of one (at most) three sons may be procured. The same principle is to be understood with reference to one permission.

If several sons are born and owing to *pāṭitya* (apostasy-degradation)—

(10a) (ক্ষেত্রজপুত্র) পাঁচজনের প্রয়োজনের বৈশিষ্ট্যহেতু (ক্ষেত্রজত্বস্বীকাররূপ) অনুষ্ঠান ও অনন্য (তাই) পাঁচটি ক্ষেত্রজ পুত্র করণ দোষের কারণ হইতে পারে না। [এখানে প্রয়োজনভেদে] (এই প্রকার) সেখানে প্রয়োজন ভেদ হইল—ব্রাহ্মণীর শাপে অভিভূত রাজা পাণ্ডু নিজে পুত্রোৎপাদনে অক্ষম হওয়ায় তাহার অনুমতিতে ধর্ম হইতে কুন্তীতে যুধিষ্ঠিরের জন্ম। (কিন্তু) সে অতি ধার্মিক বলিয়া এবং রাজকার্যে হিংসার বাহুল্য থাকায় (রাজপদে) সে অযোগ্য এই ভয়ে আর একবার অনুমতি দিয়া (কুন্তীতে) বায়ু হইতে ভীম (জাত) হইল। সেও অতিবলগর্বিত হওয়ায় ন্যায্যান্যায় জ্ঞানশূন্য হওয়াতে (তাহারও রাজা হওয়া অনুচিত বিধায়) আর একবার অনুমতি নিয়া (কুন্তীতে) ইন্দ্র হইতে অর্জুনের জন্ম। এইভাবে মাদ্রীতেও ----- পিত্রাদির উপকারের জন্য এই প্রয়োজনভেদ।

আবার অসুতেন অর্থাৎ দ্বাদশবিধপুত্ররহিত জনের দ্বারা দত্তক করণীয়, পুত্রযুক্ত জনের দ্বারা নয়। যদি বা মাদ্রীর ক্ষেত্রে যেমন হইয়াছে তদ্রূপ পত্নীদের অনুরোধে অনেকপুত্র অভিষ্ণিত হয় তখনও একজনের ইচ্ছাতেই (সর্বসঠিক) তিনজন পুত্রই কাম্য-ইহা জ্ঞাতব্য। এই ভাবে অনুমতি একবার দেওয়া হইলেও—জ্ঞেয়। অধিকপুত্র যদি হয় তাহাদের পাতিত্য নিরূপণ করিয়া (তাহাদের দ্বারা বেদ বিহিত কর্ম করান যায় না এমন অবস্থা হয় তখন অন্য দত্তকপুত্র গ্রহণ করা উচিত)—।

18. मूलम्

(10B) वैदिकादि कर्म्मनिर्वाहस्तदा दत्तकान्तरं करणीयं, यज्ञादिकृतेव ऋत्विजि विपन्ने प्रोषिते वा ऋत्विगन्तरकरणवदिति। अत्रापुत्रादिपदं प्रपौत्र पर्यन्ताभावपरम्। त्रयाणामेव पार्वणपिण्डदानौर्द्धदेहिकादि क्रियातुल्योपकारकत्वात्। "पितुःपुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रिया। तदभावे तु पत्नीस्यात्तदभावे सहोदरः"-- इति शंख्यवचने, "पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा"-- इत्याद्यभिधाय स्वर्यातरयह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिरिति याज्ञवल्क्यवचनेन। (याज्ञवल्क्य 2.135.136.) अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीत्यादि, विष्णुसूत्रे²⁵ चापुत्रपदस्य प्रपौत्रपर्यन्ताभावस्यावश्यं वाच्यत्वेन सर्व्वजनसिद्धत्वात् प्रागुक्तमनुयाज्ञ-वल्क्यवचनयोस्त्रयाणां परमोपकारदर्शनात् त्रयाणां तुल्यत्वेन प्रपौ(त्रप)र्य्यन्त रहितेनैव पुंसा दत्तकः करणीयेति (करणीय इति) साधीयः

दीप्तिः

(10b) एवमपि भवति। यज्ञानुष्ठानमध्ये ऋत्विगुपरमते चेत्, कार्य्य परिहाय प्रतिष्ठते वा तत्र कार्य्यसमाप्त्यर्थम् अपरः आनीयते-तद्वत् वैदिककर्मसमापनार्थम् अन्ये दत्तकाः करणीयाः अत्रोत्तरं नेति। सकृत् दत्तकविधिरनुष्ठितश्चेत् प्रपौत्रपर्यन्तं दत्तकग्रहीतुः सपुत्रता आपद्येत। त एव पिण्डदानादिकं कुर्य्युः- पुत्रपदेन प्रपौत्र पर्यन्तानां ग्रहणसामर्थ्यात्। शङ्कवचनेन याज्ञवल्क्यवचनेन च प्रपौत्रपर्यन्तभावे धनं यथा पत्नीसहोदराभिगामि भवति तद्वत् पिण्डदानादिकार्य्यं तैरेव। एकयोगनिर्दिष्टानां सहैव प्रवृत्तिः सहैव निवृत्तिः। अतो धनविषये या विहिता पिण्डदानादावपि सैव

25. विष्णु धर्मसूत्रे दायभाग प्रकरणे "सदृशं" वचनं स्पष्टतया नास्ति। दत्तकमीमांसायां तु "अपुत्रेनेतिपुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्।" "पुत्रेणलोकांजयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते"। अथपुत्रस्य पौत्रेणवर्ध्न स्याज्जोति पिष्टकम्-इत्यादि (मनु 9.137)॥ -दत्तकमीमांसा (यम भरत शिरोमणि सं) -पृ-6 दत्तकचन्द्रिकायामपि अत्र पुत्रपदं पौत्र प्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्। तयोरपि पिण्डदातृत्व वंशकरत्वं विशेषात्। अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्त पुत्रपरिग्रहापत्तिः। दत्तकचन्द्रिका सं (व्ययम भरत शिरोमणि-) पृ -2-3॥ विष्णु धर्मसूत्रे (xvii. 214) पैतामहेत्वार्यं पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम्। and अपुत्रधनं पत्न्याभिगामी नन्दपण्डित in the केशवदैजयन्ती टीका quotes देवल-अविभक्त विभक्तानां कुल्यानां वसतां सह। भूयो दाय विभागः स्यात् आद्यतुर्थादिति स्थितिः... इति देवालेनापि प्रपौत्रस्यापि दायसम्बन्धाभिधानात्। and from मनु-त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते। चतुर्थःसम्प्रदाचैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥

विहिता। दत्तकपुत्रः पतितं श्रेत् दत्तकान्तरं स्वीकरणीयम्। यज्ञादौ ऋत्विगभावे ऋत्विगन्तरग्रहणवत्। एतेन असुतेन सुतः कार्यं इत्यादिवचनेविरोधो नागतः। तत्र अपुत्रशब्दस्य-कर्मानर्हपातित्यादिदोषहीनपुत्राभाववान् इत्यर्थः। अयञ्च पुत्राभावः पुत्रपौत्रप्रपौत्र पर्यन्तः। पार्वणश्राद्धे त्रैपुरुषिकश्राद्धस्य विधानम्। पिण्डोदकक्रियादौ च पुत्रस्य प्रथमेवाधिकारः। तस्याभावे न नामसङ्कीर्तनम्। पत्न्या भ्रात्रा वा मृतस्य केवलं श्राद्धं सपिण्डीकरणञ्च भवति। भ्राता यदा पार्वणश्राद्धमातनुते तदा तस्य स्वपितुः पितामहस्य प्रपितामहस्य श्राद्धमेव स कुरुते। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृतस्य तथाविधस्य पार्वणादिकं न। पुत्रेण क्रियते चेत् तद्भवति। अतो दत्तकपुत्रेणापि पिण्डोदकक्रियावंशनामकीर्तनञ्च उभावपि निर्वाह्येते॥

(10b) of them, performance of Vedic and other rituals does not become possible then another adopted son is to be procured (and such works be accomplished by him) in the manner a ritual is completed by a second priest in the event of (sudden) demise or default (or absence due to sojourn) of the (original) priest who started the work. Here the word *aputra* etc. means absence of male issue upto the level of great grand son, because these three (son, grandson and great grandson) indeed can render equal spiritual benefit for the dead by *pārvaṇa śrāddha*, *piṇḍadāna* (*ekoddīṣṭa*) and other funerary rites after death. "By a son would be offered *piṇḍa* to his father and other such works, in his absence the wife and in her absence the uterine brother shall do that." In this sanction of the sage Śaṅkha and 'wife, daughters, parents and brothers'—enumerating these and others "of the deceased son-less this is the principle to be followed with respect to persons of all castes" (Yaj 2.135a, 136b)—in this enumeration of Yājñavalkya the property of the son-less man goes to his wife etc. and in the *Viṣṇu (dharma)sūtra* also the word *aputra* (son-less) [it has been said] must be taken in the sense of absence of issue upto the level of great grand sons (and) that being accepted by all (and) the above quoted word of Manu, Yājñavalkya all these three generations having been found as greatly beneficial (to the departed) (and) all of them being equal (in this respect), only a man having absence of male issue upto the level of great grandson can adopt a son this (conclusion) is better.

(10b) (পাতিত্যা নিরূপণহেতু) তাহাদের দ্বারা বৈদিক কর্মসম্পাদন সম্ভব না হয় তবে আর একটি দত্তক গ্রহণ করিতে হইবে, যন্ত অনুষ্ঠানকারী ঋত্বিক্ (অকস্মাৎ যদি) উপরত হন বা অন্যত্র চলিয়া যান তখন অন্য ঋত্বিক্ আনিয়া তাহার দ্বারা যেরূপ কার্যসম্পাদন করা হয় (তদ্রূপ দত্তক গ্রহণ করিয়া কার্য করিতে হইবে)। এস্থলে অপুত্রাদি পদের দ্বারা প্রপৌত্রপর্যন্ত অভাব বুঝিতে হইবে (অর্থাৎ কোনও পুরুষের পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র না থাকিলে তবেই তাহাকে অপুত্র বলা যাইবে)— কারণ পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র পার্বণশ্রাদ্ধ, পিণ্ডদান (একোদ্বিষ্ট) ও ঔর্ধ্বদৈহিক ক্রিয়া প্রভৃতির দ্বারা মৃতপুরুষের সমান উপকার করিতে পারে। পুত্রের দ্বারা মৃতপিতার পিণ্ডদানাদি শ্রাদ্ধকর্মাদি কর্ম করণীয়। পুত্র না থাকিলে পত্নী, তাহারও অভাবে সোদর ভ্রাতা (এই কার্য করিবে) এই শব্দ প্রোক্ত বচনে এবং “পত্নী, কন্যাগণ, পিতামাতা এবং ভ্রাতৃগণ” এইরূপ বলিয়া “মৃত অপুত্র পুরুষের” সকলবর্ণে ইহাই বিধি—এই যাজ্ঞবল্ক্যবচনের (2.135a, 136b)

(যাজ্ঞবল্ক্যবচনের দ্বারা)— অপুত্রের ধন তাহার পত্নী পায় এবং বিষু (ধর্ম) সূত্রে অপুত্র অপুত্রপদের দ্বারা প্রপৌত্রস্তর পর্যন্ত (পুরুষের) অভাব অবশ্যই কল্পনীয় এইরূপ ব্যাখ্যা সর্বজনসিদ্ধ হওয়ায় পূর্বোক্ত মনু যাজ্ঞবল্ক্য বচনদ্বয়ে পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র এই তিনজনের উপকারসাধন হইবে দেখা যায় বলিয়া উল্লিখিত পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র এই তিনজনের অভাব থাকিলেই তাদৃশ পুরুষ দত্তক সন্তান গ্রহণ করিতে পারিবে ইহাই গ্রাহ্য।

19. মূলম্

(11A) দৃষ্টশ্চ বৈশ্বদে²⁶ ব্রহ্মশাপাভিভূতরাশসসৌদাসনৃপমক্ষিতশতপুত্রশোকেন মরণোদ্যতং বশিষ্ঠং চায়েবানুগপুত্র্যাশক্রিমন্ত্যা: [? চায়েবানুগপুত্রশক্রিমন্ত্যা:] স্তুধায়া: গর্ভস্থপুত্রেণোদ্বদেধ্বনি শ্রুত্বা পশ্চাদবলোককং (- অবলোক্য চ) শ্বশুরমাহ ‘মা মরণায় যাহীতি’ ‘পৌত্রস্তে মমোদরবর্তী’তি শ্রুত্বা পুত্রপৌত্রয়োস্তুল্যত্বমিতি জ্ঞানেন মরণান্নিবৃত্তে বশিষ্ঠে তদ্ গর্ভাৎ পরাশরাখ্য: শক্রিপুত্রো জাতস্তেনৈব পুত্রকার্যনির্বাহশ্চ ত(দ)র্থমেব পরাশর ইতি নাম চক্রে পিতামহ:। পরস্য মৃতকল্যস্য বশিষ্ঠস্য অশরো মরণনিবৃত্তিরূপমর্হিসনং যস্মাৎ

26. “H.H. Wilson সম্পাদিতে তথা আংলভাষাযামবুদিতে বিষ্ণুপুরাণে সংস্করণান্তরেণ চ শক্রিমন্ত্যা: যথা নাস্মাকং দৃষ্টিপথমায়াতি। কিন্তু মহাভারতে আদিপর্বণি লভ্যতে ইয়ং কথা। মহাভারত (B.O.R.I edn) I. 167. 4-15.

(इति)। शृङ्गसायामित्यस्य रूपम्। एवंच अपुत्रस्य गतिर्नास्तीत्यादि-
कमप्येतदर्थकमेव बोद्धव्यम्॥ न चैवम् अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इति धर्मो विनिश्चितः।
औरसैर्भ्रातृपुत्रैर्वा पुत्रवन्तो दिवंगताः॥ इति कालिकापुराणात्²⁷ (कालिकापुराण
89.6)।

दीप्तिः

(11a) प्राप्तकाले पिण्डोदकादिनिर्वाहो यथा सुसम्पन्नो भवेत् तदर्थं गर्भस्थपौत्रोऽपि
प्रमाणम् इति सूचयितुमेका कथा अवतारिता। ब्रह्मशापात् राक्षसत्वमापन्नेन सौदासनृपेण
वशिष्ठस्य महर्षेः पुत्रशतं भक्षितम्। शोकार्तो महर्षिर्यदा मरणोद्यतोऽभूत् तदा तस्य
स्नुषा स्वगर्भस्थपुत्रेणोच्चरद् वेदध्वनिं श्रुत्वा मरणात् श्वशुरं निवारयामास। वशिष्ठोऽपि
पौत्रं शक्तिपुत्रं पराशर इति नाम्ना भुषयामास। परस्य अर्थात् मरणोद्यतवशिष्ठस्य
अशरः अहिंसनं मरणनिवृत्तिरूपं यस्मात् स इति बहुव्रीहौ पराशरपदं सिध्यति। शृ-
ङ्गसायाम् इति धातुः। पुत्रपौत्रयोः पिण्डोदकक्रियादौ तुल्यत्वम् इति ज्ञातवांश्च।

(11a) It is found in the Vaiṣṇava text (*Viṣṇupurāṇa*) that when king Saudāsa having been transformed into a Rākṣasa by the curse of a brahmin devoured up all the hundred sons of Vaśiṣṭha, the latter was about to commit suicide (at the extinction of his family) and his daughter-in-law, wife of his son Śaktri followed him like (his) shadow, listening to the chanting of Vedic mantras by the baby in her womb then looking at the father-in-law told "do not commit suicide (at the extinction of your family line), your grandson is in my womb." Listening to that and considering that the son and the grandson were equally beneficial (in spiritual matters) refrained from putting an end to his life. Parāśara, the son of Śaktri was born from her womb and by him the duties of a son were done and for that his paternal grand father (ie. Vaśiṣṭha) gave him the name Parāśara meaning thereby the person from whom (*ya smāt*) almost dying Vaśiṣṭha (*parasya mṛta-kalpasya Vaśiṣṭhasya*) was saved from violence i.e.

27. मुद्रिते कालिकापुराणे P. 9.6

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति निश्चितं चेति सत्तमाः।

स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैर्वा पुत्रवन्तो हि स्वर्गताः॥

death (*maraṇa nīrṛtti-rūpam ahiṃsanam*) is Parāśara. The word is derived from the root *śr* in the sense of committing violence. In this way the utterances like 'a sonless man has no place to go' are to be understood. Since the *Kālikāpurāṇa* has "A sonless man has no place to go—this is the injunction of Dharma and a man by (service rendered by) natural sons or by nephew have gone to heaven—

(11a) বৈষ্ণবে (বিষ্ণুপুরাণে ?) দেখা গিয়াছে যে ব্রহ্মশাপে রাক্ষসে পরিণত রাজা সৌদাস যখন বশিষ্ঠের শতপুত্রকে ভক্ষণ করিয়াছেন তখন পুত্রশোকে বশিষ্ঠ আত্মঘাতী হইবার উপক্রম করিলে তাঁহার পুত্র শক্তির স্ত্রী, তাঁহার পুত্রবধূ যিনি ছায়ার মত তাঁহাকে অনুসরণ করিতেছিলেন, তাঁহার গর্ভস্থ পুত্রের দ্বারা উচ্চারিত বেদস্মৃতি শুনিয়া পরে শ্বশুরকে দেখিয়া বলিলেন—“মরণের পথে যাইবেন না, আপনার পৌত্র আমার গর্ভে আছে”। ইহা শুনিয়া পুত্র ও পৌত্র পিশুদানাদির ব্যাপারে তুল্যোপকারক বিচার করিয়া আত্মহত্যা হইতে বশিষ্ঠ বিরত হইলেন ও পুত্রবধূর গর্ভ হইতে পরাশর নামক শক্তিপুত্র জন্মাইল এবং তাহার দ্বারাই পুত্রের করণীয় সমূহ সাধিত হইল। এবং সেইজন্যই পিতামহ (=বশিষ্ঠ) শিশুর পরাশর এই নামকরণ করিলেন। (যাহার অর্থ) পরস্য অর্থাৎ পরের বা মৃতকল্প বশিষ্ঠের অশরঃ বা মরণনিবৃত্তিরূপ অহিংসা যাহা হইতে (পরস্য অশরো যস্মাৎ স পরাশরঃ—বহুত্ৰীহি সমাস)। হিংসার্থক শৃ ধাতু হইতে শরঃ। অতএব অপুত্রের (মরণের পর) গতি নাই ইত্যাদি শ্লোকেরও এইরূপ অর্থ বুঝিতে হইবে। কিন্তু ইহার জন্য কালিকাপুরাণের (নিম্নোক্ত বচন)—অপুত্রের গতি নাই, ইহাই ধর্মের বিধান। ঔরসপুত্রের দ্বারা অথবা ভ্রাতৃপুত্রের দ্বারা (পারলৌকিক কর্মসাধিত হওয়ায়) লোকে পুত্রবান্ হইয়া স্বর্গগমন করিয়া থাকে—এবং

20. মূলম্

(11B) পুত্রঃ পৌত্রঃ প্রপৌত্রোবা তদ্বদ্বা ভ্রাতৃসন্ততিরিত্যাদি বচনেষু ঔরসেন ভ্রাতৃপুত্রস্য তুল্যত্বাभिधानात्। सति भ्रातृपुत्रे दत्तकादिकं न करणीयमिति वाच्यम्। स्वतन्त्रेऽस्य नियन्तुमशक्यत्वात्। अत्रेदं वीजं प्रपौत्रपर्यन्तरहितोपरतस्य धने पत्नीदुहित्रादिसत्वे भ्रातृपुत्रसत्वे तद्वने पत्न्यादीनामेवाधिकारो न तु भ्रातृपुत्रस्येति। तेन च पिण्डदानादिमूलक पुत्राधिकारेण महद्वैषम्यं स्यात्। यत्र तु भ्रातृपुत्र एवास्ति न तु पत्न्यादिभ्रातृपर्यन्तं तत्रैव दत्तको न करणीयमिति

सिद्धान्तितम्। दत्तकस्य सपिण्ड सकुल्य समानोदकसगोत्रस्य श्रेयस्त्वे तत्रापि भ्रातृपुत्रसत्त्वे स एव। भिन्नगोत्रेषु च दौहित्र-भागिनेय-पितृबन्धु-मातृबन्धु²⁸-स्वबन्धुसन्तानाः श्रेयांसः। तदप्राप्तौ सर्वत्रापि पातित्यादिदोषहीनो ग्राह्य इति पिण्डाशौच--

दीप्तिः

(11b) कालिकापुराणवचनेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः भातृपुत्राणां साम्यम् उक्तम्। तेन सति भातृपुत्रे दत्तकं न करणीयम् इति चेत् न। स्वतन्त्रे अस्य नियन्तमशक्यत्वात्। अर्थात् पुत्रविषये यथा तथा भातृपुत्रविषये नियमो न विधेयः। यदि भातृपुत्रः पार्वणं कुर्वीत तदा स्वपितुः स्वपितामहादीनामेव श्राद्धं करोति न तु मृतपितृव्यस्य पितुः पितामहस्य धनाधिकारविषये यथा भातृपुत्रस्य दूरे अवस्थानं पिण्डदानेऽपि तद्वत्। तस्य प्रेतश्राद्धपर्यन्तकार्येषु अधिकारः न तु पार्वणादौ। अत्र कारणं तु पत्नीदुहित्रादिसत्त्वे भातृपुत्रसत्त्वे च प्रेतधने पत्न्यादीनामेवाधिकारो न तु भातृपुत्रस्य। अतो योग्यस्थले दत्तको ग्राह्यः। स च सपिण्ड-सकुल्य-समानोदक-सगोत्रेभ्यः एव ग्राह्यः। भातृपुत्रे च सपिण्डता-सकुल्यता-समानोदकता-सगोत्रता सर्वा एव सन्ति। भिन्नगोत्रेषु दौहित्र-भागिनेय-पितृबन्धु-मातृबन्धु-आत्मबन्धु-सन्तानानाम् एव ग्राह्यता। तदभावे पातित्यादि दोषहीनो ग्राह्यः। दत्तकचन्द्रिकायां दौहित्र भागिनेयानां दत्तकरूपेण ग्रहणं निषिद्धम्। तन्मते दौहित्रभागिनेयानां दत्तककरणे शूद्राः प्रभवेयुः न ब्राह्मणादयः। दत्तक-मीमांसायामपि ममूक्तौ (9.182) भातृणामिति पुंस्त्वं निर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भातृभागिनीनामपि परस्परं पुत्रग्रहीतृत्वाभावोऽवगम्यते। तदाह बृद्धगौतमः—ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्।

28. *pitrbandhu*, *mātrbandhu* and *ātmabandhu* are technical terms in Smṛti meaning kinsman by the father's side, kinsman by the mother's side and one's first cousin. They are thus defined: पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः, पितुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः मातुः पितुः स्वसुः पुत्राः मातुर्मातुः स्वसुः सुताः। मातुर्मातुसपुत्राश्च विज्ञेयामातृबान्धवाः॥

आत्ममातुः स्वसुः पुत्राः आत्मपितुः स्वसुः सुताः। आत्ममातुल पुत्राश्च विज्ञेया आत्म बान्धवाः॥ शब्दकल्पद्रुम। शूलपाणि सम्बन्ध विवेचक (Ed. J.B. Choudhury, p. 8, names मातृबन्धू, पितृबन्धु।

(11b) and also “son, grandson and great grandson or like them the son of the brother” in such sayings—equality of an *aurasa* son having been accepted, one need not say that a *dattaka* son should not be accepted when a nephew = brother's son exists. For in such separate case no restriction can be made. Herein lives the crux (seed). The wealth of a man dying without a male posterity upto the level of great grandson goes to his wife etc. when successors like wife, daughter, brother's son etc. survive and not to his brother's son. Getting the works like offering the *pinda* (receiving the heritage) etc. which are the (exclusive) right/duty of the son, done (by the nephew) will create great disparity. Where, however, the brother's son exists and not wife (daughter etc.)..... upto the brother, in such cases only, it has been decided that no *dattaka* son is to be adopted.

In the matter of adoption although *sapinda* relation, *sakalya* (belonging to the same family but distinct from *sapinda*), *samānodaka* and *sagotra* get preference even then in the presence of a brother's son it is he who gets preference.

And among the (prospective *dattakas*) separate *gotras* daughter's son, sister's son male of spring of²⁸ *pitrbandhu*, *mātrbandhu* and *ātmabandhu* are preferable. In all cases, one without a defect like apostasy (loss of caste etc.)—is to be adopted.

(11b) “পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র বা তাহাদের মত ভ্রাতৃপুত্র—” ইত্যাদি বচনে ঔরসপুত্র ও ভ্রাতৃপুত্রের তুল্যত্ব বিধান করায়—ভ্রাতৃপুত্র থাকিলে দত্তক গ্রহণ উচিত নয় এইরূপ বলা যায় না। কারণ পুত্রের ক্ষেত্রে একপ্রকার, ভ্রাতৃপুত্রের ক্ষেত্রে অন্যপ্রকার এই স্বতন্ত্রনিয়ম করা যায় না। এখানে আলোচনার ইহাই বীজ — প্রপৌত্রপর্যন্ত পুত্রসন্তানরহিত ব্যক্তির পত্নী ও কন্যা থাকিলে এবং ভ্রাতৃপুত্র থাকিলে(ও) তাহার ধনে পত্নী ও কন্যাদেরই অধিকার, ভ্রাতৃপুত্রের নয়। সেই ভ্রাতৃপুত্রের দ্বারা পুত্রের করণীয় পিশুদানাদি কার্য করিলে মহা বৈষম্য উপস্থিত হইবে। যেখানে পত্নী-কন্যা-ভ্রাতা পর্যন্ত কেহই নাই কিন্তু ভ্রাতৃপুত্র আছে সেক্ষেত্রে দত্তক গ্রহণ করা উচিত নয় ইহাই সিদ্ধান্তিত হইয়াছে।।

দন্তক হইবার যোগ্যতা ব্যাপারে সপিণ্ড-সকুল্য-সমানোদক সগোত্রই অধিক বাঞ্ছনীয়। সে স্থলেও যদি ভ্রাতৃপুত্র থাকে তবে সেই দন্তক হইবার যোগ্য [কারণ ভ্রাতৃপুত্র একাধারে সপিণ্ড-সকুল্য-সমানোদক সগোত্র] ভিন্ন গোত্রের মধ্যে দৌহিত্র-ভাগিনেয় পিতৃবন্ধু-মাতৃবন্ধু-আত্মবন্ধুদের সম্বন্ধেই দন্তক হইবার যোগ্য। [ইহা দন্তকমীমাংসা দন্তকচল্লিকার মতের বিরোধী। কারণ তাহাদের মতে যাহার মাতাতে নিয়োগ সম্ভব এমন স্ত্রীর পুত্রকেই দন্তক নেওয়া যায়]।

21. মূলম্

(12A) (পিণ্ডাশৌচ) সম্বন্ধে সম্বন্ধস্বাভ্যর্থিতত্বাদিতি দিক্। ননু দত্তকশ্চ স্বয়ং দত্ত: কৃত্তিম: ক্রীত এব চ। অপবিদ্ধাশ্চ যে পুত্রা ভরণীয়া: সদৈব তে॥ ভিন্নগোত্রা: পৃথকপিণ্ডা: পৃথগ্বংশকরা: স্মৃতা:। জননে মরণে চৈব ত্র্যহাশৌচস্য ভাগিন:--ইতি ব্রহ্মপুরাণাদিবচনে ভিন্নগোত্রা ইতি বিশেষণাত্ স্বগোত্র দত্তককরণে গোত্রভেদ: কথং সংগচ্ছতে ইতি চেত ভিন্নগোত্রাদিপদানাম্ বিধেয়ত্বেন নাযং দোষ:। তথাচৈতে ভিন্নগোত্রা ভবন্তি এতৎ পৃথক্ পিণ্ডাদয়ো বোদ্ধব্য:। ভেদপ্রতীতিস্তু পুরুষপরম্পরাপ্রসিদ্ধমাদিপুরুষ-ব্রাহ্মণাভ্যুতমকং গোত্রপদাভিধেয়ং সগোত্রে তদ্রেদস্তু জনকতানি বন্ধনৌতসর্গিকগোত্রাত্ পৃথক্ ভূতানাম্ জনকস্য গোত্রোল্লেখ্যার্থ কৰ্ম্মণে গ্রহীত্ৰনুয়োগিকমেব গোত্রমুল্লেখ্য--

দীপ্তি:

(12a) ভবদেবীয়ে পিণ্ডাশৌচসম্বন্ধস্য আদরণীয়তয়া নেদীয়স্তয়া চ এতাদৃশ: নির্দেশ: কৃত:। ব্রহ্মপুরাণবচনেন দত্তক-স্বয়ংদত্ত-কৃত্তিম-ক্রীতাপাবিদ্ধরূপ পুত্রপঞ্চকস্য ভিন্নগোত্রত্বং কথিতম্। কিন্তু নৈতৎ স্বগোত্রাত্ দত্তকো ন গ্রাহ্য: ইতি নিষেধপরম্। ভিন্ন গোত্রাদপি সতি প্রসঙ্গে দত্তকো গ্রহীতুং শক্যতে-ইতি আশয়:। অতো ন দোষ:। দৌহিত্র ভাগিনেয়াস্তু ভিন্নগোত্রা: পৃথকপিণ্ডাশ্চ। পিতা, পিতামহ:, প্রপিতামহশ্চ পিণ্ডভাজ: বৃদ্ধপ্রপিতামহ-অতিবৃদ্ধপ্রপিতামহ-অত্যতি-বৃদ্ধপ্রপিতামহাশ্চ লেপভাজ: ইতি ষট্, পিণ্ডদাতা চ সপ্তম:। সমবায়েন সাপিণ্ডয়ং সাপ্তপৌরুষম্, পৃথকপিণ্ডেভু ভাগিনেয়াদয়: সদা পার্বণ শ্রাদ্ধং বিদধতে তদা মাতামহ-প্রমাতামহ-বৃদ্ধপ্রমাতামহানামেব শ্রাদ্ধং বিদধতে ন তু মাতুলস্য। ভাতৃপুত্রোঽপি তৎ পিতু:, পিতামহস্য প্রপিতামহস্য এব পিণ্ডং নির্বপতি ন তু পিতৃব্যস্য।

গোত্র নাম আদিপুরুষ: জমদগ্নিভরদ্বাজপ্রভৃতি:। তेषাং সন্ততি: তদ্বোত্রভাক্। দত্তকগ্রহণকালে দাতা স্বগোত্রস্য-গ্রহীতৃগোত্রস্য অর্থাৎ औत्सर्गिक गोत्रस्य उल्लेखपुर: সরং দদ্যাৎ। যথা কাশ্যপগোত্রোऽহম্ অমুকদেবশর্মা বাতস্যগোত্রায় অমুকদেবশর্মনে সম্প্রদদামি ইতি। দত্তকবিধৌ-অনন্তরং গ্রহীতৃগোত্রস্য উল্লেখেन क्रिया विधीयते।

(12a) Because the relation contingent upon *pinḍa* and *aśauca* is more desirable. Dattaka, Svayamdatta, Kṛtrima, Kṛita and Apavidhha—these five types of (secondary) sons are always to be maintained by subsistence, (although) belonging to separate gotras, offering separate *pinḍas* and creating separate families—they observe impurity for three days in cases of birth & death (in the family of the adoptive father)—in this quotation from the *Brahmapurāṇa* there is an adjective *bhinnagotrā* (belonging to a different *gotra*) and how far that is justifiable—in the case of adopting a child from one's own *gotra*, how can there be a change of *gotra* ?

The answer is that since the expressions *bhinnagotra* etc. (in the above quotation from the *Brahmapurāṇa*) are predicatively used—there is no defect here. Thus, they (usually) belong to separate *gotras* and they offer separate *pinḍa*—this is to be understood.

In the matter of change of *gotra*—*gotra* is the name of the progenitor brahmin who as per tradition, established a particular family. When adoption is made from the same *gotra* that remains. When a change takes place—there the name of the *gotra* of the father is mentioned—in actions (as adoptions) requiring it and the name of the adopter is mentioned (and hence a change takes place).

(12a) কারণ পিণ্ডভাগিত্ব ও অশৌচভাগিত্বরূপ যে সম্বন্ধ তাহাই অধিকতর কাম্য। আচ্ছা, ব্রহ্ম পুরাণের বচনটিতে—“দত্তক, স্বয়ংদত্ত, কৃত্রিম, ক্রীত ও অপবিদ্ধ নামক পুত্রগণ সর্বদা ভরণ পোষণ যোগ্য—(তাহারা) ভিন্নগোত্রের, পৃথক পিণ্ডের ও পৃথক বংশের ঋরক, তাহারা জনন ও মরণজনিত অশৌচে তিনদিন অশৌচ পালন করে—”। ভিন্নগোত্র এই বিশেষণের দ্বারা গ্রহীতার সমান গোত্রের একজনকে দত্তক করিলে (দত্তকের) গোত্রভেদ হয় একথা কতদূর সঙ্গত?—এইরূপ বলিলে উত্তর এই যে ‘না, দোষ হয় না, কারণ উক্ত বচনে ভিন্নগোত্র প্রভৃতি পদগুলি বিধেয়

(করণীয়) রূপে ব্যবহৃত—অর্থাৎ স্বগোত্র হইতে দত্তক করিবে না এইরূপ অর্থ হয় না। ইহার অর্থ সম্ভাব্যক্ষেত্রে ভিন্ন গোত্র হইতেও দত্তক নেওয়া যায়। তাই ইহারা ভিন্ন গোত্র ও পৃথক্‌পিশুও হয় ইহা বুঝিতে হইবে। [দৌহিত্র ও ভাগিনেয় ভিন্নগোত্র ও পৃথক্‌পিশু। ভাগিনেয় যখন পিশু দেয় তখন মাতামহ, প্রমাতামহ ও বন্ধু প্রমাতামহকে পিশু দেয়, বিদ্ধ মাতুলকে নয়। আবার ভ্রাতৃপুত্র যখন পিশু দেয় তখন পিতা, পিতামহ, প্রপিতামহের পিশু দেয়, পিতৃব্যের পিশু দেয় না]।

দত্তক গ্রহণে—পুরুষপরম্পরায় বংশের আদিপুরুষ যে ব্রাহ্মণ তাঁহার নামানুযায়ীই গোত্রের নাম হয়। নিজ গোত্র হইতে দত্তক গ্রহণে তাহাই থাকে। গোত্রভেদে পিতৃভ্রজনিত নির্দিষ্ট গোত্র হইতে ভিন্ন হইলে জাতকের জনকের গোত্রের উল্লেখপূর্বক যে দত্তকক্রিয়া হয় তাহাতে গ্রহীতার নাম উল্লেখ পূর্বকই হয়।

22. মূলম্

(12B) অতএব পৃথক্‌পিণ্ডাঃ পৃথগ্বংশকরাশ্চ ভবন্তীতি শেষঃ। অতএব গোত্ররিক্‌থে জনয়িতুর্নহরেৎ‌ত্রিমঃ সুতঃ।^{28a} গোত্ররিক্‌থানুগঃ পিণ্ডোব্যপৈতি দদতঃ স্বধা॥ ইতি কালিকাপুরাণীযমাহাত্ম্যং তন্ময়ায়মূলম্। পৃথক্‌ পিণ্ডা ইতি দাতৃত্বমোক্তৃত্বান্যতরসম্বন্ধেণ পিণ্ডসম্বন্ধাত্‌ পৃথক্‌ভূতাঃ। एवं জনকবংশেতরবংশ-প্রবর্তকা ভবন্তীতি হেতোর্জনয়িতুর্গোত্র রিক্‌থৌ দানান্নিষ্পন্নঃ সুতো ন হরেৎ‌ ন প্রাপ্নুয়াদিতি। অত্র চ পুনঃ পৃথক্‌ পদোপাদানমত্যন্ত-বিচ্ছেদসূচনার্থম্। অত্রাপি দীজং দর্শয়তি-গোত্ররিক্‌থানুগেতি। পিত্রা হি গোত্রসম্বন্ধেণ ধনসম্বন্ধেণ দানুগমো ভবতি। তন্ম জনকে নাস্তি যাতে (যতঃ) পুত্রং দদতো জনকস্য দত্তাত্‌ আত্মজাত্‌ স্বধা নিবর্ততে তথা পুত্রসম্বন্ধোঽপীতি। জননে মরণে ইত্যত্র সূতকে মৃতকে ইতি পাঠস্তত্রার্থঃ

দীপ্তিঃ

(12b) ততশ্চ তথাবিধেণ পুত্রেণ জনয়িতুঃ শ্রাদ্ধাদিকং ন কার্য্যম্, ন বা তস্মাদ্ধনাহরণম্। জনকবংশেতরবংশপ্রবর্তকাস্তে ভবন্তি। দাতুশ্চ জনকস্য আত্মজাত্‌ গোত্রসম্বন্ধো ধনসম্বন্ধো নিবর্ততে, পুত্রসম্বন্ধোঽপি। কালিকাপুরাণীযমাহাত্ম্যং পুনরস্মাভিন্নলব্ধম্। বচনশ্চেদং “গোত্ররিক্‌থে.....স্বধা” মনুসংহিতায়াং (g.142) বর্ততে।

28a. মুদ্রিতে মনুসংহিতায়াং (9.142) সূতঃ স্যালে ক্‌চিৎ‌ ইতি পাঠোঽপি দৃশ্যতে।

(12b) Hence the complete sentence means : 'those offering *piṇḍas* separately create separate families'. The saying of the *Kalikapurana-mahatmya* : "The *gotra* and the wealth of the father who gives away his son in adoption do not pass on to that adopted son and receiving of *piṇḍa* which is dependent upon passing on of the *gotra* and wealth cases to (be received by) the giver of sons in adoption"—is also therefore based on the same principle. *Svadhā* means the *piṇḍas* etc. offered to the manes.

Pr̥thakpiṇḍa means separated from *piṇḍa*-caused-relationship related either as a receiver or as a giver. So, for the reason that they create a family other than the one to which the father belonged, the sons given in adoption do not receive the *gotra* and wealth of their (natural) fathers.

Here again, the use of the word *pr̥thak* is intended to signify total separation (of the father and his natural son given in adoption). Here also the main point is shown by the expression : '*gotra-rikthanugah*'—affinity with the procreator rests on getting either his *gotra* or his wealth. That has ceased in the father because after giving away the son the father ceases, to get *piṇḍa* from and to give wealth to the son and there is ceseation of father and son relationship also.

There is a variant reading : '*sūtaka mṛtake ca*' in the place of '*janane maraṇe—*'; there the meaning is:

(12b) তাই পৃথক্ পিণ্ডদাতা পৃথগ্ বংশকর হয় এইভাবে বাক্যশেষ হয়। জনকের গোত্র ও ধনসম্পদ দত্তকপুত্র পাইবে না। গোত্রলাভ ও ধনলাভকারক যে পিণ্ডান তাহা পুত্রদানকারী হইতে অপগত হয়। (অর্থাৎ তাদৃশ পুত্রের পিণ্ড তাহার জনক পিতা পায় না) ইত্যাদি কালিকা পুরাণ মাহাত্ম্যের বচনও এই ন্যায়মূলক। স্বধা শব্দের অর্থ মৃত পিতৃগণের উদ্দেশে প্রযুক্ত (শ্রাদ্ধাদি)।

পৃথক্‌পিণ্ডঃ ইহার অর্থ পিণ্ডদাতা ও পিণ্ডভোক্তা ইহাদের যেকোনও একটির সম্বন্ধের দ্বারা পিণ্ডান বা গ্রহণ হইতে বিচ্ছিন্ন।

এইরূপে জনকের বংশ হইতে অন্যবংশের প্রবর্তক হয় (যে গোত্র প্রবর্তক ঋষি তজ্জ ন্য) গোত্রান্তর হয়। এইরূপে জনয়িতার রিক্ত থও গোত্র দাননিষ্পন্ন যা অন্যের দ্বারা দত্তকরূপে গৃহীত পুত্র পায় না। এই পূর্বোক্তবচনে পৃথক্ এই পদটি গ্রহণের দ্বারা দাতা (পিতা) ও দত্ত পুত্রের মধ্যে সম্পূর্ণ বিচ্ছেদ বুঝা যায়। সেখানেও বীজ

প্রদর্শন করা হইতেছে—গোত্ররিক্থানুগ শব্দের দ্বারা। পিতার সহিত ধনসম্বন্ধে বা গোত্র সম্বন্ধে পুত্রের সম্বন্ধ—তাহা জনক পিতাতে আর নাই কারণ পুত্রকে দান করিয়া জনকপিতার দত্ত আত্মজ হইতে স্বধা বা পিশুপ্রাপ্তি নিবারণিত হয় এবং পুত্রদের ধনপ্রাপ্তি ও নিবারণিত হয়। “জননে মরণে” (পূর্বে উল্লিখিত—জননে মরণে চৈব ত্র্যংশৌচস্য ভাগিনঃ-শ্লোকে) ইহার স্থলে (কোথাও কোথাও) ‘সূতকে মৃতকে’ এইরূপ পাঠ পাওয়া যায়, তাহার অর্থ—

23. মূলম্

(13A) জননে জ্ঞাতি জননে, মরণে জ্ঞাতিমরণে (সূতকে জ্ঞাতিজননে, মৃতকে জ্ঞাতিমরণে) দত্তকস্য দত্তকমরণে পিত্রাদিসপিণ্ডানাং ত্রিরাত্রম্। অত্র যদ্যপি পিতাপুত্রপদয়োঃ সম্বন্ধিমাভবোধকত্বাৎ জ্ঞাতীনাং তন্মরণাদি প্রযোজ্যশৌচসম্বন্ধো ন ভবিতুমর্হতীতি প্রতীয়তে তথাপি বক্ষ্যমাণমন্বাদিবচনেষু বন্ধুপদগোত্রমাজ(ক?) ত্বাদিপদোপাদানাতেষাম্ অপ্যশৌচসম্বন্ধোঽস্তুতীতি ভাব্যম্। তচ্চ সগোত্রদত্তকেঽপি বচনবলাৎ মাতাপিত্রোস্ত্রিরাত্রং, তদস্য সপিণ্ডেযু তদধিকাশৌচকল্পনে মূলভূতশ্রুত্যন্তরকল্পনয়া বিধিদ্বৈরূপ্য সিদ্ধেস্তেষামপি ত্রিরাত্রমেব। যথা ত্রিরাত্রানুবৃত্তৌ বিষ্ণুঃ (xxdi, 42-43) অনৌরসেযু²⁹ পুত্রেযু স্বমার্য্যাস্বন্যগাসুচেতি। তথা পরপূর্বাণ্যু মার্য্যাসু পুত্রেযু কৃতকেযু। ত্রিরাত্রং স্যাতত্যাচার্য্যস্বমার্য্যাস্বন্যগাসু চেত্যাদিবচনাৎ। অত্র পরপূর্বাণ্যু মার্য্যাসু অনৌরসেযু পুত্রেযু চ যৎ প্রতীয়োগিকমার্য্যাত্বং পুত্রত্বাচ্চ

দীপ্তি:

(13a) তস্যামবস্থায়ামেকো বিষমশিষ্টদোষ আয়াতি। যথা দত্তকপুত্রস্য মরণে গ্রহীতুঃ তত্পত্ন্যাশ্চ ত্রিরাত্রমশৌচম্। গ্রহীতুঃ তত্পত্ন্যাশ্চ মরণে দত্তকস্য ত্রিরাত্রমশৌচম্। কিন্তু দত্তকজাতস্য পুত্রস্য মরণে গ্রহীতুস্তত্পত্ন্যাশ্চ দশরাত্রমশৌচম্। দত্তকগ্রহীতুঃ তত্পত্ন্যাশ্চমরণে তত্সপিণ্ডানাং পুনঃ পূর্ণাশৌচব্যবস্থা। দত্তকগ্রহীতৌ যঃ পুত্রঃ তস্য

29. আচার্য্যে মাতামহে চ ব্যতীতে ত্রিরাত্রাণ্যে—। অনৌরসেযু পুত্রেযু জাতেযু চ মৃতেযু চ। পরপূর্বাণ্যু মার্য্যাসু প্রসূতাণ্যু মৃতাণ্যু চ॥ বিষ্ণু ধর্মসূত্রম্ ॥ xxdi, 42-43. অগ্নৌঽপি fol 32b পৃষ্ঠায়াং সূত্রদ্বয়মুদ্ভূতম্। তেন চ প্রদীপ্তোঽয়মংশোঽত্র নিবন্ধে ইতি সন্দেহোঽপি আপত্তি—ইতি দোষজ্ঞাঃ কেচিত্॥

पुत्रस्य मरणे सर्वेषामेव पूर्णाशौचम्। औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रानां क्षेत्रे इयमेव व्यवस्था। यतो दत्तकेन सह ग्रहीतुः त्रिरात्राशौचव्यवस्था, अतो ग्रहीतुः ज्ञातीनां मरणेऽपि दत्तकस्य त्रिरात्रमशौचम्। विष्णुवचनम्-अत्रमुद्रित विष्णु सूत्र (Madras Edn. 1964 ग्रंथस्थ xxi, 42-43) सूत्रद्वयस्य रूपान्तररूपेण निबन्धकारः प्रदत्तवान् अनौरसेषु पुत्रेषु इत्यादिकम्। परपूर्वासु अर्थात् नियोगप्राप्तासु भार्यासु। नियोगजस्तु स्वमातुः पत्युः क्षेत्रजपुत्रः। यत् प्रतियोगिकं भार्यात्वम्-इति। यः प्रतियोगीसम्बन्धी यस्य भार्यात्वस्य पुत्रत्वस्य सम्बन्धः तस्यैव। अत्रायमभिसन्धिः-

(13a) *janane* i.e. in the event of the birth of cognate kinsmen and *marane* i.e. in the death of such kinsmen (impurity of the) adopted son and in the case of death of the adopted son (impurity of the) adoptive father (and mother also) and his kinsmen will be for three days. Here (in the statement) although the expression father and son mean only words indicating relationship (of father and son only) the impurity caused by death etc. of such person should not extend to the kinsmen—this sense is apparent even then in the forthcoming statements of Manu and others,—the use of word like *bandhu* (kinsmen), *gotrabhāg* (belonging to the same *gotra*) indicate that such relations also have connections where impurity can be attached (in such contingencies).

That, as per statements made, applies to the adopted son taken from the same *gotra*, to the parents (adoptive) impurity for three nights, the same applies to their *sapindas*. If impurity for more days is to be presumed, a supporting separate Vedic authority is to be imagined and in that although the twofold nature of the Injunction authority is obtained—even then impurity for three nights is agreed upon. For example, in the context of (impurity for) three nights *Viṣṇu-dharma-sūtra* (= *Viṣṇusmṛiti*) has : in the case of death of sons other than the natural one, of wives gone to others, *parapūrvā* wives (who have been allowed to join in levirate) and of adopted sons impurity is for three nights and also the same in the case of preceptors and own wives from different castes.

In this statement—*parapūrvā bhāryā*, an *aurasa putra*—means the person on whom the relation stands—i.e. the husband, (the adoptive) father—and therefore impurity attaches to him and to none else.

(13a) জননে অর্থাৎ জ্ঞাতির জন্মে, মরণে অর্থাৎ জ্ঞাতির মরণে দণ্ডকের ত্রিরাত্র অশৌচ এবং দণ্ডকের মৃত্যু হইলে গ্রহীতা পিতার ও তাহার সপিণ্ডদের ত্রিরাত্র অশৌচ। এস্থলে যদিও পিতা ও পুত্র এই দুইটি পদ পিতার পুত্র, পুত্রের পিতা এইরূপ সম্বন্ধবান্ বলিয়া জ্ঞাতিদের দণ্ডকমরণজনিত অশৌচপাত হওয়া উচিত নয় এইরূপ মনে হইতে পারে তথাপি বক্ষ্যমাণ মনু প্রভৃতির বচনে বন্ধু, গোত্রভাক্ ইত্যাদি পদ গ্রহণ করা হইয়াছে বলিয়া তাহাদেরও (=সপিণ্ডদেরও) অশৌচ সম্বন্ধ আছে ইহা বুঝিতে হইবে। এবং সেই (অশৌচসম্বন্ধ) স্বগোত্র দণ্ডকেও (আছে এই) বচন বলে মাতা ও পিতার ত্রিরাত্র, তাহাদের সপিণ্ডেও তাহাই। তাহার অধিক অশৌচকল্পনা করিতে হইলে সঠিক আর একটি মূলস্বরূপ শ্রুতিকল্পনার দ্বারা বিধির বৈরাগ্য সিদ্ধ হইলেও তাহাদেরও ত্রিরাত্রই।

যথা—ত্রিরাত্র অশৌচ-এর অনুবৃত্তিতে বিষ্ণুস্মৃতি (XXII, 42-43) অনৌরস পুত্র, অন্যগামিনী নিজভার্যা, পরপূর্বা ভার্যা ও কৃচকপুত্র—ইহাদের ত্রিরাত্র অশৌচ—তাহাই আচার্য, অন্যজা ভার্যা ও স্বভার্যার মরণে। এখানে পরপূর্বা (বা নিয়োগ প্রাপ্ত) ভার্যাতে, অনৌরস পুত্রতে—ইত্যাদি বচনে যাহার সম্বন্ধে ভার্যা, যাহার সম্বন্ধে পুত্র তাহারই অশৌচ—

24. মূলম্

(13B) तस्यैव त्र्यहाशौचं नान्येषामिति³⁰। एतेन भिन्नगोत्रा इत्युद्देश्य विशेषणं प्रकल्प्य तत्र त्रिरात्रं सगोत्रे सम्पूर्णमशौचमिति निरस्तम्। सूतकेषु चेति चकारात् औरसेतर (परिग्रहः) ननु गोत्रपदस्य ब्राह्मणपरत्वे किं मानम्। सत्त्वेऽपि क्षत्रियादीनां वा कथं गोत्रोल्लेखः सम्भवति, तेन च गोत्रोल्लिखित-श्राद्धतर्पणादावनधिकारापत्तेः। अत्रोच्यते गोत्रपदं ब्राह्मणे शाक्तं (-शक्तं), क्षत्रियादौत्वातिदेशिकम्। गोत्रप्रवर्त्तकान् मुनीनाह-जमदग्निर्भरद्वाजा विश्वामित्रोऽत्रि गोतमाः। वशिष्ठकाम्यपागस्त्यामुनयो गोत्रकारिणः॥ तथा-शाण्डिल्यवात्स्य सावर्ण भरद्वाजश्च मुद्गलः। व्याघ्रपादः शुनःशेफो गर्गाद्या गोत्रकारिणः। एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यन्ते इत्यादि ऋष्युक्तिः। शाण्डिल्यो गोत्रं यस्य

30. आदर्श—“नान्येषामिति रुद्रधरः” इति अधिकः पाठो लब्धः, स च प्रक्षिप्त इति मन्वानैरस्माभिः परित्यक्तः। तत्र टीका द्रष्टव्या।

दीप्तिः

(13b) रामेणापुत्रेण स्वपत्नी श्यामेन नियोजिता। रामेणैव तस्याः भार्यात्वसम्बन्धः, न तु श्यामेन-तेन सह केवलम् उत्पादकत्व सम्बन्धस्य सिद्धेः। रामस्य मरणे श्यामस्य वा मरणे अत्र नियोगजातक्षेत्रजस्य त्रिरात्रमशौचम्। उत्पादकेन सह तन्नार्याः भार्यात्व विपरीतसम्बन्धो हि-यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वम् इत्यादिना उपन्यस्तम्। तन्नार्याः उत्पादकस्य च मरणे त्र्यहाशौचम्-इति हि कस्यापि स्मार्तस्य रुद्रधरस्य मतम् इति केचित्। मैथिलेषु स्मार्तेषु द्वौ रुद्रधरौ आस्ताम्। प्राचीनस्य ग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते। अर्वाचीन मैथिलरुद्रधरस्य वर्षकृत्य-श्राद्धविवेक शुद्धिविवेकाख्याः ग्रन्थाः लभ्यन्ते। तत्र शुद्धिविवेकग्रन्थे नायमाशय आलोच्यत्वेन गृहीतः। गृहीते सत्यपि भट्टभवदेवात् प्रायः शताब्दीत्रयमितकालेन अर्वाग् जातत्वात् रुद्रधरस्य- तदुल्लेखः भवदेवेन काल विपर्ययदोषमुत्पादयेत् इति मत्वा प्रक्षिप्तोऽयमंशः लिपिकरप्रमादपाठमावहति इति हेतोः तन्नाम परित्यक्तम्। अनेन च स्वगोत्रीयेनोत्पन्नस्य क्षेत्रजपुत्रस्य पूर्णाशौचव्यवस्था निराकृता। प्रसंगोऽयमग्रेऽपि आगमिष्यति इति अत्र एतावत्पर्यन्तमस्तु।

गोत्रं नाम न केवलं ब्राह्मणानामेव, क्षत्रियवैश्ययोरपि, तत्तत्पुरोहितगोत्रभागित्वात्। गोत्रप्रवर्तकमुनेर्व्यावर्तको मुनिगण एव प्रवरपादभाक्। क्षत्रियवैश्ययोगोत्रमतिदेशेन लभ्यते, ब्राह्मणानां तुपदिष्टम्। अतः क्षत्रियवैश्ययोः उपदिष्टातिदिष्टता गोत्रस्य। शूद्राणां पुनः अतिदिष्टातिदिष्टगोत्रता। अतस्तेषां स्वगोत्रविवाहे न दोषः।

(13b) for such persons only impurity lasts for three days and not for others. By this the expression '*bhinnagotrāḥ*' as *adjective of the subject*, 'impurity in that case lasts for three days' and the vices that "for a son born of levirate full impurity is to be observed" is thus refuted. By the conjunction particle '*ca*' in '*sūtakeṣu ca*' we are to understand the sons other than the *aurasa* (i.e. the secondary sons). Now, (a question is) why the word '*gotra*' should invariably mean a brahmin? What is the sanction behind it? and if that is so, how the *gotra* of Kṣatriya or Vaiśya should be determined and if such people have no *gotra* they are debarred from performing Śrāddha, *tarpaṇa* etc. where *gotra* is to be mentioned. Here it is said—The word *gotra* is primarily expressive of a brahmin and in the cases of Kṣatriya etc. it is used in extended sense (*atideśa*). The sages who started *gotra* are : Jamadagni, Bharadvāja, Viśvāmītra, Atri, Gotama, Vaśiṣṭha, Kāśyapa, Agastya, Śaṇḍilya, Vātsya, Sāvarna, Mudgala, Vyāghrapāda,

Sunah Śepha, Garga and others. The descendants of these are known as belonging to these respective gotras. This is the saying of sages. Sāṇḍilya gotra (means one born in the lineage of Sāṇḍilya) —

(13b) তাহাদেরই তিনদিনের অশৌচ, অন্যদের নয়। ইহার দ্বারা 'ভিন্ন গোত্রাঃ' ইহাকে উদ্দেশ্য বিশেষণ কল্পনা করিয়া সেক্ষেত্রে ত্রিরাত্র অশৌচ (বিহিত হইল এবং) সগোত্রের (দ্বারা উৎপন্ন ক্ষেত্রজাদি পুত্রের) পূর্ণাশৌচব্যবস্থা নিরন্তর হইল। সূচকেষু চ' এই বচনে স্থিত চ-কার দ্বারা ঔরস ভিন্নপুত্রদের গ্রহণ।

আস্থা-গোত্রপদটির দ্বারা কেবলমাত্র ব্রাহ্মণকে বুঝায় ইহার প্রমাণ কি? তাহাই যদি হয় তবে ক্ষত্রিয় প্রভৃতির গোত্রের উল্লেখ কিভাবে হয় এবং (ক্ষত্রিয়দের গোত্র না থাকিলে) তাহার ফলে শ্রাদ্ধ তর্পণ প্রভৃতি ক্রিয়ায় তাহাদের অধিকার কিভাবে জন্মাইবে? এক্ষেত্রে বলা যায়—গোত্র³¹ পদের শক্তি (=অর্থ) ব্রাহ্মণকেই বুঝায়। ক্ষত্রিয় লৈশ্যদের গোত্র অতিদেশ (=অর্থপ্রসারণ) দ্বারা বুঝায়। গোত্র প্রবর্তক মুনিদের নাম—জমদগ্নি, ভরদ্বাজ, বিশ্বামিত্র, অত্রি, গৌতম, বশিষ্ঠ, কাশ্যপ ও অগস্ত্য—এই মুনিগণ গোত্রকারী। অনুরূপভাবে শাণ্ডিল্য, বাৎস্য, সাবর্ণ, ভরদ্বাজ, মুদগল, ব্যাস্রপাদ, শুনঃশেফ, গর্গ প্রভৃতি মুনিরাও গোত্রকারী। এই মুনিদের যাহারা অপত্য তাহাদের গোত্র মনে করা হয়। শাণ্ডিল্য গোত্র যাহার সে—

25. মূলম্

(14A) সঃ । অত্র সগোত্রশব্দোঽপি গোত্রবাচীত্যন্যে তত্র প্রমাণং ন বিদ্যঃ, পরস্ম—“গোত্রং স্মরন্তি সর্বত্র গোত্রস্ত্যাশ্রয়কর্ম্মণি। গোত্রস্তু তর্পণে প্রোক্তঃ কর্তা एवं ন মুহ্যতি।”³² ইতি। “অমুকামুক গোত্রৈতৎ তুম্যমন্নং স্বধানমঃ” ইতি,

31. পানিনি বলেন—অপত্যং পৌত্র প্রভৃতি গোত্রম্ (4.1.162)—অর্থাৎ পৌত্র প্রভৃতি বংশধরের গোত্র সংজ্ঞা হয়। কিন্তু পুত্রের গোত্র সংজ্ঞা হয় না। পুত্রকে অনন্তরাপত্য বলা হয়। পৌত্র প্রভৃতিও পিতামহাদিকে নরক হইতে উদ্ধার করে বলিয়া তাহারা গোত্র সংজ্ঞক। আবার পিতা প্রভৃতি যদি জীবিত থাকেন তবে পৌত্রাদির অপত্যকে যুবা বলা হয়—(‘জীবতি তু বংশ্যে যুবা’— 4.1.163) তাহাদের গোত্র সংজ্ঞা হয় না। বলা বাহুল্য যে ধর্মশাস্ত্রের গোত্র শব্দশাস্ত্রের গোত্র হইতে ভিন্ন। তালিকাতে ভরদ্বাজ গোত্রের নাম দুইবার আছে। পৃষ্ঠা ১ 4a হইতে আমরা জানিতে পারি যে একটি ভরদ্বাজগোত্রের তিনটি প্রবর (ভরদ্বাজ, আস্রস, বার্ষ্পত্য) আবার আর একটি ভরদ্বাজ গোত্রের পঞ্চপ্রবর।

32. গোত্রং স্বহান্নং সর্বত্র গোত্রস্ত্যাশ্রয়কর্ম্মণি ।

গোত্রস্তু তর্পণে প্রোক্তঃ কর্তা एवं ন মুহ্যতি ॥ উদ্বাহতস্ত্ব (P. 7) ধৃতং গোম্বিলবঘনম্।

“समानगोत्रप्रवरां समुद्वाह्योपगम्य च। तस्यामुतपाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते”॥³³ हत्यादिषु गोत्रमात्राभिधानाच्च। प्रवरश्चा(श्च)त्वन्यस्य गोत्रप्रवर्तकमुनेर्व्यावर्तको मुनिगणः। व्यावर्तकत्वञ्च इतरभेदानुमापकत्वं तत्त्वञ्च स्वीयप्रवरत्वव्यापकप्रवरत्वं यथा त्रिप्रवरभरद्वाजात् पञ्चप्रवरभरद्वाजो भिन्नः। प्रवरमाह स्कन्दपुराणे--“एकं वेदं स्वशाखाम्बा समधीयेत यैः सह। धर्मान् प्रकाशते धत्ते ते हि तत् प्रवराः स्मृता इति। योहि कुलपतिर्गोत्रकारी”मुनिश्च एकं कृत्स्नं वेदं--

दीप्तिः

(14a) सगोत्रं नाम सजातीय गोत्रं, सदृशगोत्रं न तु एकगोत्रम्। गोत्रं सगोत्रयोरेकार्थकत्वे नास्ति विनिगमना। अत्र वहूनि वाक्यानि मूले उद्धृतानि येषु केवलं गोत्रशब्दस्यैव प्रयोगः। यथा गोत्रं स्मरन्ति इत्यादिकं गोभिलवचनरूपेण उद्धाहतत्वे धृतम्। समानगोत्र प्रवराम् इत्यादिकमापस्तम्बवचनं--आचारमाधवे तथा मदनपारिजाते लब्धम् उद्धाहतत्वे च उद्धृतम्। एकगोत्रेष्वपि प्रवरभेदः द्विद् वत्तते। तद्यथा केषाञ्चिद् घृतकौशिकगोत्रीयानां कुशिक-कौशिक घृतकौशिकप्रवराः। अन्येषां घृतकौशिकानां कौशिक कुशिक बन्धुलाश्च प्रवराः। एवं त्रिप्रवरभरद्वाजात् पञ्चप्रवर भरद्वाजो भिन्नः, अतो गोत्रप्रवरयोः पृथक् निर्देशः। आपस्तम्बवचने सगोत्रासमानप्रवराग्रहणमविवाह्यरूपी-मात्रोपलक्षणम् इति उद्धाहतत्वधृता प्रायश्चित्तविवेकव्यवस्था।

अधुना स्कन्दपुराणात् प्रवरपदार्थमाह-एकं वेदमित्यादि-कुलपतिस्तु-“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः”- इत्यादि प्रसिद्धः।

(14a) Here according to some, the word *sagotra* is synonymous with *gotra*, but we have no evidence in support of that. Rather in the statements “they remember the *gotra* always in works meant for perpetuating the *gotra*, the word *gotra* is used in *tarpana* and the performer does not lapse while doing so”, and (you departed manes) having such and

33. वचनविदमापस्तम्बीयं स्मार्तभट्टाचार्येण तादृक्तया स्वीकारात्, स्वकीये उद्धाहतत्वे (पृ-४) कालमाधव-मदनपारिजातधृतापस्तम्बवचनस्यास्य उद्धाराच्च।

such *gotras*, this rice-ball is to you and salutation to you and “Marrying a girl of the same *gotra* and *pravara* and procreating a Caṇḍāla in her loses brahminhood” only the word *gotra* is used.

(*Pravara* is a chief ancestor), *Pravaratva* (or *Pravarahood*) is that group of sages that distinguishes from the sage starting another *gotra*. The differentia (*vyāvantaka*) is that—it pervades or covers one’s own *pravara* and it differentiates from others (having different *parvaras*)—i.e. one belonging to the Bharadvāja *gotra* of three *pravaras* is distinguished from one of the same Bharadvājagotra but with five *pravaras*.

In the *Skandapurāṇa* *pravara* is thus postulated : The persons, with whom one Veda entirely or one’s own Vedic branch or recension is studied completely (under a common teacher) and the Vedic *dharma* is preached and practised, belong to the same *pravara* as the man who does it.

(14a) এখানে সগোত্রশব্দটিকে গোত্রের পর্যায় বা সমার্থক শব্দ এমন কেহ কেহ বলেন। (কিন্তু) সে বিষয়ে আমরা কোনও প্রমাণ পাই না বরং (গোভিলের বচন, যাহা পরবর্তীকালে রঘুনন্দনের উদ্ধাহতস্তে উদ্ধৃত অনুযায়ী) “গোত্রের চিরস্থায়িত্বাপাদক কর্মসমূহে গোত্রের উল্লেখ করা হয়, তর্পণে গোত্রের উল্লেখ করা হয়। এইসব কর্মের কর্তা কখনও মোহগ্রস্ত হয় না।” “অমুকামুকগোত্র (পিতৃপুরুষ) আপনার উদ্দেশ্যে এই অন্ন স্বধামন্ত্র সহ প্রযুক্ত আপনাকে প্রণাম”। “সমানগোত্রের ও সমানপ্রবরের কন্যাকে বিবাহ করিয়া তাহাতে উপগত হইয়া সন্তান উৎপাদন করিলে জাতপুত্র চণ্ডাল হয় ও উৎপাদনকারী ব্রাহ্মণ্য হইতে পতিত হয়”—ইত্যাদি স্থলে কেবলমাত্র গোত্রের উল্লেখ আছে (সগোত্রশব্দের নয়)।

প্রবরশব্দের অর্থ হইল লোকের গোত্রকারী মুনি হইতে ভিন্নতা আপাদক মুনিগণ। ব্যাবর্তকত্ব বা ভেদক হইল অন্যের হইতে পৃথকত্ব প্রকাশক—এবং উহা নিজ প্রবরত্বের ব্যাপক এমন প্রবরত্ব। যেমন ত্রিপ্রবর ভরদ্বাজ হইতে পঞ্চপ্রবর ভরদ্বাজ ভিন্ন (যদিও গোত্র নাম একই)।

স্কন্দপুরাণে প্রবর বিষয়ে বলা হইয়াছে—যাহাদের সহিত একটি বেদ অথবা নিজ বেদ শাখা (সম্পূর্ণভাবে) অধ্যয়ন করিয়া বেদোক্ত ধর্মধারণ করা হয়, প্রকাশ করা হয় তাহারা এক প্রবর। যে কুলপতি ও গোত্রকারী মুনি একটি (অর্থাৎ নিজের) বেদ সম্পূর্ণভাবে অথবা নিজ বেদশাখা—

26. मूलम्

(14B) स्वीयशाखां बाधीत्य यैर्मुनिभिः सह तद्वेदोक्तो धर्मान् स्वयमनुष्ठानद्वारा प्रकाश(य)ते तद्वेदार्थानुभवद्वारा वा स्मृत्यादिग्रन्थान् धत्ते करेणेति ते मुनयस्तस्य मुनिकुलपतेः प्रवराः परिवाराः तद्वंशीयतुल्य-नामकान्तरव्यावर्तका इत्यर्थः। प्रकृते तु क्षत्रियवैश्ययोः पौरोहित्यं राजन्यविशां प्रवृणी³⁴तेति गृह्यसंग्रहात् पुरोहित गोत्रेणैव गोत्रभागित्वम्। शूद्रस्य तु वैश्यवच्छौच कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम्³⁵ (मनु 5.140) इत्यनेन वैश्यधर्मातिदेशात् स्नान-तर्पण-श्राद्धादावनिषिद्धा (द्ध) त्रैवर्णिकाचार विधानात् तत्र कर्मसु गोत्रोल्लेख-स्यावश्यकत्वादतिदिष्टातिदिष्ट गोत्रभागित्वं सिद्धयति। एवञ्च सगोत्राविवाहोऽपि शूद्रस्य सम्भवति इति। सगोत्राविवाहनिषेधस्तूपदिष्टाति-

दीप्तिः

(14b) अतः प्रवराः तत्तद्गोत्राणां मुख्यपुरुषाः गोत्रकारिणाञ्च परिवारभूताः अन्तरंगाः। तद्वारेणैव समाननामयुक्तयोः गोत्रयोः व्यवच्छेदनम्। ब्राह्मणानां गोत्रम् उपदिष्टम्। क्षत्रियवैश्ययोः उपदिष्ट गोत्रभाक्त्वाभावात् तयोः गोत्रनिरूपणप्रकारमाह आश्वलायन-श्रौतसूत्रादीननुसृत्य-पौरोहित्यं राजन्यविशाम् इत्यादि। मूले गृह्यसंग्रहपदेन श्रौतसूत्रस्यात्र ग्रहणम्। तेन पुरोहितगोत्रस्यैव यजमानक्षत्रियवैश्येषु अतिदेशः। अतस्ते उपदिष्टातिदिष्टगोत्रभाजः। शूद्राणां कार्यमिति कृत्यानां कर्त्तरिवेति कर्त्तरि षष्ठी। यथा शास्त्रव्यवहारिभिः द्विजश्रुषकैः शूद्रैः मासि मासि मुण्डनं कार्यम्। वैश्यवच्च मृतसुतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठातव्यः। द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनं भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति-कुल्लुकभट्टः।

(14b) [The Kulapati], from whom a particular *gotra* starts and who is a sage in disposition, studying one Veda

34. अत्रद्रष्टव्यम्—आश्वलायनश्रौतसूत्रम् 1.3 (पौरोहित्यं राजन्यविशां प्रवृणीते इत्यादि) मिताक्षरा — on याज्ञवल्क्य- 1.53. अस्मिन् प्रसंगे उद्गाहतत्त्वसम्पादकेन (उद्गाहतत्त्वम्) Cal Sanskrit College Publication 1963) कथितम्— 'The idea is taken from Sambandha Viveka',—p.8. असमीचीनम् इवाभाति। एतत्सम्बन्धविवेकं कर्तुः शुलपाणोः अपरस्य सम्बन्धविवेकस्य कर्तुः भट्टभवदेवादवाक् कालप्रसूतत्वात्।

35. शूद्राणां मासिकं कर्त्तव्यं वपनं न्यायवर्तिनाम्। वैश्यवच्छौच कल्पश्च द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनम्॥ मनु 5.140.

completely or studying one's own Vedic recension in the company of other sages and then with them propagates the *dharma* as realised from that Veda by himself practising them and by the realisation of the import of that Veda preparing books on *Smṛti* etc. based on them places then in hand, his (student) sages become the *pravara* or *parivāra* or family members of him (that Kulapati) (and these *pravaras*) differentiate between (*gotras*) having same name.

Contextually, for ascertaining the *gotra* of the Kṣatriya and the Vaiśya it is said in the Gṛhya — compilation texts — (a brahmin) accepts the priestly assignment under Kṣatriyas & Vaiśyas and therefore the latter's *gotra* (name) is taken from their priest's. In the case of Śūdra, however, "for the Śūdras, the rules of *śauca* are like those of a Vaiśya and they are to subsist on what has been left over after eating by the twice born" — by such statements (of Manu, 5.140) the duties of the Vaiśyas having been extended to the Śūdras, and in matters of *snāna*, *tarpaṇa*, *śrāddha* etc. the niceties of procedure of the three upper castes not forbidden having (also) been extended to the Śūdras and since in ritual works mention of *gotra* is necessary, their *gotra* (ie. the *gotra* of the Śūdras) is (technically) *atidiṣṭātidiṣṭa* (i.e. their *gotra* comes by extension or *atideśa* of the *gotra* of the Vaiśya, which itself is extended from the *gotra* of the priest of the latter). Therefore the marriage of a *sagotrā* bride even is allowed for a Śūdra. For marriage within the same *gotra* is forbidden for (Vaiśyas & Kṣatriyas whose) *gotras* which are *upadiṣṭātidiṣṭa*

(14b) যে মুনিগণের সহিত অধ্যয়ন করিয়া সেই বেদোক্তধর্মের স্বয়ং অনুষ্ঠান দ্বারা প্রকাশ করেন অথবা সেই বেদের (বা বেদশাখার) অর্থ অনুভব করিয়া স্মৃতি প্রভৃতি গ্রন্থ হস্তে ধারণ করেন—সেই মুনিগণ তাদৃশ কুলপতি মুনির প্রবর—তাঁহার পরিবারস্থ, একবংশের, একই নামযুক্তদের ভেদক।

ক্ষত্রিয়বৈশ্যদের প্রসঙ্গে ক্ষত্রিয় ও বৈশ্যদের পুরোহিত পদ (ব্রাহ্মণ) স্বীকার কর ইত্যাদি গৃহ্য সংগ্রহগ্রন্থে যাহা বলা হইয়াছে তাহা হইতে—পুরোহিত গোত্র হইতেই ক্ষত্রিয় বৈশ্যদের গোত্রলাভ হয় (কারণ ব্রাহ্মণদের গোত্র উপদিষ্ট—, তাহা অতিদেশ দ্বারা পাওয়া যায় বলিয়া ক্ষত্রিয় বৈশ্যদের গোত্র উপদিষ্টাতিদিষ্ট)। শূদ্রদের ক্ষেত্রে মনু (5.140)—বৈশ্যদের মত শৌচনির্ধারণ ও দ্বিজোচ্ছিষ্টের ভোজন (নির্দিষ্ট হওয়ায়) বৈশ্যদের ধর্মের অতিদেশ (—শূদ্রদের ক্ষেত্রে প্রসারিত) হওয়ায় নান,

তপর্ণ, শ্রাদ্ধাদিতে (শূদ্রের পক্ষে) অনিষিদ্ধ ত্রৈবর্ণিকাচার (বা ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্যের আচার) বিহিত হইয়াছে বলিয়া, (এবং) অনুষ্ঠেয় তত্ত্ব কর্মে গোত্রের উল্লেখ আবশ্যক বিধায়—তাহাদের গোত্র অতিদিষ্টাতিদিষ্ট রূপে সিদ্ধ হয়। তাই শূদ্রদের সগোত্রা বিবাহও সম্ভব। কারণ সগোত্রাবিবাহ উপদিষ্ট ও উপদিষ্টাতিদিষ্ট গোত্রভাগীদেরই নিষিদ্ধ।

27. মূলম্

(15A) দিষ্টগোত্রস্যৈব নত্বতিদিষ্টাতিদিষ্ট গোত্রস্যেতি বহবঃ, বস্তুতো বচনাভাবান্নৈতৎ (—নৈষ:) সাধীয: ক্রম: — ইত্যলং প্রপঞ্চেৎ॥

অথেদানীং দত্তকপুত্রপ্রসংগাদ্ দ্বাদশবিধা: পুত্রা উচ্যন্তে ॥ তত্র মনু:— এক ঐবৌরস: পুত্র: পিত্র্যস্য বসুন: প্রভু: ॥ (Sl. 9. 163 ab)॥ স্বক্ষেত্রে³⁶ সংস্কৃতায়াং তু স্বয়মুৎপাদয়েদ্ধি যম্। তমৌরসং বিজানীয়াৎ পুত্রং প্রাথমকল্টিকম্³⁷॥ (Sl. 9. 166)॥ যস্তত্পজ: প্রমীতস্য কলীবস্য ব্যাধিতস্য বা। স্বধর্ম্মেণ নিযুক্তায়াং স পুত্র: ক্ষেত্রজ: স্মৃত:॥ (Sl. 9. 167)মাতা পিতা বা দদ্যাতাং যমদ্বি: পুত্রমাপদি। সদৃশং প্রীতিসংযুক্তং সজ্জৈয়ো দত্তিম: সুত:॥ (Sl. 9.168)॥ সদৃশং তু প্রকুর্যাদ্যং গুণদোষবিচক্ষণম্। পুত্রং পুত্রগুণৈর্যুক্তং স বিজ্ঞেয়শ্চ কৃত্রিম:॥ (Sl. 9.169)॥ উত্পদ্যতে গৃহে यस্য ন চ জ্ঞায়েত কস্য স:। স গৃহে গৃহ উত্পন্নস্তস্য স্যাৎস্যস্য তল্পজ:॥ (Sl. 9.170)॥ মাতা—

দীপ্তি:

(15a) শূদ্রাণামতিদিষ্টাতিদিষ্ট গোত্রভাজাং স্বগোত্রাবিবাহমানেকে স্বীকূর্বন্তি। ভবদেবমতে এতদ্বিষয়ে যথা সাধকবচনং নাস্তি তদ্বদ্বাধকমপি নাস্তি ইতি। অধুনা প্রসংগতো দ্বাদশবিধানাং পুত্রাণাং পরিগণনম্। তল্প: শয্যা লক্ষণয়া পত্নীগ্রাহকং পদমিদম্। তেন তল্পজ: পত্নীজাত:। তর্হি দ্বাদশবিধা: পুত্রাস্তু এতে—ঐরস-ক্ষেত্রজ-দত্তক-কৃত্রিম-গুড়োত্পন্ন-অপবিদ্ধ-কানীন-সহোঢ়-কীত-পৌনর্ভব-স্বয়ংদত্ত পারশরা:। এতেষাং মধ্যে পুত্রিকাপুত্রস্য ন পরিগণনম্। কিন্তু-এষাং ষড়্‌দায়াদা: বান্ধবাশ্চশিষ্টা: অদায়াদা: বান্ধবা:। বিস্তরস্তু অগ্রে দ্রষ্টব্য:। ন চ জ্ঞায়েত কস্য—অর্থাৎ অবিজ্ঞাতবীজিনো

36. স্বে ক্ষেত্রে ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে।

37. প্রাথমকল্টিকম্ ইতি মেঘাতিথি গৃহীত: পাঠ:। স এব সমীচীন:। প্রথমকল্প + ঠক্ = প্রাথম্—অন্যে কেচন 'প্রথমকল্পিতম্' ইত্যপি পঠন্তি। অহো লোকব্যুত্পত্তেচ্চাতুরী।

मातृतः। एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्का नास्ति तदाशङ्कायां हि प्रतिलोमसम्भवः न
 व्रचित् पुरुषकार्याधिकारिणः इति मेधातिथिः॥

(15a) and not (Śūdra whose gotra is) *atidiṣṭātdiṣṭa* and this is the opinion of many. In fact for want of (supporting) statements this is not the proper procedure (order) and therefore enough of this discussion.

Now in connection with the Dattaka son twelve types of sons are being discussed. Manu (9.163) on that : only the *aurasa* son is the heir to the paternal wealth and the son produced by oneself in one's own ritually married wife should be known as *aurasa* son (son of the body and he is the foremost among the sons (natural and secondary) (M. 9.166). The son who is born in the wife, of a person dead or impotent or attacked with (incurable) disease, applied in levirate as per one's own custom is called *Kṣetraja* (born of levirate) (M. 9.164). He is to be known as *Datṛima* (Dattaka—adopted) son, who is equal (in social status or of equal caste as the adoptive father) (and) is given away by the mother and or father in times of danger (of inability to maintain) with water in hand (ie. as per procedure) (M. 9.168). He who is equal (in caste) well-versed in distinguishing merit from demerit, possessed of the qualities befitting a son, accepted as son is called the *kṛṛima* son (of the adopter) (M. 9.169). The boy born in a clandestine way in the house, the progenitor being unknown, becomes the son of him in whose wife it is born (and is called) *gūḍhotpanna* (=born secretly).

(15a) কিন্তু অতিদিষ্টাতিদিষ্ট গোত্রদের (অর্থাৎ শূদ্রদের) নহে এইরূপ অনেকে বলেন। বস্তুতঃ (অনুকূল) বচনের অভাবে ইহা উপযুক্ত ব্যবস্থা নয়—এ বিষয়ে আর বলার প্রয়োজন নাই।

ইহার পর এখন দত্তকপুত্র প্রসঙ্গে দ্বাদশবিধ পুত্রদের বিষয়ে বলা হইতেছে। সে বিষয়ে মনু বলেন—একমাত্র ঔরস পুত্রই পিতার ধনের অধিকারী। বিবাহ সংস্কারে সংস্কৃত নিজ বর্ণের ভার্য্যাতে নিজের উৎপাদিত পুত্রকেই ঔরস (এবং) মুখ্য পুত্র বলা উচিত (9.166.) ॥ (অপুত্র) মৃতব্যক্তির, ক্রীবের, দুর্শিক্ষিত্য ব্যাধিগ্রস্ত ব্যক্তির পত্নীতে স্বধর্মে নিরত নিয়োগ বিধি অনুসারে নিযুক্ত হইয়া (দেবরাদি সপিণ্ড দ্বারা) যে পুত্র উৎপাদিত হয় তাহাকে ক্ষেত্রজ পুত্র বলে (9.167) ॥ (দুর্ভিক্ষাদি) আপৎকালে

(অথবা গ্রাহকের পুত্রাভাবরূপ আপৎকালে) পিতা, মাতা প্রীতির সহিত (হস্তে) জলগ্রহণ করিয়া দানবিধি অনুসারে যে (সবর্ণ) পুত্রকে দান করেন তাহাকে দত্তিম বা দত্তক পুত্র বলা হয় (9.168)।। দোষগুণ বিচার বিচক্ষণ, পুত্রগুণযুক্ত এবং সমানজাতীয় যাহাকে পুত্ররূপে গ্রহণ করা হয় তাহাকে কৃত্রিমপুত্র বলা হয় (9.169)।। (অজ্ঞাত পুরুষ কর্তৃক) নিজ-ভার্য্যাতে গোপনে উৎপন্ন পুত্রকে মাতার স্বামীর গুড়োৎপন্ন পুত্র বলা হয় (9.170)।।

28. মূলম্

(15B) (মাতা) পিতৃভ্যামুতসৃষ্টং তয়োরন্যতরেণ বা। যং পুত্রং প্রতিগৃহীয়াদপবিদ্ধঃ স উচ্যতে।। (9.171)।। পিতৃবেশ্মনি কন্যা তু যং পুত্রং জনয়েদ্রহঃ। তং কানীনং বদেন্নাশ্মা বোদ্ধুঃ কন্যাসমুদ্রবম্।। (9.172)।। যা গর্ভিণী সংস্কিয়তে জ্ঞাতাজ্ঞাতাপি বা সতী। বোদ্ধুঃ স গর্ভা ভবতি সহোঢ় ইতি চোচ্যতে।। (9.173)।। ক্রীণীয়াদ্যস্ত্বপত্যার্থং মাতা পিত্রোর্যমন্তিকাৎ। স ক্রীতকঃ সুতস্তস্য সদৃশোঽসদৃশোঽপি বা।। (9.174)।। যা পত্ন্যা বা পরিত্যক্তা বিধবা বা স্বয়েচ্ছয়া। উত্পাদয়েত্ পুনর্ভূত্বা স পৌনর্ভব উচ্যতে।। (9.175)।। সা চেদক্ষতয়োনিঃ স্যাৎ গতপ্রত্যাগতাঽপি বা। পৌনর্ভবেণ ভর্ত্রা সা পুনঃ সংস্কারমর্হতি।। (9.176)।। মাতা পিতৃবিহীনো যস্ত্যক্তো বা স্যাৎদকারণাৎ। আত্মানং স্পর্শয়েদ্যস্মৈ স্বয়ং দত্তস্তু সঃ স্মৃতঃ।। (9.177)।। যং ব্রাহ্মণস্তু--

দীপ্তি:

(15b) মন্বর্থমু ত্তাবল্যাম্ অত্র কুল্লুকমষ্ট এবমাহ--। স্বেক্ষেত্রে স্বভার্য্যায়াং কন্যাবস্থায়ামেব কৃতবিবাহসংস্কারায়াম্ ইতি। সবর্ণায়াং সংস্কৃতায়াং স্বয়মুত্পাদিতমৌরসপুত্রং বিদ্যাাদিতি বৌধায়ন- (2.2.14) দর্শনাৎ সজাতীয়ায়ামেব স্বয়মুত্পাদিতমৌরসো জ্ঞেয়ঃ। ব্যাধিতস্য প্রসববিরোধিব্যাধ্যুপেতস্য। ধর্মেণ ঘৃতাভ্যক্তত্বাদিনিয়োগ- ধর্মেণ গুরুনিযুক্তায়াং জাতঃ ক্ষেত্রজঃ। 'শুকশোণিতসম্ভবঃ পুরুষো মাতাপিতৃনিমিত্তকঃ তস্য প্রদানবিশ্রুতিপরিচয়াদেব মাতাপিতরৌ প্রभवतः 'इति वशिष्टस्मरणात् माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दत्त्रिमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः। पित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणा- करणाभ्यां गुणदोषौ

भवतः इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रम्। क्रीतकः पुत्रः
 क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो हीनो वा भवति। न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये—“यजातीयेष्वयं
 प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि” इति याज्ञवल्क्येन (2.136) सर्वेषाम् एव पुत्राणां
 स्वजातीयत्वाभिधानात्, तेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीयाः बोध्यव्याः।
 त्यक्तः अकारणात्-त्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना मातापितृभ्यां त्यक्तः आत्मानं
 यस्मै ददाति स स्वयंदत्ताख्यः तस्य पुत्रः मन्वादिभिः स्मृतः॥

(15b) The son, deserted by either of the parents or by both the parents and accepted as such by another is called the *apavidhha* son (of the adopter). The son, born in an unmarried daughter secretly (by some one) in her father's house becomes the *kānīna* son of the person who marries that girl. The son, born in a girl married with detected or undetected stage/sign of pregnancy is known as the *sahodha* type of son of such bridegroom. The son, (be he of the same caste or of different caste, purchased from his parents by payment is called *kṛitaka* son of the purchaser. The son, born of a man, in a woman who having been deserted by husband or dowagered takes shelter of this man of her own will, is called the '*paunarbhava*' son of the progenitor. This woman, if her first marriage is without consummation may be accepted by the second husband after observance of marriage ritual (called *paunarbhava-ṣṭoma*) a second time. [Kullūkabhāṭṭa gave here a queer explanation]. A son, orphaned or deserted without cause by the parents, if offers himself as a son to another becomes his '*Svayamdatta*' son.

(15b) পিতামাতার উভয়ের অথবা যে কোনও একজনের দ্বারা পরিত্যক্ত পুত্রকে পুত্ররূপে গ্রহণ করিলে, তাহাকে অপবিদ্ধ পুত্র বলে (মনু 9.171)॥ পিতৃ গৃহে কন্যাবস্থায় গোপনে (অন্য পুরুষের দ্বারা) যে পুত্র উৎপাদিত হয় তাহাকে বিবাহ কর্তার কানীন পুত্র বলা হয়। (9.172)॥ জ্ঞাত বা অজ্ঞাত গর্ভাবস্থায় বিবাহের পর ঐগর্ভে যে পুত্র জন্মায় তাহাকে পরিণেতার সহোদ্র পুত্র বলে। (9.173)॥ অর্থের বিনিময়ে মাতা পিতার নিকট হইতে যে পুত্র ক্রয় করা হয় সে ক্রয়কারীর সর্বগৃহি হউক অসর্বগৃহি হউক—তাহাকে ক্রীতক পুত্র বলা হয়। (9.174)॥ স্বার্থপরিত্যক্তা অথবা মৃতভর্তৃকা যে নারী স্বেচ্ছায় অন্যপুরুষের ভার্য্যা স্বীকার করিয়া তাহা হইতে পুত্রের জন্ম দেয়—সেই পুত্র উৎপাদকের সৌনর্ভবপুত্র কথিত হয়। (9.175)॥

উক্ত স্ত্রী যদি অশুভাযোনি হইয়া অন্যের আশ্রয় নেয় তবে সেই স্বামী তাহাকে পুনরায় বিবাহসংস্কার সাধন করিয়া গ্রহণ করিতে পারে। (9.176) ॥ কুম্ভকভট্ট এস্থলে আর একপ্রকার ব্যাখ্যাও দিয়াছেন ॥ মাতাপিতৃহীন অথবা পিতামাতা দ্বারা অকারণে পরিত্যক্ত পুত্র যদি নিজেকে নিজে দান করে, তাহা হইলে তাহাকে গ্রহীতার স্বয়ংদত্ত পুত্র বলা হয়। (9.177) ॥

29. মূলম্

(16A) (যং ব্রাহ্মণ) স্তু শূদ্রায়াং কামাদুত্পাদয়েত্ সুতম্। স পার্যেন্নৈব শবস্তস্মাত্ পারশারঃ স্মৃতঃ॥ (9.178) ॥ দাস্যাং বা দাসদাস্যাং বা যঃ শূদ্রস্য সুতো ভবেত্ সোऽনুজ্ঞাতো হরেদংশমিতি ধর্মো ব্যবস্থিতঃ॥ (9.179) ॥
 औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गुटोत्पन्नोऽपबिद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥ (9.159) कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयं दत्तश्च शैद्रश्च षड्दायादबान्धवाः॥ (9.160) ॥ क्षेत्रजादीन् सुतानेतान् एकादशयथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥ (9.180) ॥
 इत्येतानि संहितायां नानास्थानस्थानि न तु सक्रमकाणि॥ प्राथमकल्पिकं मुख्यं (मुख्यम्)। मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधम इत्युक्तेः क्रमशो न्यूनता इत्यर्थः। स्वधर्मेण घृतलक्षणादिना। आपदि ग्रहीतु--

দীপ্তি:

(16a) গ্রন্থনাম্ন: লক্ষণসংগতিং বিধাতুং প্রকৃতমনুসরতি औरसः क्षेत्रजश्चैवेत्यादि। एतेषाम् आदितः षट् पुत्राः दायादाः बान्धवाश्च। शिष्टाः षट् अदायादाः बान्धवाः। ते च क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधिरूपेण स्वीकृताः॥ मानवे अष्टमाध्याये (8.415) ध्वजाहृतादीनां दासीनां दासपत्नीनां उल्लेखः। तासु जातः शूद्रपुत्र इत्यादि। ननु अपुत्रोऽपि स्वकर्तृकं जीवच्छ्राद्धमनुतिष्ठति पिण्डादिकं च वपति। पुत्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छ्राद्धविधेः आवश्यकता एव न स्यात् इति चेत्। न। जीवच्छ्राद्धे स्वयमेव स्वस्य प्रतिनिधिः स्यात् न तु पुत्रस्य, तस्य श्राद्धस्य पुत्रकर्तृकत्वाभावात् इति दत्तकमीमांसा (पृ: 17, संयम भरतशिरोमणि)।

(16a) The son, begotten in (a married but) Śūdrā wife by a brahmīn, owing to its ineligibility to offer *phṛḍas* etc. in a *śrāddha* (to manes) even while living becomes a corpse as it

were (Śava) and therefore is called Pāraśava by wise men. (Different types of Dāsī and Dāsapatnī like Dhvajāhṛtā etc. are spoken of in Manu 8.415). In such female slaves, a son begotten by a Śūdra (is called Śaudra and) on the consent of that Śūdra father becomes eligible to receive share of paternal wealth like *aurasa* sons—this is the decision as per scriptures.

Aurasa, Kṣetraja, Dattaka, Kṛtrima, Gūḍhotpanna and Apavidhha—these six types of (primary and secondary) sons are eligible to receive, paternal property and to offer *pṛṇa* and the like in *śrāddha* etc.

Kānina, Sahodha, Kṛta, Paunarbhava, Svayamdatta and Śaudra, these six types of (secondary) sons do not become heirs (to ancestral property) but they can offer *pṛṇa* etc. in works like *Śrāddha* etc.

Wise men call these eleven types of sons, as narrated, substitutes of the (primary i.e. *aurasa*) son considering the cessation of works (like continuity of the family and offering of *pṛṇa* etc. in the absence of sons). These verses appear of various places in the (*Manu*) *Samhitā* and are not to be treated as given seriatim. (In the above quotations) the expression '*prāthama kalpikam*' means main, chief. Mukhya or chief in the first *kalpa*, *anukalpa* is inferior to that. From this statement (other sons are) gradually lower in status—this is the purport. (Again) '*svadharmena*' means 'by observance of rules like anointing the body with butter oil and so on. '*Āpadi*' means in danger like absence of sons of the adoptive father

(16a) ব্রাহ্মণ (পরিণীতা) শূদ্রাতে কার্যতঃ যে পুত্র উৎপন্ন করে, ঐ পুত্র জীবদশায় উহার শ্রাদ্ধদিতে অযোগ্যতা প্রযুক্ত শবতুল্য হয়—মৃততুল্য হয় ও এইজন্য পণ্ডিতগণ তাহার নাম পারশব বলিয়া থাকেন। (ক্ষত্রজাতা প্রভৃতি যে দাসী ও দাসপত্নীর লক্ষণ মনু অষ্টম অধ্যায়ে বলা হইয়াছে তাদৃশ) দাসীতে শূদ্রদ্বারা উৎপন্ন সন্তান ঐ শূদ্র পিতার ইচ্ছাতে তাহার ঔরস পুত্রের তুল্য ভাগী হইবে, ইহা শাস্ত্রীয় ব্যবস্থা। ঔরস, ক্ষেত্রজ, দত্তক, কৃত্রিম, গুড়োৎপন্ন ও অপবিদ্ধ এই ছয় প্রকার পুত্র (সগোত্র) ধনাধিকারী ও পণ্ডিতপর্ণের অধিকারী বন্ধু হয়।। কানীন, সহোদ্র, ক্রীত, পৌনর্ভব, স্বয়ংদত্ত ও শৌদ্র ইহারা (সগোত্র বা ভিন্নগোত্র যাহাই হউক না কেন) ধনাধিকারী হইতে পারে না, কেবল শ্রাদ্ধ পিণ্ডদানের অধিকারী হয়। পুত্রোৎপাদন

বিধির ও শ্রাদ্ধাদিক্রিয়ার যাহাতে লোপ না হয় তন্নিমিত্ত ক্ষেত্রজাদি একাদশপ্রকারকে পণ্ডিতগণ পুত্রপ্রতিনিধি বলিয়াছেন।

এই সমস্ত শ্লোক (মনু) সংহিতার (নবম অধ্যায়ে) নানাস্থানে স্থিত, ইহাদের ক্রম অনুযায়ী (এই গ্রন্থে) লেখা হয় নাই। পূর্বোক্ত—‘প্রাথমকল্পিক’ শব্দের অর্থ মুখ্য। মুখ্যই প্রথম কল্প হয়। অনুকল্প তাহা হইতে হীন—এই বচনবশত কথিত পুত্রগণের উত্তরোত্তর ক্রমশঃ হীনতা বুঝিতে হইবে।

উদ্ধৃতিতে ‘স্বধর্মেণ, পদের অর্থ—(সর্বাস্থে) যত লেপন (মৌনপালন) ইত্যাদি ধর্মের সহিত। ‘আপদি’ পদের অর্থ পুত্র গ্রাহকের (পুত্রাভাবরূপ বিপদে)

30. মূলম্

(16B) (গ্রহীতু) রেব পুত্রামাবরুপায়ামাপদি। ন তু দাতুঃ, সদৃশং সর্বণং প্রীতিসংযুক্তং ন তু ভয়াদিত্যুক্তম্। দত্তিমোদানান্ধিষ্মন্নঃ। পৌনর্ভবেণ পৌনর্ভবস্তোমাখ্য--যাগেন। পারশরঃ পারয়ন্নেব সমর্থোঽপি শব্দতুল্যকর্ম্মানর্হ ইতি। শূদ্রস্য দাসদাস্যাং দাস্যাম্বেত্যাদিনা। অত্র পিতৃধনে ঔরসস্যৈবাবধিকারঃ এক এবৌরসঃ পুত্র ইত্যাদিনোক্তঃ। তদভাবে ধনাধিকারং বিবৃণোতি তেভাং ষড়্‌বন্ধুদায়াদা ইতি প্রথমোপস্থিতত্বাৎ তেভাং পূর্ব্বষণ্ণাং মধ্যো যো যস্তিস্ততি স বন্ধুজ্ঞাতি দায়াদো ধনাধিকারীতি সামান্যতঃ ষণ্ণামেকধর্ম্মবত্বাদুক্তম্। উত্তরার্ধগতাঃ ষট্‌ অদায়াদা ধনানধিকারিণোঽপি বান্ধবা বন্ধুকার্যমুদকং কুর্য্যুঃ। তত্র ঔরসতুল্যত্বেন পুত্রিকাপুত্রেণাভিহিতঃ ঔরসেনাদ্বাংশস্য বক্ষ্যমাণত্বাৎ।

দীপ্তি:

(16b) যে অদায়াদা: পুত্রাস্তেঽপি বন্ধুকার্যম্ উদকদানেন তর্পণাদিকং কর্ত্তুং প্রভবন্তি, গোত্রভাজশ্চ ভবন্তি বৌধ্যয়নাদিভিস্তথা স্বীকারাত্।। দত্তিমশব্দস্তু দাধাতৌ ত্রিমপ্ প্রত্যয়যোগেন। ভুদাঞ্ দানে ইতি দাধাতৌ ভ্রিবতঃ ক্রি (p. III. 3.88)। ক্লেয়্যন্তিত্যম্ (IV. 4.20)। ইতি সূত্রদ্বয়েন দা + ত্রিমপ্ ইত্যবস্থায়— “দোদদ্‌ য: অচ্‌ উপসর্গাৎ ত: (VII. 4.46, VII 4.47) ইত্যাভ্যাম্‌ দাধাতো: দত্‌ আদেশে দত্‌ + ত্রিম = দত্তিম পদং সিধ্যতি।

(16b) and not the absence of the son of the giver. Here ‘sadr̥sa’ means “of the same caste”. “pr̥tisamyuktam”—is

with pleasure or affectionately and not fearfully. 'Dattrima' is by gift "*Paunarbhavena*" means by a ritual named *paunarbhavaṣṭoma*. *Pāraśava* is while helping in crossing is incapable of doing prescribed rituals and therefore as useless as a corpse (*Śava*). Of the *Śūdra*, in *Dāsadāsi* or *Dāsi*. Now, in paternal wealth only the natural son or *aurasa* is the heir and this is told in *eka evaurasaḥ putraḥ* etc. In the absence of such ie. *aurasa*—the heirs to the paternal wealth are described. Of them six are (technically called) *Bandhu* or *Jñāti* and at the same time they have right to inherit because their names are taken first, so the first six according to their position in the enumeration list whoever remain (these) become *Bandhu* and *Dāyāda* (ie. heir) because they possess one common quality. The other six named in the second part of the quotation (Manu. 9.160) although cannot inherit, as *Bandhu* they should offer libations of water etc. which is their duty. Here the *Putrikāputra* is not (separately) mentioned as he is of equal status³⁸ as the *Aurasa* and it will be said later on that *Aurasa* will get half share.

(16b) (দাতার পুত্রাভাবরূপ আপদে নহে)। সদৃশম্ অর্থাৎ সমানবর্ণ (পুত্র গ্রহণ করিবে); ত্রীতি সংযুক্তম্ = ত্রীতির সহিত, ভয়ভীত হইয়া নয়। দত্ত্রিম শব্দের অর্থ দাননিষ্পন্ন। পৌনর্ভবেণ অর্থাৎ পৌনর্ভবষ্টোমনামক যাগের দ্বারা পারশব অর্থাৎ উত্তরণ করাইতে সমর্থ হইলেও শবের মত কর্মের অযোগ্য। শূদ্রের (দ্বারা) দাসদাস্যাম্ এইরূপ বলা হইয়াছে অথবা দাসীতে ইত্যাদি। পিতৃধনে ঔরসেরই অধিকার এক এবৌরসঃ পুত্রঃ ইত্যাদি বচনের দ্বারা বলা হইয়াছে। সেই ঔরসপুত্রের অভাবে ধনাধিকারী কে হইবে তাহা বলা হইতেছে। তাহাদের মধ্যে ছয়জন বন্ধু (পারিভাষিক শব্দ) ও দায়াদ বা উত্তরাধিকারী এই বলিয়া ছয়জনের নাম প্রথমে বলা হইয়াছে বলিয়া সেই ছয়জনের মধ্যে যাহার যেমন অবস্থান সে বন্ধু বা জ্ঞাতি এবং দায়াদ, দায়াদ বা ধনাধিকারী সাধারণভাবে ছয়জনেরই একধর্ম থাকার জন্য। উদ্ধৃতির শেষার্ধ কথিত ছয়জন ধনের অনধিকারী হইলেও তাহারা বন্ধু বা জ্ঞাতি তাহারা বন্ধুকৃত্য বা

38. for this see Manu 9.127-140 specially 9.134 which runs as follows :

পুত্রিকায়া কৃত্যায়ান্তু যদি পুত্রো'নুজায়তে ।

সমস্তত্র বিভাগঃ স্যাৎ জ্যেষ্ঠতা নাস্তি হি স্ত্রিয়াঃ ॥

Also see Kullakabhaṭṭa on Manu 9.187 Yaj. II. 129.

জ্ঞাতিকৃত্য তর্পণাদি করিবে। এই প্রসঙ্গে ঔরসপুত্রের তুল্য পুত্রিকাপুত্রের কথা বলা হয় নাই—কারণ ঔরসপুত্রের দ্বারা অর্ধাংশ গ্রহণের কথা পরে বলা হইবে—তাই। (মনু 9.187র ব্যাখ্যা প্রসঙ্গে মৰ্ব্বর্থ মূক্তাবলী দ্রষ্টব্য)।

31. মূলম্

(17A) বৌধায়নঃ। ঔরসং পুত্রিকাপুত্রং ক্ষেত্রজং দত্তকৃত্রিমৌ। গুঢ়শ্চৈবাপবিদ্ধশ্চ
 রিক্থভাজং প্রচক্ষতে॥ কাণীনশ্চ সহোঢ়শ্চ ক্রীতশ্চ পৌনৰ্ভবস্তথা। স্বয়ং দত্তং
 নিষাদশ্চ গোত্রভাজং প্রচক্ষতে॥ (বৌধায়নঃ 2.2.31-32) ॥ অত্র পূৰ্ব্বধণ্ণাং
 ধনভাগিত্বমাত্রাভিধানাত্ কৈমুতিকন্যায়াত্ গোত্রভাগিত্বমপি সিদ্ধম্। উত্তরধণ্ণাং
 গোত্রভাগিত্ব বিশেষণাত্ ন ধনাধিকার ইতি সূচিতং বচনান্তরাৎ। কালিকাপুরাণম্
 -- (88.35-38) ঔরসঃ ক্ষেত্রজশ্চৈব দত্তঃ কৃত্রিম এব চ। গুঢ়োত্পন্নোঽপবিদ্ধশ্চ
 ভাগার্হাস্তনয়া ইমে [স্তনয়া ইমে]॥ কানীনশ্চ সহোঢ়শ্চ ক্রীতঃ পৌনৰ্ভবস্তথা।
 স্বয়ং দত্তশ্চ পৌষ্যশ্চ [শৌদ্রশ্চ] ষড়্ভিমে পুত্রপাংশলাঃ॥ ন ক্ষেত্রজাদীস্তনয়ান্
 রাজা রাজ্যেঽভিষেচয়েৎ। পিতৃণাং শুদ্ধয়ে নিত্যমৌরসে তনয়ে সতি। অভাবে পূৰ্ব্ব
 পূৰ্ব্বেষাং পরান্ সমভিষেচয়েৎ। পৌনৰ্ভবং স্বয়ং দত্তং দাসং রাজ্যে ন যোজয়েদতি।
 অত্রাপি পূৰ্ব্বধণ্ণাং ভাগার্হত্বমুক্তং গোত্রভাগিত্বন্তু--

দীসি:

(17a) বৌধায়নধর্মসূত্রেণ (2.2.31-32) স্বীকৃতানাং পুত্রাণাময়ং ক্রমঃ—ঔরস-
 পুত্রিকাপুত্র-ক্ষেত্রজ-দত্তক-কৃত্রিম-গুঢ়-অপবিদ্ধাঃ রিক্থভাজঃ পুত্রাঃ। তेषাং গোত্রভাক্ত্বং
 স্বয়মেব সিদ্ধম্। অন্যেষাং কানীন-সহোঢ়-ক্রীত-পৌনৰ্ভব-স্বয়ংদত্তনিষাদানাং কেবলং
 গোত্রভাক্ত্বম্। যদ্যপি পুত্রাণাং দ্বাদশবিধত্বং সামান্যেন স্বীকৃতম্ অত্র পুত্রিকাপুত্রম্
 আকল্য সাবল্যেন ত্রয়োদশ এব পুত্রাঃ পরিগণিতাঃ। এতেষু ঔরসে তনয়ে স্থিতে সতি
 ক্ষেত্রজাদীনাং রাজ্যে অভিষেচনং ন কার্যম্।

(17a) Baudhāyana (says), *Aurasa*, *Putrikāputra*, *Kṣetraja*, *Dattaka*, *Kṛtrima*, *Gūḍhotpanna* and *Apavidḍha* are considered eligible to inherit property. *Kānina*, *Sahodha*, *Kṛita*, *Paunarbhava*, *Svayamdatta*, and *Niṣada* are called only cognates. Here also, by calling the first six as inheritors—their status as cognates is automatically settled. Of the latter

group of six, the use of the adjective cognate indicates the absence of their right to inherit, by a separate mention of the facts. *Kālikāpurāṇa* (has) : *Aurasa, Kṣetrajā, Dattaka, Kṛtrima, Gūḍhotpanna, Apavidḍha* sons are persons fit to inherit, (whereas) *Kānina, Sahodṛa, Kṛta, Paunarbhava, Svayamdatta* and *Paṣya* sons are disgraceful as sons. For the purification of the forefathers (living in hell) the king should not place on throne sons like *Kṣetrajā etc.* when there is an *Aurasa* son. In the absence of the previous ones the succeeding ones are to be crowned. The *Paunarbhava, Svayamdatta* and *Dāsa* (types of sons) are not to be crowned at all. Here also, eligibility to inherit—in the case of the former six types of sons has been expressed and their status as cognates is indicated by separate reference.

(17a) বৌদায়ন ধর্মসূত্রে (২য় প্রশ্ন, ২য় অধ্যায়, সূত্র ৩১-৩২) আছে—ঔরস, পুত্রিকাপুত্র, ক্ষেত্রজ, দত্তক, কৃত্রিম, গুড়োৎপন্ন এবং অপবিদ্ধ পুত্রদের রিক্তভাক্ বা ধনাধিকারী বলে। কানীন, সহোদ্র, ক্রীত, পৌনর্ভব, স্বয়ংদত্ত, নিষাদ ইহাদের (কেবলমাত্র) গোত্রভাক্ (=জ্ঞাতি) বলা হয়। এই স্থলে প্রথম ছয় জনকে (পুত্রিকাপুত্র হইতে অপবিদ্ধ) শুধু ধনাধিকারী বলা হইয়াছে, তাহাদের গোত্রভাগিত্ব কৈমুতিকন্যায়ে স্বতই সিদ্ধ হইয়াছে। পরবর্ত্তী ছয়জনের গোত্রভাগিত্ব এই বিশেষণের জন্য ধনভাগিত্ব নাই। পৃথক্ বচনের দ্বারা নির্দেশ করায় ইহা জ্ঞাপিত হইয়াছে।

কালিকা পুরাণে—ঔরস, ক্ষেত্রজ, দত্তক, কৃত্রিম, গুড়োৎপন্ন, অপবিদ্ধ ইহারা ধনের ভাগলাভের যোগ্য। কানীন, সহোদ্র, ক্রীত, পৌনর্ভব, স্বয়ংদত্ত ও পৌষ্য এই ছয়জন নিন্দিত পুত্র।। পিতৃপুরুষের শুদ্ধির জন্য ঔরসপুত্র বর্তমান থাকিতে রাজা ক্ষেত্রজাদি পুত্রদের রাজ্যে অভিষিক্ত করিবেন না। (প্রথমোক্ত ছয় জনের মধ্যে) পূর্বপূর্বের অভাবে পরবর্ত্তীকে রাজ্যে অভিষিক্ত করিবেন। (কিন্তু) পৌনর্ভব, স্বয়ংদত্ত ও দাস (=শৌদ্র?) পুত্রকে রাজ্যের ভার দিবেন না।

এখানেও প্রথমোক্ত ষটকের ধনাধিকারিত্ব বলা হইয়াছে। তাহাদের গোত্রভাগিত্বের কথা পৃথক্ বচন দ্বারা সিদ্ধ।

32. মূলম্

(17B) वयनान्तरात् सिद्धम्। याज्ञवल्क्यः (II. 129-132) औरसो धर्मपत्नीजस्तत् समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातश्च स्वगोत्रेणैतरेण वा॥ गृहे प्रच्यन्न

उत्पन्नो गूढजः स सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो माता
(Redundant)मातामहसुतश्च सः॥ अक्षतायां क्षतायाम्बा जातः पौनर्भवो
मतः। ददान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः। क्रीतस्तु ताम्भ्यां विक्रीतः
कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः॥ दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः।
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः॥ पिण्डोदोऽर्थहरक्षेत्रां पूर्वाभावे
परः परः॥ अत्र पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यत्वेनाभिधानात् दत्तकः षष्ठो भवति।
नारदः (दायभाग - 45-47) औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च
सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च॥ पौनर्भवोऽपदिश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा।
स्वयमेवागतः³⁹ पुत्रो- [द्वादशैते प्रकीर्तिताः]

दीप्तिः

(17b) अधुना याज्ञवल्क्यमतानुसारं (Yāj II. 128-132) पुत्राणां लक्षणं
निरूप्यते। मनुवचने पुत्रिकापुत्रो विशेषतो नाभिहितः औरसतुल्यत्वात्। याज्ञवल्क्यवचने
किन्तु पुत्रिकापुत्रं गृहीत्वा साकल्येन द्वादशविधाः पुत्राः। नारदवचनस्मरणम् तथैव।
क्षेत्रं पत्नी-तस्यां जातः क्षेत्रजः। क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोरिति कोषग्रन्थः।
अपुत्रेण-परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः इत्यादि याज्ञवल्क्यश्लोकेन (II. 130)
उभयसम्बन्धिरिक्तहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् इति
कुल्लुकभट्टवचनं (मनु 9.162)--चिन्त्यम्। पुत्राभावे नियोगकल्पनस्य सम्भवत्वात्।
द्वयामुष्यायणभिन्नः नियोगजः पुत्रः वीजिनः पितुः न धनभाक् न वा पिण्डदाता।

(17b) Yājñavalkya (II. 129-132) has : *Aurasa* son is born in ritually married wife, equal to him in status is *Putrikāputra* (daughter's son accepted as son), *Kṣetraja* son is born in *Kṣetra* (ie. wife of a sonless man) by one cognate or agnate; *Gūḍhaja* son is clandestinely born in the house in wife, *Kānina* is the son of the unwedded mother—considered as the son (ward) of the maternal grand-father, *Paunarbhava* is the son of the remarried women fornicated or not (in the previous marriage). *Dattaka* is given as such by either of the parents (to an adoptive father). He, who is sold by parents (as son to some one), is *Kṛita*, and *Kṛtrima* son is one who

draws or attaches himself to one (to become his son). *Sahodhaja* is the son whose mother during pregnancy (having this baby in the womb) is married. *Apaviddha* is that type of son who having seen deserted by either or both of the parents is adopted as son by a stranger. Of these, in the absence of the preceding one the succeeding one becomes eligible to inherit (father's) property and to offer *phṛda* (to the departed). Here, in this list the *Putrikāputra* is taken as equal in status to the primary i.e. the *Aurasa* son, hence the *Dattaka* son takes the sixth place.

Narada says : *Aurasa*, *Kṣetraja*, *Putrikāputra*, *Kānina*, *Sahodha*, *Gūḍhotpanna*, *Paunarbhava*, *Apaviddha*, *Dattaka*, *Kṛta*, *Kṛta* and *Svayamupāgata* — these twelve types of sons are enumerated —

(17b) যাজ্ঞবল্ক্য (II. 129-132) সমানবর্ণা, ধর্মানুসারে বিবাহিতা পত্নীর গর্ভজাত পুত্রের নাম ঔরসপুত্র (এই পুত্র মুখ্য। তাহার পরে) পুত্রিকাপুত্র (অপুত্রক পিতার কন্যার বিবাহের পরে জাত পুত্র, যে বিবাহের পূর্বে স্বীকৃত শর্ত অনুযায়ী মাতামহের পুত্রস্থানীয় সেও) ঔরসতুল্য। সগোত্র হইতে বা সপিণ্ড (দেবর আদি) হইতে অপুত্রক ব্যক্তির ক্ষেত্র বা পরিণীতা ভার্যার নিয়োগ দ্বারা উৎপন্ন পুত্র ক্ষেত্রজ, স্বামি গৃহেই গুপ্তভাবে (উচ্চবর্ণ বা নীচবর্ণ পুরুষ হইতে না জন্মিয়া এবং কোন পুরুষ হইতে জন্মিয়াছে ইহার নিশ্চয় না থাকিলেও সমান বর্ণের পুরুষ হইতে) পরিণীতা স্ত্রীতে উৎপন্ন (এই মাত্র নিশ্চয় থাকিলে ঐ পুত্রের নাম) গুঢ়জ পুত্র, কুমারী অবস্থায় (সমানবর্ণ পুরুষ হইতে) উৎপন্ন পুত্র কানীন, ইহা মাতামহেরই পুত্ররূপে স্বীকৃত। অক্ষতযোনি (অনুপভুক্ত) বা ক্ষতযোনি (উপভুক্ত) নারীর পুনরায় বিবাহ দিলে নারী পুনর্ভূ হয়, তাহার গর্ভজাত (সবর্ণ পুরুষ হইতে উৎপন্ন) পুত্রকে পৌনর্ভব বলে। মাতা বা পিতা (অথবা উভয়ে) (আপৎকাল) যে পুত্রকে সজাতীয়ের হস্তে দান করে সে দত্তক বা দত্তিম পুত্র। পিতা ও মাতা উভয়ে (অথবা যে কেহ অভাবে পড়িয়া জ্যেষ্ঠ ভিন্ন) যে পুত্রকে সমানবর্ণ ব্যক্তির কাছে বিক্রয় করে সেই পুত্রের নাম ক্রীতপুত্র। (মাতাপিতৃহীন যে বালককে (পুত্রহীন ব্যক্তি) নিজে (ধনাদি দ্বারা) আকর্ষণ করিয়া পুত্ররূপে গ্রহণ করে সে কৃত্রিম পুত্র। (মাতাপিতৃহীন বা মাতাপিতৃপরিত্যক্ত বালক) যদি নিজে (আমি আপনার পুত্র, আমাকে গ্রহণ করুন—এই উক্তির দ্বারা) আত্মসমর্পণ করে তবে সে স্বয়ংদত্ত পুত্র। মাতৃগর্ভে অবস্থান কালে গর্ভিণী মাতার বিবাহের পরে জাত পুত্র সহোঢ়জ নামে খ্যাত হয় (এই পুত্র তাহার মাতার পরিণেতার

পুত্ররূপে গণ্য)। মাতা পিতা উভয়ের দ্বারা পরিত্যক্ত ও পরে অপরের দ্বারা পুত্ররূপে গৃহীতকে (গ্রহীতার) অপবিদ্ধ পুত্র বলে। এই সব পুত্রদের মধ্যে পূর্ব পূর্ব পুত্রের অভাবে পরপর নির্দিষ্ট পুত্রই পিতার পিণ্ডদাতা ও ধনাধিকারী হইবে।

পুত্রিকাপুত্রকে ঔরস পুত্রের সমান বলায় দত্তক পুত্র ষষ্ঠ (যথা ঔরস, পুত্রিকাপুত্র, ক্ষেত্রজ, গুঢ়জ, কানীন, পৌনর্ভব, দত্তক, ক্রীত, কৃত্রিম, স্বয়ংদত্ত, সহোঢ়জ, অপবিদ্ধ)।। নারদ (দায় ভাগ-45-46) (বলেন)—ঔরস, ক্ষেত্রজ, পুত্রিকাপুত্র, কানীন, সহোঢ়, গুঢ়োৎপন্ন, পৌনর্ভব, অপবিদ্ধ, দত্ত (ক), ক্রীত, কৃত (=কৃত্রিম) ও স্বয়মুপাগত (=স্বয়ংদত্ত) এই দ্বাদশ প্রকার পুত্র উদাহৃত হয়।

33. মূলম্

(18A) দ্বাদশৈতে প্রকীর্তিতাঃ। তेषাং ষড়্বন্ধুদায়াদাঃ ষডদায়াদবান্ধবাঃ। পূর্বঃ পূর্বঃ স্মৃতৌ জ্যায়ান্ জঘন্যো যো য আপ্নায়াৎ॥⁴⁰ एवं যমবিষ্ণুসম্বর্তাদয়োঽপি তুল্যামেবাহুঃ।⁴¹ দেবলস্তু⁴² উত্তরষট্‌কমধ্যে দত্তকমভিধায় তेषাং পিতৃধন এবাধিকারমাহ ন তু বন্ধুধনে। যথা দেবলঃ⁴³—ঐরসঃ পুত্রিকাপুত্রঃ ক্ষেত্রজঃ কন্যকোদ্ধবঃ। গুঢ়োত্পন্নোঽপবিদ্ধश्च সুতঃ পৌনর্ভবস্তথা॥ দত্তঃ স্বয়মুপেতश्च লब्धঃ ক্রীতঃ কৃতস্তথা। এতে দ্বাদশ-পুত্রাস্তু সন্ত(ত্য)র্থমুদাহৃতাঃ। আত্মজাঃ

40. দায়ভাগধৃতং নারদবচনং—এষাং ষড়্বন্ধুদায়াদাঃজঘন্যো যো য উত্তরঃ॥ মুদ্রিতনারদস্মৃতৌ অপি স এব পাঠঃ। দায়ভাগঃ (জীবানন্দ সংস্করণম্) পৃ: 147।

41. “তুল্য মেবাহুঃ”— ইতি হি সাধীযান্। বিষ্ণু ধর্মসূত্রে পঞ্চদশে অধ্যায়ে দ্বাদশপুত্রবর্ণনম্। তত্র দত্তকশ্চ অষ্টমঃ। উনবিংশতিসংহিতা (বঙ্কবাণী সং)য়ম্ যমস্মৃতিমধ্যে তথা সম্বর্তস্মৃতি মধ্যে ইদৃশঃ প্রসঙ্গো নাस्ति। দত্তকচন্দ্রিকাধৃতং (পৃ: 29) যমবচনং.....ষড়্‌তে পিণ্ডদায়িনঃ॥... ইত্যেতে সঙ্করোত্পন্নাঃ ষড়দায়াদবান্ধবাঃ॥ তথৈব (28 পৃষ্ঠায়াম্) বিষ্ণুঃ— তেষাং পূর্বঃ পূর্বঃ শ্রেযান্। স এব দায়হরঃ স চান্যান্ বিধূয়াৎ। যমবচনং বিবাদচিন্তামণৌ 229 পৃষ্ঠায়াং, বিষ্ণুবচনং চ 231-232 পৃষ্ঠায়াং উদ্ধৃতম্।

42. See *History of Dharmashastra*, Vol. III p. 645 for a comparative chart of the different types of sons as given in different text.

43. দত্তকচন্দ্রিকাধৃতং দেবলবচনম্—দত্তকচন্দ্রিকা - পৃ: 29 (যম ভরতশিरोमणि सम्पादिता) দায়ভাগধৃতং দেবলবচনম্। দায়ভাগঃ (সং-জীবানন্দ) পৃ: 147। “অত্র দায়ভাগবচনমপি প্রাসঙ্গিকম্। ঐরসাদয়ঃ ষট্ পুত্রা ন কেবলং পিতৃদায়হরাঃ, কিন্তু বন্ধুণামপি সপিণ্ডাদীনাং দায়হরাঃ, অন্যে পরভূতাঃ পিতৃদেব পরং দায়হরাঃ ন সপিণ্ডাদীনাম্॥” (তত্রৈব 147 পৃষ্ঠায়াম্)।

পরজাশ্চৈব লব্ধা যাदृच्छिकास्तथा। तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव
षट्। विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्वजा --

दीप्ति:

(18a) यमविष्णुसम्बर्त्तादीनां ग्रन्थे नारदादि प्रोक्ता व्यवस्था एव अनुसृता।
किञ्च पुत्राणामानुपूर्वीविषये शास्त्रकारेषु मतभेदो वर्तते। स च P.V. Kaneमहोदयेन
स्वकीये धर्मशास्त्रेतिहासग्रन्थे (तृतीयखण्डे) सारणीमध्ये स्थापितः। तदर्थं द्रष्टव्योऽसौ
ग्रन्थः।

(18a) of them, six are considered cognates and heirs and six cognates but not heirs, the preceding one is more desirable and the succeeding one undesirable—lower. Thus, Yama, Viṣṇu, Samvartta and others spoke like Nārada, Devala, however, enumerating the *Dattaka* son in the latter group of six opined that such a son has right to inherit to father's property only and not to that of kinsmen. Thus Devala (has): *Aurasa, Putrikāputra, Kṣetraja, Kānina, Gūḍhotpanna, Apavidha* are sons and so also are *Paunarbhava, Datta, Svayamupeta, Labdha, Kṛta, Kṛta*. These twelve types are considered as sons in scriptures. These are born of the self or from others or received voluntarily as sons. Of them the first six are cognates and inheritors to property of kinsmen (and of the father as well where as) the other six inherit only the father's property (and not of Kinsmen). The speciality of (these) sons is being specified in due order—

(18a) তাহাদের মধ্যে পূর্বোক্ত ছয়জন বন্ধুপদবাচ্য ও ধনাধিকারী (অথবা পিতামহাদি আত্মীয়দেরও ধনাধিকারী) এবং অন্য ছয়জন ধনের অনধিকারী কিন্তু বন্ধুকৃত্য পিশুদানাদির অধিকারী। ইহাদের মধ্যে পূর্ব পূর্ব সন্তান প্রশস্ত আর পরবর্তী ক্রমশঃ হীন বা অপ্রশস্ত। এই ভাবে যম বিষ্ণু সম্বর্ভ প্রভৃতিও নারদের মতই বলিয়াছেন। দেবল কিন্তু পরবর্তী ছয়পুত্রের মধ্যে দত্তকের পরিগণন করিয়া—তাদৃশ পুত্রদের কেবলমাত্র পিতার ধনেতে অধিকার স্বীকার করিয়াছেন বন্ধুদের ধনে স্বীকার করেন নাই। যথা দেবল বচন—ওরস, পুত্রিকাপুত্র, ক্ষেত্রজ, কানীন, গুড়োৎপন্ন, অপবিত্র পুত্র এবং পৌনর্ভব, দত্তক, স্বয়মুপাগত, লব্ধ, ক্রীত এবং কৃত এই দ্বাদশ পুত্রের নাম সন্তান প্রসঙ্গে উদাহৃত হইয়াছে। ইহারা আত্মজাত বা পরজাত কিম্বা স্বেচ্ছায় পুত্ররূপে

লক। ইহাদের মধ্যে (প্রথম) ছয়জন বন্ধুদায়াদ, অন্য ছয়জন কেবলমাত্র গিত্ত্বনের অধিকারী। এই পুত্রদের বৈশিষ্ট্য যথাক্রমে—বলা হইতেছে—

34. মূলম্

(18B) দ্বিশিষ্যতে। সৰ্ব্ব হ্যনৌরসস্যৈতে পুত্রা দায়হরাঃ (স্মৃতাঃ)। অরসে পুনরুত্পন্নে তेषাং জ্যৈষ্ঠ্যং ন বিদ্যতে। তেষাং সৰ্বণা য়ে পুত্রাস্তে তৃতীয়াংশমাগিনঃ। হীনাস্তমুপজীবেয়ুগ্রীসাচ্ছাদন সম্ভূতাঃ।। অয়মর্থঃ-- বহবশ্চেতু সদৃশাঃ পুত্রা দায়হরাঃ পিতুরিতি মনুক্র⁴⁴মজাতীয়পুত্রাণাং ধনভাগিত্বমনুঘ্য বিজাতীয়ানাং বিশেষমাহ আনুপূৰ্ব্ব্যাদিতি। পূৰ্ব্ব পূৰ্ব্ব অনু পশ্চাত্ অনুপূৰ্ব্ব তস্মাত্ স্বার্থ-যণি আনুপূৰ্ব্ব্য প্রাপ্তিপদিকা যবর্থ পশ্চম্যা পূৰ্ব্ব পূৰ্ব্বমপেক্ষ্য ইত্যর্থঃ। তৃতীয়ান্তপাঠোপি করণসাধনং (সাধনঃ)। ততঃ আত্মজাপেক্ষয়া পরজাস্তদপেক্ষয়া লব্ধাস্তদপেক্ষায় যদৃচ্ছোপপত্তা গৌণাঃ। ধনাধিকারিত্বমাহ-অপবিদ্বান্তাঃ পূৰ্ব্বোক্তাঃ ষট্ সত্যৌরসে ক্রমেণ বান্ধবো জ্ঞাতযো দায়স্য--

দীপ্তি:

(18b) দেবলবচনধৃতস্য আনুপূৰ্ব্যাত্ পদস্য ব্যুত্পত্তি দর্শয়তি-পূৰ্ব পূৰ্বম্ অনু পশ্চাত্ ইতি অনুপূৰ্বম্। যবর্থপশ্চম্যা ইত্যাदिमि: भवदेवेन पाणिनीयेतरं किमपि व्याकरणं प्रतिपादितम्।

(18b) All these sons are inheritors to the property of a man without aurasa son. However, when an aurasa son is born, these sons lose their seniority. Of them, the sons who are of the same caste as of the adoptive father, receive one third of the wealth, others of the inferior caste depend upon in (the aurasa son) receiving maintenance (only). The impart in this: "If there be several sons of the same caste—they inherit the paternal property"—thus recording the right to property of the sons of the same caste as told by Manu (9. 184 ed) the special steps for sons of different castes are told by *ānu-pūrvyāt* (in due order).

The word *ānupūrvyāt* is thus derived : *pūrvam pūrvam*

44. Manu 9. 184 ed. VL. बहवश्चेतु सदृशः सर्वैरिक्तस्यमागिनः॥

anu (*avyayibhāva* compound meaning after the each former) is *anupūrvam*, from that word, adding to it the suffix *yañ* [the sense of self same or *svārtha* one gets the *prātīpadika* (uninflected word) *ānupūrvya*, adding *yavartha pañcamī*—one gets *ānupūrvyāt* [according to Paninian system from *avyayibhāva* compound we get *anupūrvam*, adding *svārthe* *ṣyañ*—the word becomes *ānupūrvya*, then in the fifth case ending, sanctioned by *lyavlope karmany adhikarane ca*—a *vārttika* on Pāṇini 1.4.31—we get the word *ānupūrvyāt*] meaning considering/resultant to/relating to the previous. If one reads *ānupūrvyī* in the third case ending the sense is “by the *ānupūrvī* or serial order. Thus after the primary son, the sons other than the *labdha* (gained/acquired) sons and after then the sons received accidentally or by chance i.e. all the secondary sons. Their right to property is thus narrated. In the presence of an *aurasa* son, the six sons upto *apaviddha* (in the list) enumeration the first group in due order become *bandhu*, *jñāti* and inheritors (of one third of the property of the kinsmen) —

(18b) এইসকল পুত্র ঔরসপুত্রহীন পিতার ধনে অধিকারী। (দত্তকাদি গ্রহণের পর) ঔরসপুত্র জন্মাইলে তাহাদের আর জ্যেষ্ঠত্ব থাকে না। তাদৃশপুত্রদের মধ্যে যাহারা পিতার সমান জাতির, তাহারা ধনের তৃতীয়াংশ পাইবে। যাহারা হীনজাতীয় তাহারা সর্বণ ভ্রাতাদের অবলম্বন করিয়া গ্রাসাচ্ছাদনভাগী হইয়া থাকিবে। ইহার তাৎপর্য—যদি অনেক পুত্র থাকে তবে সজাতীয় পুত্রেরা পিতার ধনের অধিকারী—এই মনু বচনে (9.184cd) সর্বণপুত্রদের ধনভাগিত্ব অনুবাদ করিয়া (পুনঃ কখন করিয়া) বিজাতীয় (অসর্বণ) পুত্রদের বিষয়ে বিশেষ বিধানের কথা বলিতেছেন—আনুপূর্য্যৎ=পূর্ব্ব পূর্ব্বম্ অনু পশ্চৎ=অনুপূর্ব্বম্—তাহাতে স্বার্থে যণ্ প্রত্যয়যোগে আনুপূর্য্য এই প্রাতিপদিকের উত্তর যবর্থ পঞ্চমী দ্বারা (পাণিনি মতে ল্যবলোপে পঞ্চমী করিয়া) পূর্ব্ব পূর্ব্বটির অপেক্ষা করিয়া এই অর্থ। তৃতীয়াস্ত অর্থাৎ আনুপূর্য্য এই পাঠ ধরিলে সাধক অর্থাৎ করণে তৃতীয়া (অর্থাৎ আনুপূর্ব্বী যা ক্রমের দ্বারা)। তাই আত্মজ পুত্রাপেক্ষায় পরজাত পুত্র, তাহার অপেক্ষায় লব্ধ পুত্র, তাহার অপেক্ষা যাদৃচ্ছিক ভাবে প্রাপ্ত পুত্র গৌণ।।

ধনাধিকার বিষয়ে বলা হইয়াছে অপবিদ্ধ পর্যন্ত পূর্ব্বোক্ত ছয়জন পুত্র ক্রমশঃ বন্ধু, জ্ঞাতি (এবং) পৈতৃকধনের এবং বন্ধুদের ধনেও তৃতীয়াংশভাগী হয়।

35. मूलम्

(19A) बन्धुधनस्यापि त्र्यंशहराः। एतदेव स्पष्टयति तेषां सवर्णा इत्यादिना। असत्यौरसे सर्वहरा इत्यर्थात् सिद्धम्। अन्ये तूत्तरोक्ताः सत्यौरसे पितुर्दायादेव त्र्यंशहरा न तु सपिण्डादिधनानामित्यर्थादेव काराच्च लभ्यते। औरसे पुनरुत्पन्ने ते तृतीयांशभागिनः इति कात्यायनै⁴⁵ क्यात्। असत्यौरसेऽपि उत्तराः षट् (? उत्तरे षट्) पितुरेव सर्वदायहरा इति पर्यवस्यति। तदेवं मुनीनां मतवैधर्म्यात् समाधीयते। मनु-बौधायन-कालिकापुराण-याज्ञवल्क्यात्रिव्यासादिभिर्यत् दत्तकस्य पूर्वषट्कमध्ये पठित (पाठः) स्तत् सर्वकालसाधारणः। नारद-देवलादि वचनन्तु कलीतरपरम्। तथाहि पुराणादि धर्मस्य कलिमुद्दिश्यैव व्यासेनोक्तत्वाद्वापरान्ते। मनोश्च वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं

दीप्तिः

(19a) सजातीय विजातीय पुत्राणां पितृधनाधिकारनिरूपणप्रसङ्गे वहूनां मुनीनां वचनानि उद्धृतानि। तत्र मतविप्रतिपत्तौ समादधाति निबन्धकारः। मन्वादिवचनं सर्वकालसाधारणम्। नारददेवलादीनां भिन्नमतं कलीतरपरम्। उद्धृतकात्यायनवचनस्य पाठभेदो दृष्टः। कात्यायनस्मृतिसारोद्धारसङ्कलकेन महामहोपाध्याय पाण्डुरङ्ग काणे महोदयेन वयं विज्ञापिताः (उक्त श्लोकस्य टिप्पणी मध्ये p. 302) यत् कल्पतरौ विवादचिन्तामणौ अपि तृतीयांशाहरत्वं दत्तकपुत्राणां स्वीकृतम्। वङ्गदेशे दत्तकपुत्राणां तृतीयांशहरत्वं, वाराणस्यां पुनः चतुर्थांशहरत्वम्। कौटिलीये अर्थशास्त्रे धर्मस्थीयाख्ये

45. दायभागधृतं कात्यायनवचनम् ईदृक्- उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः। सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छदनमागिनः। (दायभागः-पृ: 148 दशमाध्याये), P.V. Kane महोदय सङ्कलिते कात्यायनस्मृतिसारोद्दारे-पुनः-उत्पन्नेचौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः स्मृताः। सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छदनभाजनाः॥ (कात्यायनस्मृति सारोद्धार by P.V. Kane—V. 10 857) दत्तकचन्द्रिकाधृतं कात्यायनवचने— “..... तृतीयांशहराः स्मृताः।” इत्येवपाठः। ततः “चतुर्थांशहराः स्मृताः इति द्वितीयचरणे ह्यधित पाठः”। (दत्तकचन्द्रिका- पृ: 29)। एवं अह्मीधरीय कल्पतरौ— (कल्पतरुव्यवहार नाम कात्यायनवचने पुनः उत्पन्ने त्वौरसेपुत्रे तृतीयांशहरा स्मृताः p. 710। विवादरत्नाकरेहपि (p548) तृतीयांशभागित्वं । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थ भागभागी स्यात् मैथिलवाचस्पतिमिश्रकृतविवादचिन्तामणौ दायविभागप्रकरणे, पृ: 234 (विवादचिन्तामणि, edn. Venkateswar Press Bombay, 1820, \$8.) अपि तृतीयांशहराः ‘इत्येव पाठो लभ्यते’।

तृतीये अधिकरणे सप्तमे अध्याये द्वादशविधाः पुत्राः आलोचिताः। तत्रापि तृतीयांशभागित्वम् एव स्वीकृतम्। यथा— “औरसे तूतपन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः। असवर्णा ग्रासाच्छादनभागिनः” (अर्थशास्त्रम् III. 7.)। “गौतमधर्मसूत्रे (28.32) पठितं सामान्यरूपेण—“चतुर्थांशिन औरसाद्यभावे”। अत्र हरदत्त-कृतायां मिताक्षराटीकायामुक्तं—“अथवा नैते कानीनादयो न रिक्थभाजः किन्तु चतुर्थांशिनः। पितृधनस्य चतुर्थांशं भजेरन्। पूर्वोक्तानां षण्णामौरसादीनाम् अभावे”। बौधायनधर्मसूत्रे (2.2.11) पुनः “औरसे तूतपन्ने सवर्णास्तृतीयांशस्य हराः”॥ fol. 21b पृष्ठायाम् उद्धृतात् बौधायनगृह्यशेषात् (2.6.4)— यद्येवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभाग् एव भवति....”चतुर्थांशभागित्वमायाति। मन्ये सुप्राचीनकालादेवारभ्य एतद्विषये मतद्वयं प्रचक्रमे॥ आस्ताम्—अधुना द्रष्टव्यं भवदेवादवाग्जातेन पारिभद्रीयजीमूतवाहनेन स्वकीये दायभागे किं कृतम्। यथा— “औरसेन तु क्षेत्रजादीनां विभागे ये पितृसवर्णा औरसपुत्राश्चोत्तम (स) वर्णाः पुत्रिकापुत्र—क्षेत्रज-काणीन-गूढजापविद्धसहोदज पौनर्भव दत्तक-स्वयमुपागतकृतक-क्रीताः पुत्राः ते औरसपुत्रभागस्य तृतीयांशभागिनः। तदाह द्वादशपुत्रानभिधाय देवलः—।” “तदनु देवलवचनोद्धारानन्तरम्— औरसादयः षट् न केवलं पितृदायहराः किन्तु बन्धूनामपि सपिण्डादीनां दायहराः, अन्ये परभूताः पितुरेव परं दायहराः न सपिण्डादीनाम्॥ इत्यादि (दायभागः पृ:- 146-147, दशमाध्याये)। दत्तकचन्द्रिकायामपि एतत्परमेव सिद्धान्तं पश्यामः। तस्य सारस्तु अयम्-दत्तकग्रहणानन्तरं औरसो जायते चेत् गुणवान् दत्तकः तृतीयांशं निर्गुणदत्तकः चतुर्थांशम् औरसधनास्य भजेत वशिष्ठानुसारम्। दत्तको यथा पितामहधने तथा मातामहधनेऽप्यधिकारी। तत्र बहुमुनिवचनेषु यद्यपि दत्तकस्य पूर्वषट्कमध्ये न परिगणनं दृश्यते तथापि स्मृतिषु मनोः प्राधान्यात्। मनुवचने च दत्तकस्य पूर्वषट्कमध्ये परिगणनात् निबन्धारः एवं निर्णीतवन्तः। दत्तकः सगोत्रबन्धोः धनं प्राप्नुयात् किन्तु भिन्नगोत्रबन्धोः मातामहस्य धने नासौ अधिकारी। धर्माधिकरणेषु अपि अयमेव निर्णयः प्रचलति स्म यत्—यत्र मुनिना दत्तको बन्धुदायादरूपेण न परिगणितः — तत्र मुनिवाक्ये असौ बन्धुः असगोत्रबन्धुः अर्थात् मातामहादिबन्धुरित्यवगन्तव्यः। यत्र च बन्धुदायादरूपेण गृहीतो दत्तकस्तत्र बन्धुपदेन पितामहभ्रात्रादीनां ग्रहणम्। तत्र प्रमाणं मानवीयनवमाध्यायस्थ-158 संख्यकश्लोकस्य व्याख्यानम्। पितृधने वा पितामहधने वा दत्तकपुत्रो वा पौत्रो वा प्रपौत्रो वा स्वकीयं योग्यांशम् अर्थात् तृतीयांशं चतुर्थांशं वा भजेत—। दत्तकचन्द्रिका (पृ: 27-31)॥ हन्त! अधुना नैषा व्यवस्था प्रचलति। सार्वभौमभारतराष्ट्रविधायकमण्डल्यां गृहीतेन विधानेन सर्वास्ता अपसारिता इत्यलं विस्तरेण।

(19a) That is clarified here (by the words) : the *savamaṣas* among then etc. when there is no *aurasa* son (these sons) inherits the entire property—this is settled from the meaning itself. The other (types of sons) enumerated is the latter group, when there is an *aurasa* son, get one third of the paternal wealth only and nothing of the property of the cognates. This is clear from the import and from the use of the word ‘*eva*’ (emphatic) (in the above quotation from Devala). (And) this is in omission with (the words of) Kātyāyana—“when an *aurasa* son is born they inherit (only) one third of the property”. (So) the conclusion is that in the absence of an *aurasa* son, the sons belonging to the latter category inherit the entire property of the father only.

Thus the difference of opinion among the sages is reconciled in this way : What has been told in Manu, Baudhāyana, Kālikāpurāṇa, Yājñavalkya, Atri, Vyāsa and other works to the effect that a Dattaka son is to be counted in the first category/group of six sons, holds good in all the *yugas* (ages). The view of Nārada, Devala⁴⁶ and others is tenable in ages other than the Kaliyuga. For Vyāsadeva, at the end of the Dvāparayuga, narrated the Puranic religion, hinting at the Kaliyuga only. So far as Manu is concerned : Manu’s pre-eminence is assured since he has recorded only Vedic customs and usages. “Whatever goes against the findings of Manu is not a commendable *smṛti*”, from this statement of Bṛhaspati and

(19a) ইহাই স্পষ্ট করিয়া বলিতেছেন—“তাহাদের মধ্যে যাহারা সৰ্গ”—ইত্যাদি বাক্যের দ্বারা। “ঔরসপুত্র না থাকিলে সমগ্র ধনের অধিকারী হয়”—ইহা অর্থ হইতে জানা যায়। অবশিষ্ট অর্থাৎ পরবর্তী ছয়পুত্র ঔরসপুত্র থাকিলে পিতার সম্পত্তি হইতে (কেবলমাত্র) তৃতীয়াংশভাগী হয়। “সপিণ্ডদের ধন হইতে নয়”—এইটি অর্থ হইতে ও ‘এব’ এই শব্দের প্রয়োগ হইতে পাওয়া যায়। “ঔরস পুত্রজাত হইলে তাহারা তৃতীয়াংশভাগী হয়” এই কাত্যায়নবচনের সহিতও (এই ব্যাখ্যার)

46. *Jimūtavāhana* concludes thus : *manuvacane* (9/163 *eka evaurasaḥ putraḥ* etc.) *Śeṣapadaṃ Kātyāyanavacane* (as quoted in fn. 45 ante) *cāsavamaṣapadaṃ hinavamaṣaparaṃ, devahenaikavākyatāt* (Dāyabhāga, p. 148).

মিল পাওয়া যায়। ঔরসপুত্র না থাকিলে পরবর্তী ছয়পুত্র পিতারই সকল সম্পদের অধিকারী হয়—এই অর্থ শেষ পর্যন্ত আসে।

তাই মুনিদের মধ্যে এই মতবৈষম্যের এইরূপ সমাধান করা যাইতেছে—মনু-বৌধায়ন কালিকাপুরাণ যাজ্ঞবল্ক্য অত্রি ব্যাস প্রভৃতির দত্তক পুত্রকে যে প্রথম ছয়জনের মধ্যে গণন করেন তাহা সর্বকাল সাধারণ। অর্থাৎ সকল যুগেই গ্রাহ্য। নারদ, দেবল প্রভৃতির বচন কলি ভিন্ন অন্যযুগে গ্রাহ্য। এই জন্যই দ্বাপর যুগের শেষে কলিযুগকে লক্ষ্য করিয়া ব্যাসদেব পুরাণাদিবিহিত ধর্মকে প্রচার করিয়াছিলেন। মনুর বিষয়ে=বৈদিক আচার ব্যবহারাদি স্বগ্রন্থে নিবন্ধকরার জন্য মনুরচিত স্মৃতিগ্রন্থের অন্যসকল স্মৃতি অপেক্ষা প্রাধান্য অবশ্য স্বীকার্য। মনুর মতের বিপরীত মতপূর্ণ স্মৃতিগ্রন্থ প্রশংসনীয় নয়

36. মূলম্

(19B) হি মনো: স্মৃতেষু। মন্বর্থবিপরীতা যা সা স্মৃতির্ন প্রশস্যতে ইতি বৃহস্পতি বচনাৎ⁴⁷ মনুর্বৈয়ত্ কিঞ্চিদবদত্ তদ্র্বেষজং ভেদজাতায়া⁴⁸ ইতি ভাষ্যাদ্ধ মনুবাখ্যাতে ব্যবস্থা। বন্ধুধনাধিকারে মনুনৈব দ্বাদশবিধপুত্রানভিধায় 'বহবশ্চেতু সদৃশা: পুত্রা রিক্থহরা: পিতু:' (মনু 9.184 ed.)। 'পিতাহরেদপুত্রস্য রিক্থং ভ্রাতরএব বা' (ibid. 9. 185 ed.), ত্রয়াণামুদকং কার্য ত্রিষু পিণ্ড: প্রবর্ততে। চতুর্থ: সম্প্রদাতৈষা পঞ্চমো নোপপদ্যতে (ibid. 9.186)—অত্র ঔরসাধীন উপক্রম্য বহব ইत्याদি যদি সমানরূপা: পৌনর্ভবাদয়ো বহব: পুত্রা: পিতৃরিক্থহরা ভবন্তি ইত্যনেনোচ্যতে ঔরসাধন্যন্তু এক এবৌরস: পুত্র ইত্যনেন সিদ্ধত্বাৎ অবিদ্যমানৌরসপুত্রস্য পত্নীদুহিতৃরহিতস্য পিতা ধনং গৃহীয়াৎ তেষামভবে ভ্রাতরো গৃহীযু:। ইদানীং ক্ষেত্রজা—

47. বৈদ্যপ্রতিবদ্ধত্বাৎ প্রামাণ্যং তু মনো: স্মৃতম্। মন্বর্থবিপরীতা তু যা স্মৃতি: সা ন শস্যতে।—(বৃহস্পতিস্মৃতি: (সংস্কারকণ্ডম্ v. 13.)

48. (i) যদ্বৈ কিঞ্চ মনুরবদত্ তদ্ ভেদজম্ —II. 'তৈত্তরীয় সংহিতা II. 2.10.2.

(ii) মনুর্বৈ যত্ কিঞ্চাবদত্ তদ্র্বেষজং ভেদজাতায়ৈ—'তাণ্ড্যব্রাহ্মণ 23.16.7-অত্র ভাষ্যম্ রাগদ্বৈষাদিশোকাপনোদকস্য মনো: পরানুগাহার্থং স যত্ কিঞ্চমপি ধর্মবিষয়ং বাক্যমবদত্ তদ্র্বেষজং হিতম্। অর্থ যস্তদীয়ধর্ম সামিধেণীকরণং ভেদজাতায়ৈ সকলদোষস্য ঔষধায় ভবতি॥

दीतिः

(19b) मनुवचनानां प्राधान्यं सर्वथा स्वीकार्यं तस्य वेदार्थोपनिबद्धत्वात् इति॥ मनुर्वै यत् किञ्चिद् इत्यादि तैत्तिरीय संहितायां ताण्ड्यमहाब्राह्मणे चे श्रुयते-तस्य श्रुतिवाक्यस्य भाष्यरूपेणापि यत् कथितमिति—भाष्याच्च इति॥

पुत्राणां धनभागित्वविषये मनुना व्यवस्थितं यत्र सर्ववर्णजाताः पुत्रा वर्तन्ते ब्राह्मणस्य, तत्र ब्राह्मणीपुत्रः त्र्यंशम्, क्षत्रियापुत्रोऽ शद्वयम्, वैश्यापुत्रः साद्वैकांशं शूद्रापुत्रश्च अंशमात्रं हरेत्। यत्र सर्ववर्णानाम् एकैकपुत्रसद्भावावस्तत्रेयं व्यवस्था। यत्रैको ब्राह्मणीपुत्रः अपरश्च क्षत्रियासुतः तत्र सर्वधनस्य भागपञ्चकं विधाय ब्राह्मण्यां जातस्य भागत्रयं क्षत्रियायां जातस्य भागद्वयम्। अथवा सर्ववर्णसमाहारे सर्वं रिकथं दशधा परिकल्प्य भागचतुष्टयभागत्रितय-भागद्वितय भागैकं-यथाक्रमं ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य-शूद्रजातानां कल्पयेत्। अत्र किञ्चिद्गुणवत्त्वेन विभागप्रकारद्वयम् इति जीमुतवाहनः। अथवा परपरापेक्षया पूर्वं पूर्वस्य श्रेष्ठत्वात् इयं व्यवस्था। श्रेष्ठत्वस्य फलमियत् यत् क्षेत्रज-गुणवद्वत्तकं व्यतिरिच्य सति पूर्वपुत्रे परपुत्रो न धनाधिकारी। पूर्वपुत्रः सर्वस्य धनस्य भागीभूत्वा अन्यान् ग्रासाच्छादनेन विभृयात्। तत्र शूद्रापुत्रस्य औरसत्वसद्भावेऽपि क्षेत्रजादिपुत्रसत्तायां तस्य न पितृधनेऽधिकारः। यदि तुल्यरूपाणां पौनर्भवादिपुत्राणां सद्भावावस्तदा सर्वे तुल्यांशिनो भवेयुः— इति कुल्लूकभट्टः। कस्यापि मुख्यामुख्यपुत्राभावे, पौत्रप्रपौत्राभावे पत्नीदुहितोरभावे तस्य पिता एव धनभागी-भवति, तस्याप्यभावे तादृशजनस्य भ्राता तद्धनमाप्नुयात् ॥

त्रयाणामुदकं कार्यम्—पितुः, पितामहस्य, प्रपितामहस्य च इति पुरुषत्रयस्य पिण्डतर्पणोदकादिदानं चतुर्थपुरुषेण सम्प्रदात्रा निष्पाद्यते। पिण्डोदकयोर्दाता चतुर्थः पुरुषः।—पञ्चमे पुरुषे अर्थात् प्रपौत्रपुत्र— वृद्धप्रपितामहयोः सापिण्ड्य सम्बन्धेव नास्ति। तेन पौत्रप्रपौत्राणाम् अपुत्रपितामहादिधने अधिकारः प्रवर्तते॥ व्यवस्थाविस्तरस्तु दायभागादौ अनुसन्धेयः॥

(19b) Whatever Manu has said is (wholesome as) medicine—from this statement in the (Veda) Bhāṣya (?) (recording Manu's pre-eminence) procedure is prescribed according to Manu's findings.

In the context of inheritance to property of the Bandhus (cognates or kinsmen), Manu himself after narrating twelve types of sons (has told) : If there be several sons of the same caste, then all of them receive (equal share) of the paternal

property (Manu. 9.184 ed). The property of a person having no son (grandson, great grandson, wife, daughter) goes to his father and in his absence to his brother (*Ibid.* 9.185 ed). Great grand father, grandfather and father—to these three (generations) *pinda* and *udaka* are to be offered by the son representing the fourth generation. In this matter there is no fifth party (*Ibid.* 9.186). In such cases, beginning with the *aurasa* son..... “*bahavaḥ*.....” etc. means : “if *paurarbhava* and other types of (secondary) sons all from the same caste as the father’s be inheritors to the property of the father....”. From this it is understood that “from the *aurasa* to the last type (of son)”, because, “*aurasa* son on the other side.....” by such statement itself the purpose is served. His wealth, who has no *aurasa* son, no wife, no daughter, goes to his father. In the absence of father, brother receives the wealth. Now—

(19b) এই বৃহস্পতিবচন হইতে এবং ‘মনু যাহাই বলিয়াছেন তাহাই ঔষধসমূহের মধ্যে ঔষধ ইত্যাদি ভাষ্য (?) বচন হইতে (মনুর প্রাধান্য নিরূপণ করিয়া) মনুর বচন অনুযায়ী-ই ব্যবস্থা (করা হয়) (সপিণ্ডাদি) বন্ধুদের ধনের অধিকার নিরূপণ প্রসঙ্গে মনু স্বয়ং দ্বাদশবিধ পুত্রের কথা বলিয়া ‘যদি সর্বণ বহুপুত্র থাকে তাহার সকলেই ধনের (তুল্যাংশ) ভাগী হইবে (মনু, 9.184cd); (পৌত্র, প্রপৌত্র, পত্নী, দুহিতা এবং মুখ্য ও অমুখ্য) পুত্রহীন ব্যক্তির ধন তাহার পিতা পাইবেন ও তাহার অভাবে তাহার ভ্রাতা পাইবে (9.185cd)। প্রপিতামহ, পিতামহ ও পিতা এই তিনজনের (উদক ও) পিণ্ডদান করণীয়। চতুর্থজন পুত্র হইল পিণ্ডোদক দাতা। এ বিষয়ে পঞ্চমজন কেহ নাই (9.186) (ইত্যাদি বলিয়াছেন)। এইসবক্ষেত্রে ঔরসাদি উপক্রম বা আরম্ভ করিয়া ‘বহবঃ’ ইত্যাদিতে (বক্তব্য এই যে) যদি সমানরূপ বা সমান বর্ণ পৌনর্ভবাদি অনেক পুত্র পিতার ধনের অধিকারী হয়—। ইহার দ্বারা বোঝা যায় ঔরস হইতে আরম্ভ করিয়া শেষ (পুত্র) পর্যন্ত। (কারণ) একদিকে ঔরসপুত্র (এইরূপ) বচনের দ্বারাই কার্যসিদ্ধ হইয়া যায়। যাহার ঔরসপুত্র নাই পত্নী ও দুহিতা নাই তাহার ধন তাহার পিতা গ্রহণ করিবে। পিতার অভাবে ভ্রাতা গ্রহণ করিবে।

37. मूलम्

(20A) (क्षेत्रजा) दीनामपुत्र पितामह बन्धुधने अधिकारं दर्शयितुमाह "त्रयाणामित्यादि"। त्रयाणां पित्रादीनाम् उदकदानं कार्यं, त्रिभ्य एव च पिण्डा देयाः, अर्थात् क्षेत्रजादिभिः। चतुर्थश्च क्षेत्रजादिः पिण्डोदकयोर्दाता, पञ्चमस्यात्र सम्बन्धो नास्तीति। तस्माद्युक्तः अपुत्रपितामहादि बन्धुधने गौणपौत्राणामधिकारः।⁴⁹ न चैतदौरसपुत्रपौत्रादिविषयं वाच्यं तेषां "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" (मनु 9.137 ab) इत्यादिना पूर्वं धनभागित्वस्योक्तत्वात् पिष्टपेषणं स्यात् (1) क्षेत्रजादिप्रकरणे चैतदुक्तस्य वैयर्थ्यादिति ज्ञेयम् एवमेव तट्टीकाकृतः सर्व्वे। तस्मात्-मनुस्मृत्येकवाक्यतापन्न-वौधायन-कालिकापुराणादि⁵⁰ वचनादौरस-पुत्रपौत्रैस्तादृशपुत्रस्य विभागे बन्धु धनस्यापि तृतीयांशभागित्वमिति सिद्धम्।

दीप्तिः

(20a) अत्र या व्यवस्था सा न औरसपुत्रपौत्रादिविषयिणी। औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयति (M.9.137) इत्यनेनैव विहितत्वात्। एवमेव तट्टीकाकृतः। न जाने केते। मनुस्मृतेः यावन्तट्टीकाकारा अद्यत्वे ज्ञाताः तन्मध्ये भट्टमेधातिथिमतिरिच्य अन्ये सर्वे भट्टभवदेवतः अर्वाचीनाः। किञ्च कुल्लूकभट्टकृतटीकायाः अस्मिन् प्रसङ्गे महत् हि शब्दसाम्यम्। तथाप्यसौ भवदेवस्य अस्मिन् विषये उत्तमर्णः इति कालविपर्ययभिया न वक्तुं शक्यते। अतो भवदेव एवासीत् उत्तमर्णः। किम्बासन् अन्ये प्राचीनतया टीकाकृतः येषां नामानि पुस्तकान्यपि अधुना लुप्तानि। तेषामेवोल्लेखः भवदेवेन कृतोऽत्र। स्मर्त्तव्यं यद् "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्—" इत्यादि (मनु 2.6) श्लोकव्याख्याने मेधातिथिना विवरणकारनामकः कश्चन मनुव्याख्याता उद्धृतः।

(20a) To establish the right, to inherit to the property of the son less grand father and other *Bandhus* (kinsmen), of the *Kṣetraja* and other types of (secondary) sons, (Manu) said: Of the three etc. (*trayāṇām ityādi*), *trayāṇām pitrādīṇām*—of the three father etc. (ie. father, grand father and great grand

49. अत्र कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थं मुक्तावल्या सह शब्दसाम्यं विशेषतो लक्षणीयम्।

50. बौधायनकालिकापुराणवचने इतः पूर्वं 17.a. पृष्ठायामुल्लिखिते।

father), libation of water is to be given to them, three *piṇḍas* (rice balls) should be given ie. by *Kṣetrajā* and others. And the fourth one is really the *Kṣetrajā*/others—the giver of *piṇḍa* and *udaka* (water), there is no relationship with the fifth one and therefore it is proper that to the estate of the son less grand father and other kinsmen (even)—the secondary are heirs (ie. have right to inherit). It is not to be said that the passage is concerned with *aurasa* son, grandson and so on, (because) already in (Manu. 9.137) — “By son one conquers the heavenly regions, by grandson one acquires perpetuity in those regions etc.” their right to property has been told and so it will be pressing what has already been pressed and (in that case) the statement made in the context of *Kṣetra* and other (secondary) sons will be futile, that also is to be noted. All the commentators of his (ie. Manu's) work hold the same view. Therefore, as per the statement of Baudhāyana and Kālikāpurāṇa etc. which is in sucition with Manu Smṛti, in the case of partition of ancestral property among *aurasa* son, grand sons and such (secondary) sons the latter's right to get one third of the property of the Bandhus (Kinsmen) is proved—

(20a) এখন, ক্ষেত্রজাদি পুত্রদের পুত্রহীন পিতামহ প্রভৃতি বন্ধুদের ধনে অধিকার প্রদর্শনের জন্য বলা হইয়াছে। ত্রয়াণামুদকং কার্যং (মনু 9.186) ইত্যাদি তিনপুরুষের, পিতা, পিতামহ ও প্রপিতামহের উদ্দেশে উদকদান করণীয়, এই তিনজনেরই পিশুদানকরণীয় অর্থাৎ ক্ষেত্রজাদির দ্বারা করণীয়। চতুর্থজন হইল ক্ষেত্রজাদিপুত্র—যে পিশুদান ও উদকদান করিবে। পঞ্চমজনের এখানে কোনও সম্বন্ধ নাই। তাই অপুত্রপিতামহাদি বন্ধুর ধনে গৌণপৌত্র (ক্ষেত্রজাদির) অধিকার ন্যায্যই (মনুস্মৃতির 9.186 শ্লোকের কুম্ভকভট্টকৃতটীকার সহিত এই অংশের যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে)। ঔরস পুত্র পৌত্রাদি প্রসঙ্গে ইহা বলা হইয়াছে—এইরূপ বলা যাইবে না—কারণ তাহাদের (পুত্রের লোকান্ জয়তে ইত্যাদি 9.137 শ্লোকে) পুত্রের দ্বারা লোকে স্বর্গাদিলোক লাভ করে, পৌত্রের দ্বারা ঐ স্বর্গাদিলোকে চিরস্থায়িত্ব লাভ করে ও প্রপৌত্রের দ্বারা সূর্যলোক লাভ করে ইত্যাদি শ্লোকে ধনাধিকারিত্ব পূর্বেই বলা হইয়াছে বলিয়া (এখানেও তাহা বলা হইতেছে বলিলে) পিষ্টপেষণ (চর্বিত চর্বণ) দোষ হইবে এবং ক্ষেত্রজপুত্রদের প্রসঙ্গে তাহা (প্রক্রমভঙ্গ বশতঃ) ব্যর্থ হইয়া যাইবে। এইরূপ মতই মনুস্মৃতির সকল টীকাকারদের ইহা জ্ঞেয়। তাই মনুস্মৃতির সহিত একবাক্যতায়ুক্ত

বৌধায়ণ ধর্মসূত্র, কালিকাপুরাণ প্রভৃতির বচন দ্বারা ঔরসপুত্র পৌত্রের সহিত তাদৃশ (=ক্ষেত্রজাদি) পুত্রের ধনবিভাগকালে (তাহাদের) বন্ধুধনের ও তৃতীয়াংশভাগিষ্ঠ সিদ্ধ হইল—

38. মূলম্

(20B) অসতি প্রপৌত্রপর্যন্তে সর্বধনভাগিত্বমিতি সুসিদ্ধম্। নন্বিদং বার্ষস্পত্য (বার্ষস্পত্যং) মনু প্রাধান্যখ্যাপকং হেতুবল্লিগদেন সূচিতং তত্ কিমন্যস্মৃতীনাং বেদার্থানুভবং বিনৈব স্বকপোলরচিতত্বমুত নেতি। ইষ্টাপতৌ চ যা বেদবাহুয়াঃ স্মৃতযোঃ (য:) যাশ্চ কুদৃষ্টয়ঃ⁵¹ স্মৃতাঃ। সর্বাস্তা নিষ্ফলাঃ প্রেত্য তমোনিষ্টা হি তা: স্মৃতা: (Manu XII. 95) ইত্যাদি মন্বাদিবচনে বেদবাহুয়া চার্বাকাছনুগতা চৈত্যবন্দনা-দিনা (—বেদবাহুয়াচার্বাকাছনুগতচৈত্যবন্দনাদিনা) স্বর্গোভবতীত্যতত্রবাপাস্তাঃ⁵² প্রেত্য পরলোকে নরকাবহা ইত্যর্থঃ। এবশ্চ স্মৃতীনাং বেদার্থানুভবজন্যত্বং স্মৃতীনাং⁵³ ব্যাহন্যেত। অত্রোচ্যতে উপনিবদ্ধত্বাদিত্যনেনৈব সমাধানমলং পরিশ্রমেণ ইতি। তথাহি উপসমীপস্থিতেন...(? অর্থান্মী-নাবতারস্য)⁵⁴ মনুনা তনুখশ্রুত বেদার্থস্য সঙ্কলনয়া নিবদ্ধত্বাৎ প্রতিবদ্ধত্বাৎ।

দীতি:

(20b) বিষয়ান্তরমবতারয়তি। মন্বাদিবচনে চার্বাকাছনুগতবেদবাহুয়াচৈত্যবন্দনাদিনা স্বর্গোভবতি ইত্যাদিকমপাস্তম্। যা: স্মৃতয: বেদমূলা ন ভবন্তি দৃষ্টার্থবাক্যানি, চৈত্যবন্দনাৎ স্বর্গো ভবতি ইত্যাদিমূলকানি, যানি চ অসত্তর্কমূলকানি দেবতাপূর্বাদিনিরাকরণাत्मকানি বেদবিরুদ্ধানি চার্বাকদর্শনানি সর্বাণি পরলোকে যস্মান্নরক ফলকানি তানি মন্বাদিभि: গর্হিতানি স্মৃতানি ইতি

51. V.L. যা বেদবাহুয়া: স্মৃতযো যাশ্চ কাশ্চ কুদৃষ্টয়:

সর্বাস্তা নিষ্ফলা: প্রেত্য তমোনিষ্টা হি তা: স্মৃতা:॥ ইতি মেঘাতিথিকুল্লুকধৃত পাঠ:

52. অত্রাপিকুল্লুকবচনং সংবদতি। চৈত্যবন্দনাদিনা—অত্র আদিনা ভস্মগুণ্ডনং নরকপাল ধারণমিত্যাদিকং জ্ঞেয়ং তস্মৈ টীকায়াং বিস্তৃতম্।

53. পদমিদং ত্যক্তুং শক্যম্-অধিকত্বাৎ।

54. অবিষ্পষ্টস্য পাণ্ডুলিপিমধ্যস্থৈতদংশস্য “বিষ্ণোর্মীনাবতারস্য” ইত্যপি পাঠো ভবিতুং শক্নোতি—Here is a reference to the story of the great deluge when Manu and his followers were saved by a great fish and the story is narrated in the মনুস্মৃতি of the Yajurveda (*Śatapatha Brāhmaṇas*) in the *Mahābhārata* & in the *Matsyapurāṇa*.

कुल्लूकानुसारी पन्थाः। भट्टमेधातिथिस्तु वेदवाह्येषु सम्प्रदायेषु भस्मगुन्ठनं नरकपालधारणमपि धर्मत्वेन स्वीकृतम् । स तु न वैदिको धर्मः (मनु 2.1)। संसारमोचकनामकाः केचन प्राणिहिंसामपि धर्मं वदन्ति। एषा तु प्रत्यक्षवेदवाक्य निषिद्धा (2.6)। वेदवाह्याः श्रुतयः वेदविरुद्धाः ग्रन्थसन्दर्भाः, तेषु निबद्धानि वचनानि यथा चैत्यवन्दनेन स्वर्गो भवतीति उपदेश मूलकानि। ते च उपदेशा शाक्यनिर्ग्रन्थादि सम्प्रदाय सिद्धान्तत्वेन प्रसिद्धाः। कुदृष्टयः कुदर्शनाः असत् तर्कमूलकाः यथा वेदस्य रचयिता कश्चिदस्ति इत्यनुमानम्। अपूर्वं नास्ति देवता नास्ति इत्यादि वेदपौरुषेयत्व प्रमापकाणि शास्त्राणि॥ (12.95) मीनावतारस्य इति—प्रलयपयोधिजलाद् वेदानुद्धृतवान् मत्स्यरूपधारी नारायणः इति सुप्रसिद्धम्। तस्मादेव वेदात्—

(20b) In the absence of male issue upto the level of great grandson, they become inheritors to the entire property (and not one third only) this is well established. Well ! Does this statement, like one *hetu-vat nigada* (roughly—like an *arthavāda* statement), of Brhaspati, proclaiming Manu's pre-eminence prove that other Smṛtis were composed (by their authors) as per their own imaginative power without any (first hand) experience of Vedic traditions ? As desired objection (objection but tending to produce desired effect —*iṣṭāpatti*) (one may quote) : “The Smṛtis that are outside the pale of Vedic religion, which are vitiated by bad vision— all prove futile after death, because they are grounded in *tamoguna*”—in this and such other statements of Manu etc.— (the purport is this :) “by worshipping *caityas* etc. which is outside the Vedic religion and which is accepted by the Cārvākas, life in heaven is assured/achieved—for this only they (ie. such Smṛtis) are rejected/*pretya* means in the next world—it results in residence in hell. Thus (if such Smṛtis be accepted as authoritative) the Vedic mooring of the Smṛtis will be set to naught (In other words the idea that the Smṛtis are written only on remembering and realising by heart the Vedic customs and usages will be nullified). Here it is told (thus)—By only the expression *upanibaddhatvāt* (on account of being incorporated) solution is arrived at there is no use of labour (on the meaning of other words). Because, *upa* ie. near at hand, by such Manu, listening from the mouth of the fish incarnation (of Viṣṇu), the Vedic customs etc. were compiled, codified—the same Vedic customs—in twelve

chapters in verses and made them public and hence his pre-eminence.

(20b) প্রপৌত্র পর্যন্ত পুংজাতকের অভাব হইলে, তাহারা সমস্ত সম্পত্তির অধিকারী (এক তৃতীয়াংশ নয়)—ইহা খুবই সুপ্রসিদ্ধ। এখন কথা হইল যে বৃহস্পতির এই জাতীয় মন্তব্য (যেমন *হেতুবদ্ নিগদ* যাহা অর্থবাদের মত শোনায়) যাহা আচার্য মনুর প্রাধান্যকে অনুসরণ করে প্রমাণ করে যে অপর স্মৃতিগুলি বেদের অর্থ অনুভব না করে আপন কল্পনার দ্বারা কি রচিত হয় নি? এমন অভিলষিত আপত্তি (যে আপত্তি ইষ্টমঙ্গল উৎপাদন করে) যে (একজন বলিতে যে) যাহা বেদবহির্ভূত স্মৃতি সেইগুলি কুদৃষ্টি সম্পন্ন। মৃত্যুর পর এই সকলই নিষ্ফল। ইহাতে এবং অন্য মনুবচনেতে (মনু ১২/৯৫) কথিত আছে যে চৈতব্যবন্দনাদির দ্বারা যাহা বেদবহির্ভূত ধর্ম অথচ চার্বাকাদির দ্বারা স্বীকৃত (যে) স্বর্গের জীবনসুখ আমাদের নিশ্চিত। এই জন্যই সেই জাতীয় (স্মৃতিগ্রন্থ) আমাদের ত্যজ্য। প্রেত্য শব্দের অর্থ পরলোক যাহা (আমাদেরকে) নরকে স্থান দেয়। ইহার পর যদি এই সমস্ত স্মৃতি প্রামাণ্য বলিয়া ধরা হয় তাহা হইলে বেদার্থ অনুভব জন্য স্মৃতিগুলি নিষ্ফল হউক। তখন বলা হইতেছে যে *উপনিবদ্ধত্বাৎ*—এই বাক্যের দ্বারা সমাধান করার কোন প্রয়োজন নাই। তাই বলা হয় যে উপ শব্দের অর্থ সান্নিধ্য। সেই জন্যই বলা হয় যে বিষ্ণুর মীন অবতার ভূত মনু তাঁহার মুখ হইতে শুনিয়া বেদার্থের সঙ্কলনের দ্বারা নিবদ্ধ হেতু দ্বাদশ অধ্যায়ে গ্রন্থ প্রণয়ন করায় মনুর প্রাধান্য অত্যন্ত অধিক।

39. মূলম্

(21A) एतद्वेदार्थस्य द्वादशाध्यायैः पद्यरचनया ग्रथितत्वादित्यर्थः। अन्यस्मृतीनान्तु “इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्। विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्विष्वाकवेऽवग्रीत्। एवं परम्पराप्राप्तयोगं राजर्षयो विदुः”॥ (भगवद्गीता, ज्ञानयोगः 4. 1-2 ab) इति भगवदुक्तञ्च शिष्यपरम्परोपदेशाद्वेदार्थानु-भवजन्यत्वं श्रूयते। मनोस्तु साक्षादेवेति अन्यस्मृत्यपेक्षितं प्राधान्यमिति व्यक्तं मत्स्यपुराण मार्कण्डेयपुराणयोः प्रपञ्चभयान्नेह प्रपञ्चितम्। प्रकृतमनुसरामः। अथ ग्रहणपरिपाटी--॥ तत्र बौधायनः⁵⁵ अथ पुत्रपरिग्रहविधिः। पुत्रं

55. बोधायन गृह्यशेषः (सं एल श्रीनिसाचार्यः, महीशूरात् 1904 खृष्टाब्दे प्रकाशितः) 2.6.4 (द्वितीय प्रश्ने षष्ठे अध्याये)–

प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयति द्वे वाससी द्वे कुण्डले अंगुरीयकं (घ) आचार्य्यञ्च
वेदपारगं कुशमयं वह्निः पर्णमयमिध्रं (म्) इत्यथ बन्धूनाहूय-

दीप्ति

(21a) आचार व्यवहार प्रायश्चित्तमूलकानाम् अर्थानां द्वादशभिरध्यायैः सङ्कलनं कृतम् इति। मीमांसा सूत्रेष्वपि स्मृतिप्रामाण्याधिकरणे (मी. सु. I. 3.1-2) धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात्। अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्। इति सुत्रद्वयेन स्मृतीनां प्रामाण्यं प्रतिपादितम्। मनोश्च भिषक्तुल्यत्वं वेदवचनेनैव प्रतिपादितम्। स्मृत्यन्तराणां—श्रीभद्रगवद्गीताप्रभृतीनां शिष्यपरम्परया वेदार्थस्यैव सम्प्रसारकत्वात् प्रामाण्यं मुररीकर्तव्यम्। मनोस्तु प्राथम्यं सर्वैरेव स्वीकृतमित्यलं पल्लवितेन।

अधुना दत्तकग्रहण परिपाटी उपस्थाप्यते। बौधायनगृह्यसूत्रानुसारम्—बन्धून्-आत्मपितृमातृबन्धून्। बन्धुः स्वस्वजनाः समाः इत्यनेन ज्ञातिशब्दस्य बोधनादपि अत्र पारिभाषिकबन्धूनामेव ग्रहणम्। वह्निः समित् पालाशं वा खादिरं वा अर्कः पलाशः खादिरः अपामार्गोऽथपिप्पलः। उडुम्बरशमीदूर्वाकुशाश्च समिधः क्रमात् इति पारस्करीये। बान्धवाह्वानं दृष्टार्थं राजाह्वानबत् वधन्ति जानन्ति आत्मीयतया परिगृहीतं दत्तकपुत्रम् दत्तकमीमांसायाम्—एवमाह! तत्र बन्धून् आहूतान् ब्राह्मणांश्च अत्रेन सम्भोज्य स्वगृह्योक्तं कर्म यथावत् सम्पाद्यम्।

(21a) Regarding other Smṛtis : "Oh sinless (pure) one ! I have narrated this everlasting Jñānayoga to Vivasvat (sun), Vivasvat told it Manu and Manu to (king) Ikṣvāku. Thus this science, the saint by monarchs received succesively."

This saying of the lord, given to instruct the success of students, evolved out of realisation of Vedic customs and usages—it is so heard. In the case of Manu, however, this (receipt of instruction) was direct and therefore his the relative superiority of Manu Smṛti to other works and this has been clearly narrated in the *Matsyapurāṇa* to the *Mārkaṇḍeyapurāṇa* and for fear of (excessive) digression that is not elucidated here. We will now follow the contextual matter. Now (is discussed) the procedure (of the ritual) of adoption. On that matter Baudhāyana says : "Now the procedure of taking a son in adoption (is being discussed) :

A man about to adopt a son procures two pieces of cloth, two earring, ring (for finger), an Ācārya well versed in the Vedas, an āsana of Kuśa grass and sacrificial fuel and then assembling the relatives inside the house—

(21a) অন্যস্বৃতির বিষয়ে :—হে পাপহীন (অর্জুন), বিবস্বান্ সূর্যকে এই অব্যয় জ্ঞানযোগ আমি বলিয়াছিলাম। বিবস্বান্ মনুকে বলিয়াছিলেন, মনু রাজা ইক্ষাকুকে বলিয়াছিলেন। এই ভাবে পরম্পরাগতভাবে প্রাপ্ত যোগশাস্ত্রকে রাজর্ষিরা জানিয়াছিলেন। শিষ্য পরম্পরাকে উপদেশদানহেতু এই যে ভগবদুক্তি তাহা বৈদিক আচরণাদির অনুভব হইতে জাত বলিয়া শোনা যায়। মনুর ক্ষেত্রে এই বেদার্থানুভবটি সাক্ষাৎ বা প্রত্যক্ষ তাহাতে অন্য স্বৃতির তুলনায় মনু স্বৃতির প্রামাণ্য অধিক ইহা সুস্পষ্ট ভাবে মৎস্য পুরাণ ও মার্কণ্ডেয় পুরাণে বর্ণিত। অধিক বিস্তৃতির ভয়ে তাহা এখানে বিশদ বলা হইল না। (এখন) প্রাসঙ্গিক বিষয়ের অনুসরণ করিব। ইহার পর দত্তকপুত্র গ্রহণের পরিপাটি=সে বিষয়ে বৌধায়ন (বলেন)—অনন্তর (দত্তক) পুত্রগ্রহণের বিধি। পুত্রকে গ্রহণ করার ইচ্ছায়—“দুইটি বস্ত্র দুইটি কর্ণকুণ্ডল, অঙ্গুরীয়ক, বেদজ্ঞ আচার্য, কুশময় আসন, পর্ণময় দাহনোপযোগী যজ্ঞীয় কাষ্ঠ সংগ্রহ করিয়া সপিণ্ডবন্ধুদের আবাহন করিয়া—

40. মূলম্

(21B) निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणानुपवेश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि इति वाचयित्वा यद्देवयजनोंल्लेखप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुश्च समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत्। ददानीतीतर आह। तं परिगृह्णाति—धर्मायत्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि। अथैनं वस्त्र कुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिदधानः प्रत्यग्निमुखं कृत्वा पत्न्या जुहोति। यस्त्वा हृदा कीरिणा⁵⁶ मन्यमानः इति पुरोनुवाकमनूद्य यस्त्यैवं सुकृते जातवेद^{56a} इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीहूत्वा स्विष्टकृतं प्रभृति सिद्धामाधेनुवरप्रदानदक्षिणां

56 यस्त्वा हृदा कीरिणामन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि।

जातवेदो यशोऽस्मासुधेहि प्रजाभिरग्ने अकृतत्वमम्याम् R.V. 5.4.10, T.S.I. 4.46.

56a यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उलोकमग्ने कृणवः स्योनम्।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं ररि नशतेस्वस्ति॥ R.V. 5.4.11. T.S.I. 4-46

for other references see Bloomfield's *Vedic Concordance*.

ददाति--एते च वाससी एते च कुण्डले एत तूच्चाङ्गुरीयकं (1) यद्येवं त्वौरसमुत्पद्यते (औरस उत्पद्यते) स तुरीय भागे सम्भवति (तुरीयभाक् एष भवति)^{56b}

दीप्तिः

(21b) आप्रणीताभ्यः इति प्रणीता घृतपात्रम्, कृत्वा इति शेषः। इतरः दाता। अलंकृत्येति वालकमिति शेषः। अग्निमुखं वालमग्निमुखं कृत्वेत्यर्थः। पक्त्वा चरुमिति शेषः। पुरोनुवाक्यया, याज्यया सामिधेन्या ऋचा इत्यर्थः। तत्र हविषः पात्राद् ग्रहणावसरे पठ्यमानो मन्त्रः पुरोनुवाक्या, हविषः वह्नौ प्रदानावसरे पठ्यमाना ऋक् याज्या अग्निसमिन्धनावसरे पठ्यमाना च सामिधेनी इति याज्ञिकाः। स्विष्टकृत् होमविशेषः। याज्ञिकास्तु आधानकर्मसमाप्त्यङ्गकर्मविशेषः सु इष्टं यागं करोति यः सः इति व्युत्पत्तिलभ्यार्थः। आधेनुवरेति। धेनुः शंखस्तथानड्वान् हेम वासो हयः क्रमात्। कृष्णा गौरायसश्छाग एतावै दक्षिणाः स्मृताः इति वचनात्। ददातीति दद्यादित्यर्थः यो दत्तक एवमुक्तक्रमेण गृहीतः। तु शब्दो भिन्नक्रमे पश्चादौरसः पुत्र उत्पद्यते चेत् तदा दत्तकश्चतुर्थभागभागी स्यादित्यर्थः। सम्भवति (दत्तकमीमांसाधृत पाठे) स इति शेषः इति दत्तकमीमांसा व्याख्यायां मम भरत शिरोमणयः॥

(21b) narrating everything to the king (in his absence to the village landlord) in an assembly of people or within the house—he (the adoptive father) will arrange the seat of the brahmins (ie. cause them to be seated), make them utter the formulas (connected with) *puṇyāha*, *svasti* and *ṛddhi* and

56b दत्तकमीमांसा-73 पृष्ठायाम्। दत्तकचन्द्रिकायाम्-12 पृष्ठायाम्। तैत्तिरोयाणमियमेव व्यवस्था। अतस्तेषु तेषु निबन्धेषु उद्धृता। किन्तु बहुषु स्थलेषु मुद्राकरप्रमादः दृष्टिं विक्लवयति अतो बौधायनगृह्यशेषत् प्रासंगिकांशस्य अयमुद्धारः—

अथ बन्धूनाहूय गृहमध्ये राजनिचावेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविश्व्य पुण्याहं स्वस्त्युद्धिम्- इति वाचयित्वा देवयजन...प्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा....धर्मायत्वा गृह्णामि सन्तत्यै गृह्णामि इति। अथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुरीयकेण चालङ्कृत्य परिधान प्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वाञ्जुहोति- “यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः” इति पुरोनुवाक्यामनुच्य “यस्मै त्वं सुकृते जातवेदः” इति याज्यया जुहोति। अथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत् प्रभृति सिद्धमाधेनुवर प्रदानात्। अथ दक्षिणां ददात्येते एव वाससी एते च कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकम्। यद्येवं कृते औरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागे भवतीति स्माह भगवान् बौधायनः॥

after the preparation, by digging, of the ritual ground (and) of works connected with *praṇīta* (butter oil bowl) should go before the giver and beg of him (saying) “give me the son”. The giver (other) will say “I give hereby”. Then the adoptive father receiving the boy will say—“I receive you for Dharma, I receive you (for continuity of my family) as a child”—this and then decorating him with the ornaments (earrings, finger ring etc.) and clothing him and placing him facing the sacrificial fire cook the ‘*caru*’ (rice soup with milk, honey etc.) and with it offer oblation chanting the mantra *yastvā hṛdā kirīṇā manyamānaḥ* etc. as the *puronuvākya* mantra (the Vedic mantra uttered at the time of receiving the offering from the bowl) *yasmai tvam sukṛte jāta vedaḥ* etc. as the *yājyā* mantra (the mantra uttered at the time of throwing of offering on the fire) then he should perform the Vyāhṛti homas the Sviṣṭakṛt rite and make gift of an well-bred milch cow as sacrificial fee and also this, pair of cloths, of earrings and ring (also are given as fee). If an aurasa son is born after this adoption, the adopted son becomes eligible to receive only one fourth of the adoptive father’s property.

(21b) রাজাকে (অভাবে, গ্রামের ভূস্বামীকে) নিবেদন করিয়া, সভামধ্যে অথবা গৃহমধ্যে ব্রাহ্মণদের উপবেশন করাইয়া, পুণ্যাহ স্বস্তি ও ঋদ্ধিবাচন করাইয়া যজ্ঞস্থল নির্মাণ (দেবযজ্ঞনোপ্তেখ) হইতে ঘৃত পাত্র সম্পৃক্ত কার্য সমাপন করিয়া পুত্রদাতার সম্মুখে যাইয়া (গ্রহণকারী) প্রার্থনা করিবেন—‘আমাকে পুত্র দিন’। অন্যজন অর্থাৎ দাতা বলিবেন ‘দিলাম’। সেই পুত্রকে গ্রহণ করিয়া গ্রহীতা বলিবেন ‘ধর্মের জন্য তোমাকে গ্রহণ করিলাম সন্ততি রক্ষার জন্য তোমাকে গ্রহণ করিলাম’। তাহার পর সেই বালককে বস্ত্র কুণ্ডলাদি দ্বারা অলঙ্কৃত করাইয়া বাসাদি পরিধানপূর্বক অগ্ন্যভিমুখী উপবিষ্ট করাইয়া চরুপাকপূর্বক হোম করিবেন। তাহাতে “যস্ত্বা হৃদা কীরিণা মন্যমানঃ। ইত্যাদি। পুরোনুবাক্য্য (=হবিঃপাত্র হইতে হবিঃ গ্রহণকালে পঠনীয়) মন্ত্র পাঠ করিয়া যস্মৈ ত্বং সুনুতে জাতবেদঃ ইত্যাদি যাজ্ঞ্য (অগ্নিতে হবিঃ প্রক্ষেপণকালে পঠনীয়) মন্ত্র পাঠ করিয়া হোম করিবেন। তাহার পর ব্যাহতি হোম করিয়া স্টিষ্টকৃৎ নামক যজ্ঞ ও একটি উত্তম ধেনু যজ্ঞকর্মের দক্ষিণারূপে প্রদান পর্যন্ত কর্মের (পরিধি বলিয়া) স্বীকৃত। এবং এই বস্ত্রযুগল, এই কুণ্ডলদ্বয়, এই অঙ্গুরীয়কও (দক্ষিণারূপে দেয়)। তাহার পরে যদি ঔরস পুত্র জন্ম গ্রহণ করে তখন এই দত্তকপুত্র (পিতৃধনের) চতুর্থাংশভাগী হইবে।

41. मूलम्

(22A) इत्याह स्म-बौधायनः। एतच्च प्रायशः साग्निकर्तृविषयम्। अथेत्यादिनिरग्नि-
कर्तृकग्रहणे बोध्यम्। साग्नेः पुत्रेष्टियागनान्तरं वक्ष्यमाणत्वान्निरग्नेर्महाव्याहृति
होमानन्तरग्रहणविधानादित्युभयांगस्यात्र सद्भावात्। पुत्रेष्टिस्तु अथ पुत्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालम्, इन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरे-
वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति इति प्रसिद्धा। आदौत्ययं (आदौत्वयं)
यागः। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेतदित्युक्तेः (ञ्चरेदित्युक्तेः)
ग्रहणसङ्कल्पात् पूर्वम्। आह वशिष्ठोऽपि--''शुक्रशेणित सम्भवः पुत्रो
मातापितृनिमित्तकस्तस्य दान विक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः।'' नैकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा। स हि सन्तानाय--

दीप्तिः

(22a) गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेदित्यादि कालिकापुराणवचनं बहुषु
दत्तकविषयग्रन्थेषु दत्तकचन्द्रिकादत्तकनिर्णय-दत्तकदर्पण-दत्तककौमुदी प्रभृतिषु
पुत्रेष्ट्याः आवश्यकत्वमवतारयति। दत्तकतिलकवद् दत्तकमीमांसाग्रंथेऽपि अस्य विचारः।
आश्वलायनश्रौतसूत्रे (II. 10) पुत्रकामेष्ट्याम् अग्निः पुत्री-इत्यादिना तद्विमर्शः। संस्कार-
कौस्तुभेऽपि आलोचितेयम्। दत्तकतिलकवद् दत्तकमीमांसायामपि— अग्नये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। इन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामः।
अग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टे श्रूयते।
तद्यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या। यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते
तत्रोत्पत्तेरेवाभावात् तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यथानुपपत्तेः॥-
- दत्तकमीमांसा (p. 60)। इयं पुत्रेष्टिः पुनः साग्नेरेव। उक्तं च। इष्टिस्तु चरुणा
प्रोक्ता, यागस्तु पशुनास्मृतः। एतच्छेषं क्रतुः प्रोक्तो होमान्यत् पूजनं स्मृतम्। पुत्रेष्ट्याः
तादृशेन द्रव्येण सम्पादनम्। शौनकवशिष्ठादीनां ग्रहणं तेषु तेषु ग्रन्थेषु तत्तद्वेदशास्त्रिणां
कृते। तैत्तिरीयास्तु बौधायनोक्तेन विधानेन पुत्रग्रहणं सम्पादयन्ति। उक्तशास्त्रोक्तविधानं
विना गृहीतः पुत्रो न सिद्धो भवति। स केवलं ग्रासाच्छादनभागी विवाहयोग्यश्च
भवतीति दत्तकचन्द्रिका। वशिष्टवचनेन मातापित्रोरुभयोरेव पुत्रजननव्यापारे तुल्ययोगात्
द्वावेव दानविक्रयत्यागेषु अधिकारयुतौ। नैकश्च पुत्रोदातव्यः।

(22a) Thus spoke Baudhāyana (in his *Gṛhyasūtra*, *Gṛhyaśeṣa* portion, 2nd *Praśna*, sixth chapter) : This is generally for those who maintain the Vedic fire (by daily oblations). The portion “*atha* etc.” is to be construed as referring to adoption made by persons who do not maintain Vedic fire (by offering oblations daily), for, in the case of *Sāgni* (i.e. who maintains Vedic fire), it will be said presently that such persons can adopt a son after performing the *Putreṣṭi* sacrifice, and in the case of a *Niragni* (i.e. who does not maintain Vedic fire)—adoption is sanctioned after performance of a *Mahā-vyāhṛti* homa, the description of the procedure (narrated before in fol. 21.b) being applicable as parts of both (the procedures for *Sāgni* *Niragni*) (mentioned). Now, *Putreṣṭi* is the ritual where *aṣṭakapāla puroḍāśa* (sacrificial cake cooked in eight *kapālas* or earthen potsherds) is offered to *Agni Putratvat*, *ekādaśakapāla puroḍāśa* to *Indra Putrim* by a man seeking progeny. For him *Agni* procures progeny and *Indra* delivers that (when) developed—This is well-known. This ritual comes first, for there is the statement—“Taking a five year old boy (for adoption) one should first of all perform the *Putreṣṭi*”—and because of this, right at the beginning the ritual is to be done.

Vaśiṣṭha also said (thus) : “A son is born of the sperm and generative fluid from both the parents. Both of them are eligible in the act of gift, sale or desertion of that boy”—(and) the only son should not be given in adoption nor should it be accepted as such. Because he is for the continuity (of the family) of the forefathers.

(22a) বৌধায়ন এইরূপ বলেন (বৌধায়ন গৃহ্য কোষ II.6)—ইহা সাধারণতঃ সামিক ব্রাহ্মণের করণীয়। (বৌধায়ন বচনস্থ) অথ প্রভৃতি শব্দের দ্বারা নিরগ্নিক কর্তৃক দত্তকপুত্র গ্রহণের ব্যাপারে বলা হইয়াছে এইরূপ বুঝিতে হইবে। সামিক ব্রাহ্মণের ক্ষেত্রে পুত্রেষ্টি যাগ সমাপনের পর দত্তক গ্রহণ হয় এইরূপ অগ্রে বলা হইবে বলিয়া (এবং) নিরগ্নিপুরুষদ্বারা মহাব্যর্থতি হোমের পরই দত্তক গ্রহণের বিধান থাকায় উভয় অঙ্গেতেই এ স্থলে সম্ভব হওয়ায় (এখানে fol. 21.bতে বলা হইল)। পুত্রেষ্টি এইরূপ—পুত্রবৎ অগ্নির উদ্দেশ্যে অষ্টাকপাল পকপুরোডাশ, পুত্রী ইন্দ্রকে একাদশ কপালপক পুরোডাশ হোমে অর্পণ করিবে—সন্তান কামনায়। অগ্নিই তাহার সন্তান উৎপাদন করান (করেন), ইন্দ্র বৃদ্ধিপ্রাপ্ত প্রজা দান করেন ইত্যাদি (শাস্ত্র) প্রসিদ্ধ।

পূর্বে এই যাগ করিতে হয়। (তাহার পর) দন্তক গ্রহণ কালে—পঞ্চবর্ষীয় বালককে লইয়া (অর্থাৎ দন্তকগ্রহণের কালে) প্রথমে পুত্রেষ্টি যাগ করিবে এই বচন বশতঃ গ্রহণসংকল্পের পূর্বেই এই যাগ বিধেয়।

বশিষ্ঠও বলিয়াছেন—শুক্র ও শোণিতের হইতে সঙ্কৃতপুত্র মাতা ও পিতা উভয়ের সহযোগেই জাত—তাহার দান, বিক্রয় ও ত্যাগ উভয়েই করিতে পারেন—ইত্যাদি। একমাত্র পুত্রকে দান করিবে না অথবা গ্রহণ(ও) করিবে না। যেহেতু সে পূর্বপুরুষদের বংশের ধারক বা রক্ষক।

42. মূলম্

(22B) পূর্ব্বশাম্। ন স্ত্রী দद्याত্ প্রতিগৃহীয়াদ্বান্যত্রানু-জ্ঞানান্নত্বুরিতি। শুক্রশোণিতযোর বিনাভাবেন পুত্রস্য জননাৎ তস্য দানবিক্রয়ত্যাগেষু মাতাপিত্রোর্যথেষ্টতা (।) অত্র মাতা-পিতরাবিত্তি দ্বন্দ্বনির্দেশাত্ দ্বয়োরেব জনকত্বাবিশেষাত্ দানবিক্রয়াদৌ স্বাতন্ত্র্যমিতি প্রतीयতে। কিন্তু তত্রাপি জীবতি পত্যৌ স্ত্রিয়াঃ স্বাতন্ত্র্যেণ দানবিক্রয়ে নাধিকারঃ। তথাহি “পিতা রক্ষতি কৌমারে ভর্তা রক্ষতি যৌবনে। পুত্রাস্তু স্থবিরে ভাবে⁵⁸ ন স্ত্রী স্বাতন্ত্র্যমর্হতি”তি (মनु 9.3)। “অস্বতন্ত্রাঃ স্ত্রিয়ঃ সৰ্ব্বাঃ পুত্রা দাসাঃ পরিগ্রহাঃ” ইত্যभिधाय वाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि कथ्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते। जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः। तयोरपि पिता श्रेयान् वीज प्राधान्यदर्शनात्। अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः इत्यादि बृहस्पत्युक्तेः।⁵⁹ (अतएव शुक्रशोणित)--

দীপ্তি:

(22b) ন স্ত্রী স্বেচ্ছয়া সূতং দद्याত্ প্রতিগৃহীয়াদ্বা। তথা চ মনুঞ্জনম্ ন স্ত্রী স্বাতন্ত্র্যমর্হতি ইতি। মূলে বৃহস্পতিনাম্না উদ্ধৃতং বচনং তু নারদস্মৃতিতো গৃহীতম্।

58. V.L. রক্ষন্তি স্থবিরে পুত্রাঃ

59. বস্তুতস্তু বচনানি ইমানি নারদস্মৃতে: ঋণাদান প্রকরণাত্ (v.v. 34ab, 35 ed, 36-37) উদ্ধৃতানি। বৌধায়ন ধর্মসূত্রস্য গোविन्दस्वामिकृत विवरण टीकयामपिनारदनाम अकृत्वेव 'गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आऽष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। वाल आषोडशाद्वर्षेयः पौगण्डश्चापि शक्यते—इति नारदीयम् ऋणदान प्रकरणस्थ (135) वचनम् उद्धृतम्। कोष्ठकान्तर्गतं (अतएव शुक्रशोणित) पुनरुक्तं लिपिकर प्रमादात्, अतस्तत्र्यक्तम् ।

अत्र सामान्येन इयं व्यवस्था। पुत्रग्रहणे विधवायाः नाधिकारः। पत्युरनुमतौ तन्मरणात् परमपि दत्तकादिग्रहणम् भवति। जीवति भर्तरि तदनुमतौ, प्रोषिते उपरते वा तस्मिन् विनापि तदनुमतिं स्त्रियः पुत्रं ग्रहीतुं प्रभवन्ति। अत्र दत्तककौमुदीवचनम्—“अत्रेदं बोध्यं मृते भर्तरि तदननुमतापि तदीय पत्नी पुत्रग्रहणादिकारिणीति व्यवस्था दत्तकचन्द्रिका दत्तकदीधिति दत्तकमीमांसा वीरमित्रोदयग्रंथकृतां सम्मता। तन्मध्ये कस्यचिल्लिखनस्वरसलभ्या । एतद्विषये दीधितिकारेण बन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति शौनकीय विशेषवचनान्तरमित्यपि लिखितमित्यलम् (दत्तककौमुदी—दत्तकशिरोमणि (पृ: 244-45 पृष्ठायाम्) स्थिता। अत्र दत्तकचन्द्रिकायाम्—स्त्रियास्तु जीवति भर्तरि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि । यत्तु वशिष्ठोक्तं न स्त्री दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति—तत्र अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति। अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात्— (दत्तकचन्द्रिका (सं भरत शिरोमणि) पृ: 9)। तत्र दत्तकमीमांसा (सं भरत शिरोमणिः) 52पृष्ठा द्रष्टव्या । शूद्रकर्तृक पुत्रग्रहणे ब्राह्मणेन होमः कर्तव्यः इत्यादि। अत्र स्मर्तव्यं यद् आपस्तम्बधर्मसूत्रमते अपत्यस्य दानं क्रयोविक्रयो वा नाभिहितम्। वौधायनधर्मसूत्रे च औरसेतरः पुत्रो भवितुं नार्हति इत्युक्त्वापि औरसेतरपुत्राणां परिगणनं कृतं तदर्थं दायभागश्च विहित इत्यादि विमर्शार्थं द्रष्टव्यो ग्रंथस्यास्य उपोद्धातः ।

(22b) Without (previous) permission of husband the wife should neither give away nor accept (a son in adoption). Since the birth of the son is possible from the insaparable semen and generative fluid, both his father and mother are sufficiently eligible in the act of giving him in adoption, selling him or deserting him. Here the use of the Dvandva compound in *mātāpitarau*—the procreativeness of both being told without discrimination, both have independence in the matter of gift or sale (of such offspring).

But even then, while the husband is living, the wife independently has no right to gift or sale etc. Thus Manu (9.3) has said—“the father protects the girl in her tender age, the husband in youth and the sons in old age—women does not deserve independence.” *Bṛhaspati* also has (In fact the words are from *Nārada smṛti*, *ṛnādāna* section, VV. 34 ab, 35 cd, 36-37) starting with “all women are under other’s control, so also they are minor boys, slaves and the retinue”—(concluded with) “up to the sixteenth year one is a *bāla*

(minor) and is also called *pauganda*" and beyond that age they are eligible to handle litigation and are independent except when the parents are living and present. While they (ie. the parents) are alive, a son although old is not independent. Even, of the parents, father is more effective (important)—because it is generally accepted that (of the natural generative fluid and paternal semen) it is the paternal seed that is more important. In the absence of such person (who fertilises) the mother holds the important position and in her absence the elder brother.

Therefore it is told that the offspring comes (from the coagulation of semen and generative fluid) etc.

(22b) স্ত্রীলোকে স্বামীর অনুমতি ভিন্ন পুত্র দান বা গ্রহণ করিবে না। (পিতার) শুক্র ও (মাতার) শোণিতের মিশ্রণ হইতেই পুত্রের (সন্তানের) জন্ম হয় বলিয়া তাহার দান, বিক্রয় ও ত্যাগে মাতা ও পিতা উভয়েরই যথেষ্ট অধিকার। এখানে মাতাপিতারো এই পদে দ্বন্দ্ব সমাসের দ্বারা কাহারোই পুত্র জননবিষয়ে বিশেষ কিছু না থাকায় (অর্থাৎ একজনের অধিক বৈশিষ্ট্য, অন্যজনের কম এইরূপ না থাকায়) দান বিক্রয়াদিতে তাহাদের অন্যানিরপেক্ষত্ব স্বীকার্য। কিন্তু সেক্ষেত্রে স্বামী জীবিত থাকিতে স্ত্রীলোকের পুত্রদান ও বিক্রয়ব্যাপারে স্বতন্ত্রভাবে কোনও অধিকার নাই। (মনুও তাই 9.3 বলিয়াছেন) কুমারী অবস্থায় কন্যাকে পিতা রক্ষণাবেক্ষণ করে, যৌবনে স্বামী স্ত্রীকে রক্ষা করে, বার্ষিক্যে পুত্রেরা (বৃদ্ধা মাতার) রক্ষণাবেক্ষণ করে। (এইরূপে সকল অবস্থায় স্ত্রীলোক অপরের রক্ষণে থাকলেও) তাহাদের স্বাধীনজীবনে অধিকার নাই। “সকল স্ত্রীলোক, পুত্র, দাস ও পরিজনদেরা অস্বতন্ত্র”—এইরূপে উপক্রম করিয়া—“ষোড়শবর্ষ পর্যন্ত বালক অবস্থা (তাহাকে) পৌগণ্ডও বলা হয়। তাহার পর (বয়োবৃদ্ধির সহিত) সে ব্যবহারতত্ত্ব জানিবার অধিকারী হয়—কিন্তু পিতা মাতা জীবিত থাকিতে বৃদ্ধ হইয়াও পুত্র স্বতন্ত্র হইতে পারে না। তাহাদের অর্থাৎ জনক জননীর মধ্যেও পিতার বীজের প্রাধান্য দৃষ্ট হওয়ায় পিতারই প্রাধান্য (বীজী পিতার অভাবে মাতা প্রধান, তাঁহার অভাবে অগ্রজ ভ্রাতা প্রধান” ইত্যাদি বৃহস্পতি বচনেও (প্রকৃতপক্ষে নারদ বচনেও) (উপসংহার) দৃষ্ট হয়—তাই বলা হইয়াছে শুক্রশোণিত সম্ভব পুত্র ইত্যাদি।

43. मूलम्

(23A) (अथेत्यादि। पुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत् इत्युक्तेः। प्रथममिति सङ्कल्पात् प्राक्)* साग्नेः पुत्रेष्टिपूर्वकग्रहणमाह श्रुतिः। 'स्वाराज्यकामोऽश्वमेधेन यजेत राजा राजपुरोहितो वा। अथ साम्राज्यकामः साम्राज्येष्टिमिहवाव पुत्रर्द्धिकामः पुत्रेष्टिं चरन्नावसथ्यं जुहोती'ति। पुत्र एव ऋद्धिः सम्पत्। आवसथ्यश्चतुर्थोऽग्निः साग्नीणां काम्यसाधक इति छान्दोग्य—

(23B)

44. मूलम्

भाष्यम्। तथाहि दाक्षिणात्यगार्हपत्याहवनीयासस्त्रयो दर्शादि नित्यकर्मादिसाधकाः। काम्यसाधकस्त्वावसथ्य एवेति साग्नेरेव पुत्रेष्ट्यधिकारात्तदज्ञकग्रहणऽपि साग्नेरधिकार इति सिद्धम्। निरग्नेस्त्वाह वशिष्ठः। शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः। नैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पुर्व्वेषाम् । न रुी दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः। पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि च निवेद्य निवेदनस्यमध्ये महाव्याहृतिभिर्हत्वा (अदुरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव) प्रतिगृह्णीयात् इति व्याख्येयमग्रे। अत्र महाव्याहृति होमोत्तरमेव ग्रहणमभिहितं न तु पुत्रेष्ट्याद्युत्तरमिति।

* 22 (a+b), 23 (a+b), 24a पृष्ठासु प्रायेण एकस्यैव विषयस्य असकृदा वृत्तिर्दृश्यते। शुक्रशोणितसम्भवः पुत्र इत्यादि वशिष्ठोक्तिमारभ्य-साग्निक कर्तृक ग्रहणम् इत्यादि 22(a) पृष्ठायाम्, 23(b) पृष्ठायाम्, 24(a) पृष्ठायाम् अपिलिखितम्। एवमन्येऽपि अतो लिपिकर प्रमादरूपाणि तानित्यक्तानि—। तथापि सन्देह निरसनार्थं पादटीकायां—अथेत्यादि। निरग्निकर्तृकग्रहणे, अथैनमित्यादि साग्निकर्तृकग्रहणे वोद्धव्यम्। साग्नेः पुत्रेष्टियागानन्तरं निरग्नेर्मेहाव्याहृति होमानन्तरं ग्रहणं विधानस्योभयस्यात्र सम्भवात्। पुत्रेष्टिस्तु अत्र (अथ) पुत्रवते पुरोडाशमष्टकपालम् इन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजा जनयितु (जनयति) वृद्धाम् इन्द्रः प्रयच्छतीति प्रसिद्धः। आदावेष यागः। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेदित्युक्तेः। प्रथममिति सङ्कल्पात् प्राक् (इति 23a पृष्ठायाम्) अत्र च वशिष्ठस्मृतौ शुक्रशोणितयोरविनाभावेन पुत्रजननात्तस्य दानविक्रयादौ मातापित्रोऽवाधिकारः। पितराविति द्वन्द्व निर्देशात् द्वयोरेव जनकत्वाविशेषाच्च। तत्रापि जीवति पत्न्यै पत्या न स्वातन्त्र्येणाधिकार इत्यादि वक्ष्यते (23b पृष्ठायाम्) अत्र च वक्ष्यमाण वशिष्ठस्मृतौ इत्यारभ्य अव्यवहितपूर्वस्य अंशस्य पुनरुल्लेखः..... न स्वातन्त्र्येण दानाधिकार इति वक्ष्यते—इति पर्यन्तस्य (24a पृष्ठायाम्) अतो महान् प्रमादः समजनि लिपिकरस्य इति बुद्ध्या पुनरुक्तांशस्य वर्जनम् एव समुचितम्॥

दीप्तिः

23(a+b) निरग्निकृत्कग्रहणं महाव्याहृति होमानन्तरमेव। तदेव स्पष्टयति। एकमात्रस्य पुत्रस्य विषये-नैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा। अत्र भवदेव मते यस्य एक एव पुत्रः तं नापरो गृहीयात्-न वा तं दद्यात्। एवमन्येऽपि दत्तकमीमांसाकारादयः। तादृशं गृह्णाति चेत् पुत्रत्वं सुतरां सिध्यति-किन्तु निषेधोल्लङ्घनजन्यः प्रत्यवायोऽपि आसज्यते दातुरिति स्मार्त्तसमयः।

23(a+b) [*atha* etc. This is in connection with adoption by one called Sāgnika] from the statement—*putreṣṭi* is to be done first, first means before making the *Saṅkalpavākya* (of the adoption ceremony). Vedic texts (thus) sanction the adoption by one Sāgnika with *putreṣṭi* ritual done beforehand:

“While desiring his own kingdom the king will perform *Aśvamedha* or (cause it to be done by) the priest of the king. Then desiring an empire he will perform a *Sāmrājyeṣṭi* and desiring prosperity of having son will perform *putreṣṭi* (where) at the end he will offer oblation to the (sacred) *Āvasathya* fire. The word *putrardhi* (the above passage is analysed as *putra eva ṛddhi* i.e. prosperity in the form of son. *Āvasathya* is the fourth sacrificial fire (place) where the Sāgnikas offer oblation while doing *kāmya* (i.e. desired works, not obligatory works) (and) this has been noted in the *Chāndoyabhāṣya*. (23a)

Because *Dakṣiṇa*, *Gārhapatya* and *Āhavanīya* are (the three sacrificial fires which are) instrumental to perform of compulsory/obligatory rituals like *Darśa*, *Parnamāsa* etc. and therefore it is *Āvasathya* which is instrumental to the performance of desired rituals for Sāgnikas and since the Sāgnikas are entitled to the performance of *putreṣṭi*—they are entitled to the (process of) adoption which is a part of that and that is thereby proved.

In the case of *Niragnika*, *Vaśiṣṭha* has said : The son is procreated by both the mother and the father conjointly as he comes out of the inseparable mixture of semen and the generative fluid, in the matter of gift or sale or desertion of him both are eligible. One should not take in adoption the only son nor should the only son be given in adoption

because he is for the continuity of the family of the forefathers. Without previous permission from the husband the wife should neither give nor receive (a son in adoption). While preparing for adoption a man should invite (all) cognates, make a submission to the king (in his absence to the village landlord) inside the house perform the *mahāvyaṅhṛti homa* (and) adopt (a boy). This is to be explained subsequently. Here adoption is prescribed after the *mahāvyaṅhṛti homa* only and not after the *putreṣṭi yāga*. (23b.)

23(a+b) অথ ইত্যাদি। প্রথমে পুত্রেষ্টি করিবে। প্রথমে অর্থাৎ (দত্তক গ্রহণের) সংকল্পের পূর্বে। সাগ্নিক যে পুত্রেষ্টি করিয়া দত্তক গ্রহণ করিবে সে বিষয়ে শ্রুতিবাক্য যখন নিজ রাজ্যের আধিপত্য কামনা করে তখন রাজা নিজে অশ্বমেধ যজ্ঞ করিবেন অথবা রাজপুরোহিতের দ্বারা তাহা করাইবেন। তাহার পর সাম্রাজ্য কামনায় সাম্রাজ্যেষ্টি করিবেন, তাহার পর ইহলোকে পুত্ররূপ সম্পদ কামনায় পুত্রেষ্টির অনুষ্ঠান করিয়া আবসথ্য অগ্নিতে হোম করিবেন। পুত্রই ঋদ্ধি বা সম্পদ পুত্রর্দ্ধি। ছান্দোগ্য ভাষ্যে আছে সাগ্নিকদের কাম্যকর্ম নিষ্পাদক অগ্নি হইল আবসথ্য।

দক্ষিণ, আহবণীয় ও গার্হপত্য এই তিনটি অগ্নি—দর্শপূর্ণমাসাদি নিত্য-কর্ম সাধক অগ্নি। কাম্যকর্ম সাধক অগ্নি হইল আবসথ্য—। সাগ্নিকেরই পুত্রেষ্টিতে অধিকার থাকায়—তাহার অঙ্গরূপ দত্তকগ্রহণেও সাগ্নিকেরই অধিকার ইহা সিদ্ধ হইল। নিরগ্নি বিষয়ে বশিষ্ঠ বলেন—শুক্রশোণিত সঞ্জাত পুত্র পিতামাতার মিলন সন্তৃত বলিয়া উভয় নিমিত্তক। তাহার দান, বিক্রয় ও ত্যাগে মাতা ও পিতা উভয়েই অধিকারী। একমাত্র পুত্রকে দান করিবে না গ্রহণও করিবে না কারণ সে পূর্বপুরুষের বংশধারার রক্ষক। স্ত্রীলোকে স্বামীর অনুমতি ভিন্ন পুত্র দান বা গ্রহণ করিবে না।

দত্তক পুত্র গ্রহণ করার সময়ে সপিণ্ড আত্মীয়দের আহ্বান করিয়া রাজাকে (অভাবে গ্রামের ভূস্বামীকে) জানাইয়া, গৃহের মধ্যে মহাব্যাহতি হোমগুলির অনুষ্ঠান করিয়া গ্রহণ করিবে—ইত্যাদি অগ্রে ব্যাখ্যাত হইবে। এখানে মহাব্যাহতি হোমের পরই পুত্র গ্রহণের কথা বলা হইয়াছে পুত্রেষ্টি প্রভৃতির পর নয়।

45. মূলম্

(24A) গোত্রাপহারন্তু চুড়াদি সংস্কারেষু বৃদ্ধিশ্রাদ্ধে স্বগোত্রাল্লেক্ষেন भवति। तदाह दानधर्मं तथा दत्तं (ক) কৃতৌ পুত্রাবিত্যাগনন্তরং যুগিষ্ঠিরপ্রশ্নে

भीष्मवाक्यान्⁶⁰। माता-पितृभ्यां यस्त्यक्तः पथि ततं यः प्रकल्पयेत्। न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां स हि कृत्रिमः॥ यो वर्णः पोषयेत्तन्तु सवर्णस्तस्य जायते॥ आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तया॥ तथा संस्कृतस्य तु दत्तस्य वर्णगोत्रं भवत्युत। अथ देया तु कन्यास्या(त्त)द्वर्णस्य युधिष्ठिर॥ इति। तथा उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्यास्ति दत्त्रिमः।

दीप्तिः

(24a) ग्रहणात् परक्षणे एव ग्रहीतुः पुत्रपदं तद् गोत्रञ्च लभते दत्तकः। तेन ग्रहणात् प्राक् पुत्रजनकेन ये ये संस्काराः सम्पादिताः न ते ग्रहीत्रा करणीयाः, शिष्टा एव सम्पादनीयाः। संस्काराणां शरीरशुद्धिजनकत्वात् जनकेन पूर्वं ये संस्कारा न विहिता ग्रहणादूर्ध्वं ग्रहीत्रा ते सम्पादनीयाः। सगोत्रादेव पुत्रो गृहीतश्चेत् तत्रापि परिग्रहीतृजन्य कर्मादिकं दत्तकस्य। अर्थात् परिग्रहीतुरेव स पिण्डं दद्यात् न तु जनकस्य। किञ्च परिग्रहीतुः वेदोक्तकर्मादिकम् अपि स कुर्यात्। उदाहरणवशात् यदि सामवेदिनः पुत्रो यजुर्वेदिना गृह्यते तत्र दत्तको यजुर्वेदोक्तं कर्म एव समाचरेत्, न सामवेदोक्तम्। चूडाकरणवृद्धि-श्राद्धादिकर्मषु गोत्रोल्लेखस्य प्रयोजनवशात् तत्र दत्तकस्य गोत्रं ग्रहीतुः गोत्रेणैव व्यवस्थितम्।

अधुना महाभारतीयानुशासनपर्वणः पुत्राणां स्वरूपनिरूपणम् ॥

(24a) [The portion from “*atra ca vakṣyamāṇa vaśiṣṭha smṛtan....vakṣyate*” is repeated although written in fol. 23b. — through scribal error]

The change of the Gotra name is made by referring to the (newly acquired) Gotra in (the course of the Vṛddhi-śrāddha included in the sacramental works like) cūḍākarana etc. In the dānadharma section (of the anuśāsana parvan of the *Mahābhārata*) in the section on principle of adoption — in reply to Yudhiṣṭhira's question the words of Bhīṣma (are): after uttering the word ‘putrau’ (two sons) —

60. महाभारते XIII (अनुशासनपर्वणि) 49-20; 21 ed, 25ab V.L. सन्त्यक्तं पथि यं तु प्रकल्पयेत्। ज्ञायेते स हि ॥ २० ॥ यो वर्णः पोषयेद्यन्तु ...। सवर्णस्तं च पोषेत सवर्णस्तस्य जायते ॥ २॥ अथ देया तु कन्या स्यात् तद्वर्णेन युधिष्ठिरः ॥ 25ab॥

“He who is deserted by mother and father and picked up from the road by some one and whose parents cannot be located—is (known as) a *kṛtrima* son. The caste of the person who rears him becomes his caste (also). The (adoptive person) treating him as if his own, as if his master, should perform (necessary) sacraments. The caste and gotra (of the performer) accrue to the boy thus refined by sacraments (ie. baptized so to say) and adopted. And then a bride also is to be procured for him befitting his caste—Oh! Yudhiṣṭhira”. And the adopted son who possesses all the qualities of a son shall

(24a) বক্ষ্যমাণ বশিষ্ঠ স্মৃতি.....বক্ষ্যতে এই অংশটি লিপিকর প্রমাদবশতঃ পুনর্লিখিত ব (যে বংশে দত্তকের জন্ম সেই বংশের) গোত্রনামের অপসারণ চূড়াকরণাদি সংস্কার মধ্যে যখন বৃদ্ধি শ্রদ্ধ করা হয় তাহাতে নিজ গোত্রের (অর্থাৎ দত্তকগ্রাহকের গোত্রের) উল্লেখ পূর্বক করা হয়। তাই মহাভারতের (অনুশাসন পর্বস্থ) দানধর্ম পর্বাধ্যায়ে তথা দত্তক করণ পর্বাধ্যায়ে ‘পুত্রৌ’ ইত্যাদির পর যুধিষ্ঠিরের প্রশ্নে ভীষ্মের বাক্য (উত্তর)—মাতা ও পিতার দ্বারা পরিত্যক্ত বালককে পথমধ্যে যে গ্রহণ করিবে এবং যে বালকের মাতা পিতাকে জানা যাইবে না—তাদৃশ পুত্র কৃত্রিমপুত্র। যে বর্ণের লোক তাহার ভরণ পোষণ করিবে কৃত্রিমপুত্র তাহার সমান বর্ণ হইবে। নিজ বর্ণানুযায়ী তাহার (চূড়াকরণ-উপনয়নাদি) সংস্কার করিবে এবং প্রভুর মত সংস্কার করিবে। দত্তক পুত্রেরও সেইভাবে সংস্কার করিয়া তাহার (ব্রাহ্মণাদি) বর্ণ ও গোত্র নির্ধারিত হয়। হে যুধিষ্ঠির, তাহাকে সেই বর্ণের কন্যা সম্প্রদান করা উচিত।

যে দত্তক পুত্র সকল প্রকার পুত্রোচিত গুণযুক্ত সে অন্য গোত্রজ হইলেও পিতার ধনের সমান ভাগ পাইবেন।।

46. মূলম্

(24B) स हरेत् पैतृकमृक्थं समं प्राप्तोऽन्यगोत्रजः। तथा-अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः स्वगोत्रेष्टि विधानेन स भवेच्च स्वशाखाभाक् इति। भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्द्वंशकराः स्मृता इत्यादि वचनैः संस्कारानन्तरमेव गोत्रापहारः इत्युक्तं भवति। अतएव चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते इति। दत्ताद्याश्चैव तनया

निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवा इति। पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः [कालिकापुराणम्, 88, 39-40]। अन्यतो ग्रहीतृगोत्रात्। शुक्रशोणितयोः कारणतां दर्शयिष्यामः। शुक्रशोणिते ह स्त्रीपुंसयोर्धातुविशेषे। ते एव निमित्तं (? निमित्ते) उत्पत्ति हेतु यस्यापत्यस्य पुत्रेत्युपलक्षणात् (पुत्र इति उपलक्षणात्)। अत्र जननकर्तृत्वा--

दीप्तिः

(24b) गोत्रपरिवर्तनं भवति दत्तकविधौ समाप्ते सति । अत्रेदं बोध्यम्। मृते भर्तरि तदनुमत्या तदीया पत्नी दत्तकग्रहणाधिकारिणी, सा च शास्त्रीयविधिं परिपाल्यैव गृह्णाति। अथ होमाभावे गृहीतपुत्रस्य दत्तकत्वं सिध्यति न वेति सन्देहे विवादभङ्गार्णवकारेण बहुविचार्य उपनीतं यद् दत्तकव्यापारे उपक्रमे महाव्याहृति होमोऽतदसिद्धावपि पुत्रत्वसिद्धिरिति। उपसंहारे महाव्याहृतिहोमाभावे पुत्रत्वाभावस्य केनापि अप्रतिपादनात् महाव्याहृतिहोमं विनापि केवलदानप्रतिग्रहाभ्यां पुत्रत्वसिद्धिर्निष्प्रत्युहमेव। किन्तु होमाभावे पुत्रस्य प्रयतत्वविशेषो न जायते यथा मन्त्रपाठं विनापि गर्भाधानेन पुत्रोत्पत्तिर्भवत्येव, मन्त्रपाठे तु पुत्रस्य प्राप्तमेव भवति एवमेनः समं यातीति वचनात्-इति दत्तककौमुदीवचनम् (दत्तक शिरोमणि धृतम् तत्रैव 44-45 पृष्ठयोः)। इयं पुनराधुनिकानां व्यवस्था। प्राचीनास्तु संस्काराद्यनन्तरमेव गोत्र परिवर्तनम् इच्छन्ति भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः इत्यादि वचनात् । ऊनपञ्चवर्षीयमेव बालं गृह्णाति दत्तकरूपेण। तेष्वपि अकृतजातकर्मादिः पुत्रः मुख्यः। अकृतचुडापेक्षया यवीयान् कृतचुडपुत्रो गृहीतश्चेत् असौ विनापि समयं द्वयोरपि दातृग्रहीत्रोः द्वयमुष्यायणपुत्रो भवति। जनकेन यस्य जातकर्मादि चुडाकरणान्ताः संस्काराः विहिताः, स च यथाविधानं गृहीतः तदापि स ग्रहीतुः दासो भवति न च पुत्रः। अधुना शुक्रशोणितयोः कारणतां दर्शयितुमुप न क्रमते। स्त्रीपुंसोरिति। स्त्री च पुमान् च इति द्वन्द्वसमासे अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस धेन्वनडुहर्कसामवाङ्मनसाक्षिभू-वदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिः श्रेयसपुरुषायुष द्व्यायुषत्र्यायुषर्गयजुष जातोक्षमहोक्ष वृद्धेक्षोपशुनगोष्ठश्वा (पा 5.4.77 सिः कौ 945) इति सूत्रेण निपातनात् स्त्रीपुंस इति सिध्यति। तयोः स्त्रीपुंसयोरिति।

(24b) receive equal share of the (adoptive) father's wealth although he is born in another gotra. Similarly, the

son born in the family of another *gotra* but adopted and initiated (= *upanāyita*) by performance of the *putreṣṭi* ritual according to the particular *gotra* of the adoptive father is naturalised (ie. taken) into the *Gotra* and Vedic branch of the adopter. The statements “belonging to separate *gotra*, offering *piṇḍa* to others, maintaining separate lineage....etc. enjoin that transfer of *gotra* is done only after the (*cūḍākaraṇa*) sacrament. Therefore (it is held in the *Kālikāpurāṇa* that) if the sacraments starting from *Cūḍākaraṇa* are done by referring to the *gotra* of the adoptive father thus and then only the son thus received becomes the adopted son (*dattaka*), otherwise he becomes a *dāsa* (slave) (and) if the *dattaka* and other sons are received by rites wherein the *gotra* of the receiver is mentioned they become (*de jure*) sons although they may be born of father of separate *gotra*. Oh, King ! the boy, whose *cūḍākaraṇa* and other sacraments are done by mentioning the *gotra* of the father, does not become the son (of the adoptive father), he becomes the adopted son only when such sacraments are done by referring to the *gotra* of the other (ie. the adoptive father) ‘anyataḥ’ in this statement means from the *gotra* of the receiver.

We shall (now) show the causality of the semen and the generative female fluid (in the formation of the foetus) sperm and genegrative female fluid are particular elements in male and female—they are the causes of birth of the baby who is called son in an extended sense.

Here, in the matter of procreation neither (ie. neither the father nor the mother) having any special role (other than the procreative power of copulation), the *dvandva* compound, is used to express equal importance of the both, in the word *mātāpitarau*—

(24b) অনুরূপভাবে অন্যবেদ শাখানুসারী এমন গোত্রজাত দত্তকপুত্রও যদি দত্তকগ্রাহকের গোত্রোচিত ইষ্টি সম্পাদনের দ্বারা উপনয়ন প্রাপ্ত হয় তবে সেও দত্তকগ্রাহকের পুত্র ও স্বকীয়গোত্র শাখা ভুক্ত হয়।

ভিন্নগোত্রের, পৃথক্‌পিণ্ডের দানকারীরা পৃথক্‌ বংশধারার সৃষ্টি করে— ইত্যাদি বচনে চূড়াকরণের পরই গোত্র পরিবর্তন হয় এইরূপ বিধান।

অতএব চূড়াকরণ ইহাতে আরম্ভ করিয়া অন্যসংস্কারগুলি গ্রহীতার গোত্রোন্মেষ

করিয়া (তদনুযায়ী) হয় তবেই গৃহীত পুত্র দত্তকপুত্র হইবে অন্যথা সে দাস মাত্র হইবে। (বলা হইয়াছে)—দত্তক প্রভৃতি পুত্রেরা যদি গ্রাহকের নিজ গোত্র উল্লেখ পূর্বক সংস্কৃত (অর্থাৎ চূড়াকরণাদি করা) হয় তখন অন্যগোত্রের পিতার বীজ সমুদ্রুত হইলেও পুত্রত্ব লাভ করে।। হে মহারাজ যে (শিশু) জনকের গোত্রোন্মেষ পূর্বক চূড়াকরণ পর্যন্ত সংস্কারে সংস্কৃত হয় সে (গ্রাহকের) পুত্র হয় না। গ্রাহকের গোত্রের উল্লেখপূর্বক সংস্কার করা হইলেই সে পুত্র হয়। অন্যতঃ—শব্দটির অর্থ গ্রাহকের গোত্র হইতে ভিন্ন গোত্র (অর্থাৎ জনক) হইতে।

পুত্রজনন ব্যাপারে শুক্র ও শোণিতের কারণতা দেখাইব।

শুক্র ও শোণিত নরনারীর দেহ-ধাতুবিশেষ—তাহারাই নিমিত্ত অর্থাৎ উৎপত্তির কারণ যে অপত্যের। পুত্র শব্দটির অপত্যের উপলক্ষণ (অর্থাৎ পুত্র কন্যা উভয়েরই গ্রাহক) এখানে পুত্রোৎপাদন ব্যাপারে কাহারও বিশেষ বা অধিকতর কর্তৃত্ব না থাকায় মাতা পিতা উভয়েরই সমান প্রাধান্য বুঝাইবার জন্য (মাতাপিতরৌ পদে) দ্বন্দ্ব সমাস ব্যবহার করা হইয়াছে।

47. মূলম্

(25A) বিশেষাদুভয়োঃ প্রাধান্যখ্যাপনার্থো দ্বন্দ্বঃ। দद्यान्মাতা পিতা বা যমিতি, মাতা পিতা বা দद्यातामिति मनु (9.168) याज्ञवल्क्याभ्यां (II. 130) वाकारेण तथैव द्योतनात्। एवञ्च न स्त्रीदद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा इत्यत्रान्तरङ्गत्वेन प्रतिग्रहे एव नओऽन्वयो न तु दाने। ननु साहित्ये हि द्विवचनवहूवचने द्वन्द्व समासोवेति नियमात् दानवदग्रहणेऽपि दम्पत्योः साहित्यं तन्त्रं न तु पृथक् इति चेत् साहित्यस्य द्वैविध्याद्वस्तु क्षतेरभावात्। नन्वेकस्य द्वन्द्ववचनस्योभयार्थकत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति चेदगत्या वचनवलाञ्छहदजहत्स्वार्थलक्षणया⁶¹ गङ्गायां धोषमत् स्योस्त इति वत् स्वीकुर्मः। तदेवं पत्न्यौ जीवति पत्न्या न पृथग्दानाधिकारः। असति तस्मिन् स्वातन्त्र्येण दानाधिकार इति विषयविभागादुभयोः सङ्कलनम्⁶²। न चात्र वाधः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां।

61. लक्षणा शक्य सम्बन्धा तात्पर्यानुपातितः- इत्यादि लक्षणालक्षणां। तस्याश्च प्राधान्येन जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था इति रूपद्वयम्। तदर्थं काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिग्रन्थाः द्रष्टव्याः।

62. इतः परं हस्तलिखितग्रन्थे-“एवमुक्तं उद्गरेण शुद्धिविवेकेषु” इत्यधिकः पाठः। स च प्रक्षिप्त इति मत्वा परित्यक्तः। विशेषालोचनञ्च टीकायां उत्पाद्वते च वर्तते।

दीप्तिः

(25a) उद्धृतवशिष्ठस्मृति वचने मातापितरौ इत्यत्र द्वन्द्वसमासः उभयपद प्राधान्यद्यो-तनार्थम्। मनु-याज्ञवल्काभ्याम् अपि मातापित्रोरुभयोर्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। द्वन्द्वसमासश्च उभयपदार्थप्रधानः इति। न स्त्री दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा इत्यत्र नञः संयोगः प्रतिग्रहणेन न तु दानेन। अथ कोऽपि आक्षिपति चेत् कथं दानवत् ग्रहणेऽपि मातापित्रोः साहित्यमपेक्षितं स्यात्-तत्र लक्षणावृत्तिमवतारयति। वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन अर्थानां त्रैविध्यम्। तात्पर्यार्थास्यश्चतुर्थोऽपि स्वीकृतः। वाच्यादीनामर्थानां यथासङ्ख्यम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनामूलत्वम्। नैयायिकाः व्यङ्ग्यार्थं न स्वीकुर्वन्ति-तन्मते अनुमाने एव तस्य अन्तर्भावः, व्यक्तिविवेकादौ महिमभट्टादिभिः स विशदीकृतः। तत्र लक्षणा या सा वृत्तिः शक्तिर्वा अभिधाव्यञ्जनावत्। सा लक्षणा अभिधेयार्थवाधिकापि अभिधेयार्थसम्बद्धा-मूलतया जहत् स्वार्थलक्षणा अथवा लक्षणलक्षणा नाम्ना, अजहत्स्वार्थ लक्षणा उपादानलक्षणानाम्ना द्विधा विभक्ता। तदुदाहरणञ्च गङ्गायां घोषः, कुन्ताः प्रविशन्ति इत्यादयः। यत्रैका भवति न तत्रापरा। किन्तु कुत्रचित् द्वयोरेव सद्भावम् अङ्गीकुर्वन्ति बुधा अगत्या। यथा गङ्गायां घोष मत्स्यौ स्तः। अत्र गङ्गापदे यदा घोषान्वयः तदा लक्षणलक्षणा, यदा मत्स्यान्वयस्तदा उपादानलक्षणा एवं एकत्रैव युगपत् नञनञ्चवृत्त्योः व्यवहारः वचनवलादेव भवति। प्रकृतेऽपि दाने मातापित्रोः साहित्यम् अपेक्षितम् प्रतिग्रहे केवलं पितुः, मातुस्तत्र अस्वतन्त्रत्वात्। सिद्धान्तस्तु पत्यौ जीवति पन्त्या न पृथग्दानाधिकारः। असति तस्मिन् स्वातन्त्र्येण दानाधिकारः।

हस्तलिखितग्रन्थे अत्र मैथिलस्मार्तरुद्रधरकृतस्य शुद्धिविवेकग्रन्थस्य उल्लेखः कृतः। स च प्रामादिकः प्रक्षिप्तश्च। रुद्रधरीयशुद्धिविवेके (fol. 22b) एवं कथितम्। मातृपित्रोः (मातापित्रोः) पुत्रदानादावधिकारः। पत्यौ सति स्त्रियाः पत्यननुमत्या पुत्रदानेऽनधिकारः। पत्यनुमत्या तु पुत्रदानेऽधिकारः। पत्यभावेऽनधिकार एव। अतो लिपिकरः यदलिखत्-“एवमुक्तं रुद्रधरेणापि शुद्धिविवेकेऽपि” इति-वस्तुगत्या तद्रुद्रधरमतविपरीतमेव। इयमेका समस्या। मैथिलरुद्रधरस्य काल 1425-60 A.D. मध्ये आपतति। [तदर्थं द्रष्टव्यं मत्पुस्तकं Dharmashastra in Mithila (पृ: 155)] स च मैथिलस्मार्तः गौडीयस्मार्तः शूलपाणिंकृतश्राद्धविवेक ग्रन्थमुद्धरति स्म। प्राचीनगौहीय स्मृतिनिबन्धकारेषु भट्टभवदेव-जीमुतवाहन-अनिरुद्धभट्ट-वल्लालसेन-हलायुध-शूलपाणि प्रभृतिषु भट्टभवदेव एव प्राचीनतमः इति धर्मशास्त्रेतिहासविदां मतम्। किञ्च रुद्रधरीयशुद्धिविवेक ग्रन्थेऽपि (fol. 35b, 36b) भट्टभवदेवस्योल्लेखो लक्षितः। अतस्तस्य पुनरुल्लेखो भवदेवीयनिबन्धे संशयमातनोति-

कालविपर्ययदोषश्चाक्षिपति। अत इयं पंक्तिः प्रक्षिप्ता इति विद्वद्भिर्मन्तव्या। अथवा अन्योऽयं प्राचीनतरो रुद्रधरः। अत्र स्मर्त्तव्यं यत् दत्तकतिलकस्य द्वितीये हस्तलिखितग्रन्थे (fol. 18b) कल्पतरुरत्नाकरयोरुल्लेखः। तस्मात् तस्य दत्तकतिलकग्रन्थस्य लेखकः भवदेवः द्वितीयः कश्चन पूर्वजनमाननामासीत् इति प्रत्नविदां मूर्धन्यः ननीगोपालमजुमदारमहाभागः प्रोक्तवान्। महामहोपाध्यायभरत-शिरोमणिमहोदयसम्पादिते दत्तकशिरोमणि ग्रन्थे तु अस्य ग्रन्थस्य सङ्कलनं कृतम् न जाने कथम्। अलं परमगुरुकल्पानां वचनेषु कटाक्षनिक्षेपेण।

(25a) Manu in his statement “whom the mother or the father gives away and Yājñavalkya in his either the father or the mother should give” have indicated the same by using the particle *ūā* (= or). Thus “the wife should neither give away nor receive (any son is adoption)” — in this statement the sense of the negative particle is to be construed with acceptance (*pratigraha*) i.e. the wife should not accept as it is more proximate and and with *dāna* (gift).

Now, in the sense of togetherness or association dual or plural number is used at the end of the *Dvandva* (or copulative) compound and for this rule, in the matter of receiving a son as in the matter of giving away a son, let there be emphasis on the association of both members of the couple and not on one member only — if such objection is raised ! The reply is no, because association is of twofold nature and for that there is no loss of the essential matter.

Further — if one word in *Dvandva* compound indicates two senses (i.e. the husband will receive, the wife will not) simultaneously — there is contradiction in the function in the semantic element of the word (by which it expresses, indicates or suggests a meaning) then ! (In the face of such *prima facie* argument, it is said that) finding no other way one is to accept, on the strength of statements (of law givers) by *jahat-ajahat-svārtha-lakṣaṇā* (or the type of *lakṣaṇā vṛtti* admitting of the contradictory senses like *jahat svārtha* and *ajahat-svārtha* in the same expression), the above interpretation is accepted just as in the expression — the cowherd collony and fish are in the ganges (is accepted). [when one says — cowherds live in the ganges — the word ganges does not mean the stream of water traditionally dug in by Bhagiratha. The indicated

meaning is very near the waterline. So, here the original meaning of the word is discarded. When one says fishes live in the Ganga the original meaning of the word is not removed (fishes are available in some waterpool) hence it is *ajahatsvārtha*. So in the complete sentence—in one part it is *jahatsvārtha* and in another part it is *ajahatsvārtha*.

So the conclusion is that when the husband is alive, wife has no unilateral right to give away a son. In his absence, the wife can do it independently. In this way by dividing the scope of the import of the sentence it is compiled. In fact there is no obstruction here by dependence or independence (on the husband) the act of gift does not appear in separate form.

(25a) মনু প্রোক্ত “মাতা বা পিতা যাহাকে দান করেন....” ইত্যাদি যাঞ্জবল্ক্য কথিত “মাতা বা পিতা যাহাকে দান করেন....” ইত্যাদি বাক্যে অনুরূপ প্রতিপাদিত হইয়াছে বলিয়া (এইরূপ বলা হইল)। অনুরূপভাবেও স্ত্রীলোকে দান করিবেন না বা গ্রহণ করিবেন না। এই বচনে নিকটতর বলিয়া নঞের সম্বন্ধ স্বীকারের সহিত, দানের সহিত নয়।। আচ্ছা সাহিত্য বা একত্রাবস্থান বুঝাইতে দ্বন্দ্ব সমাস বা দ্বিবচন বা বহুবচনের প্রয়োগ হয় এই নিয়মে দানের মত গ্রহণের ব্যাপারেও দম্পতীর উভয়েরই একত্রাবস্থান বা সহিতত্ব প্রধানরূপে গৃহীত হউক—পৃথক্ভাবে নয়। অর্থাৎ দম্পতী উভয়ে মিলিত হইয়াই দত্তকপুত্র গ্রহণ করুক—এইরূপ বলিলে উত্তর এই যে সাহিত্য দুই প্রকার হইলেও সাধনীয় বস্তুর ক্ষতি হয় না বলিয়া (তাদৃশ) অর্থের প্রয়োজন নাই। আচ্ছা—একটি দ্বন্দ্ব সমাস নিষ্পন্ন মাতাপিতরৌ পদের উভয়ার্থকত্ব গ্রহণ করিলে (মাতা গ্রহণ করিবে না, পিতা করিবে ঈদৃশ অর্থ গ্রহণ করিলে) একই সঙ্গে দুইটি বৃত্তি গ্রহণরূপ বিরোধ হয় না কি? এস্থলে গতান্তর না থাকায় (মনু যাঞ্জবল্ক্যাদির) বচন বশতই গঙ্গায়াং ঘোষমৎসৌ (গঙ্গাতে ঘোষ পক্ষীও মৎস্য) বাক্যে যেমন জহদ-জহৎ স্বার্থ লক্ষণা দ্বারা শাব্দবোধ হয় তদ্রূপ হইয়াছে ইহা স্বীকার করি।

তাই (সিদ্ধান্ত এই যে) পতি জীবিত থাকিতে পত্নীর স্বাধীন ভাবে দানে অধিকার নাই। পতি না থাকিলে (তাহার মরণের পর) স্বতন্ত্রভাবে পত্নীর দানে অধিকার আছে—এই ভাবে বিষয়ের বিভাগ করিয়া উভয়ের সঙ্কলন করা হইয়াছে। এখানে কোনও বাধাও নাই। সাপেক্ষত্ব নিরপেক্ষত্ব দ্বারা দানবিধির পৃথক্ প্রবৃত্তি হয় না ইহাই বাচ্য।

48. मूलम्

(25B) दानविधेर्नपृथक् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। न स्त्री दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वेत्यस्य वैयर्थ्यात्। तथा च हारीतः-- दानार्थं वा धनार्थं वा धर्मार्थं वा विशेषतः। आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति। अनेन दानमात्रस्य प्रतिषेधेऽपि न स्त्री दद्यादित्यादिवत् पृथगुपादानम्। तत्र शुक्रशोणितयोः सम्भवस्य हेतुताया (? हेतुतया) अविशेषपदयो (रू) भयोः समत्वेन प्राप्तौ सार्थकम् (सार्थक्यम्) अन्यथापिष्टपेषणापत्तेः। एतच्च हारीतवचनम् आपदादीतरत्र बोद्धव्यं नारदैक्यात् स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कर्माण्याहुरनापदि। विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः॥ (नारदस्मृति, ऋणादान, 26)। इत्यत्रानापदीत्युक्तेः। तथा अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्याः पुत्रा दासाः परिग्रहा इत्यभिधाय बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि कथ्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते। जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः। (नारद, ऋणादान 34ab, 35 ed, 36)

दीप्तिः

(25b) एवञ्च दत्तकव्यापारे बहुस्मृतिवचनप्रामाण्यात् स्त्रीणां यदस्वातन्त्र्यं कथितं तद् अनापदि इति ज्ञेयम्। नारदीयवचनेऽपि स्त्रीकृतानां गृहक्षेत्रदानाधमनक्रियाणाम् अप्रामाण्यम्।

(25b) for, in that case the statement : “women shall neither make gift of nor receive in gift (a son for adoption)” becomes useless. In the matters of gift, wealth, religious work specially, in matters of take over or make over—women have no right—in this statement of Hārīta—although gift (=making over) in general is prohibited (for woman) women shall not give away (a son)—in this statement—it has been separately mentioned).

In that context—since the mixture of semen and female generative fluid is the cause of birth (of a child)—the two words having been used without any discrimination—the equality of both (the father and the mother) having been arrived at (the above statements) hold good. Otherwise the whole exercise will be like pressing something that has already been pressed (ie. useless tautology).

This remark of Hārīta is to be taken as operation in cases other than emergency and it is in unanimity with the remark of Nārada (which is as follows : All women, sons, slaves and retinue are dependant saying this (it has been concluded that) one remains a senior like the attainment of the sixteenth year, (then) he is called Pagaṇḍa. After that he becomes (adult and) capable of handling litigations and becomes independant but not when his parents are living. While they are alive the son although (sufficiently grown up and) old is not free to act of his own.

(25b) কারণ (সেক্ষেত্রে) স্ত্রীলোক (পুত্র) দান করিবে না অথবা (পুত্র) প্রতি-গ্রহ করিবে না এই বচনটি বার্থ হইয়া পড়ে। দান ব্যাপারে, ধনব্যাপারে, ধর্মব্যাপারে বিশেষ করিয়া গ্রহণ বা ত্যাগে স্ত্রীলোকের স্বাধীনতা নাই—হারীতের এই বচনে দানমাত্রেই (স্ত্রীলোকের) নিষেধ করা হইলেও স্ত্রীলোকে (পুত্র) দান করিবে না ইত্যাদি বাক্যের দ্বারা বিশেষ ভাবে উক্ত।

(পিতা মাতার) শুক্র শোণিত হইতে পুত্রোৎপত্তির কারণতা বশতঃ পদ দুইটির (পিতা-মাতার) নির্বিশেষ গ্রহণ হওয়ায় সার্থকতা। অন্যথা (বচনগুলির দ্বারা) পিষ্টপেষণ মাত্র হয়।

এই হারীত বচন আপদাদি ভিন্ন অন্যক্ষেত্রে প্রযোজ্য এইরূপ বুঝিতে হইবে, তাহার ফলে নারদ বচনের সহিত তাহার ঐক্য রক্ষিত হয়।

বিপন্ন অবস্থা না হইলেও স্ত্রীলোকের দ্বারা কৃত (ব্যবহারাদি) কর্ম বিশেষতঃ গৃহ সম্বন্ধী, ক্ষেত্রসম্বন্ধী, দান, আশি বা নিক্ষেপ জাতীয় কর্ম ও বিক্রয়কর্মকে পণ্ডিতেরা অপ্রমাণ বলিয়াছেন। অর্থাৎ আপদ ভিন্ন অন্যক্ষেত্রে এইগুলি অপ্রমাণ বলিয়াছেন। ইহা ছাড়া, সকল স্ত্রীলোক (অগ্রাপ্ত বয়স্ক) পুত্রেরা, দাসেরা, পরিজনেরা পরাধীন বলিয়া ষোড়শ বর্ষের পূর্ব পর্যন্ত বালক, তাহাকে পৌগণ্ড বলা হয়। তাহার পর সে ব্যবহার বিষয়ে অধিকারী হয়, পিতা মাতা বর্তমান না থাকিলে (তবেই) স্বাধীন হয়। তাঁহারা জীবিত থাকিলে পুত্র জরাগ্রস্ত হইলেও স্বাধীন হয় না।

49. মূলম্

(26A) तयोरपि पिता श्रयान् वीज प्राधान्यदर्शनात्। अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः॥ (नारद, ibid., 37)॥ इत्यादि बृहस्पति⁶³ वचने

स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमभिधाय पितुरभावे मातुः प्राधान्यमुक्तम्। पूर्वजस्य प्राधान्यन्तु न तद्वानादौ बीजाभावात्। पत्यनुमत्या स्त्रीकर्तृकदानग्रहणे न तु नादाने वा विसर्गे वा इत्यस्य तु नावसरः। अनुमतेरेव तत्र कारणत्वात्। तस्याश्च "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजं पुनरिति", जुहुयाद्वावयेद्वापि इत्यादिवचनैर्देवीपूजा व्रतप्रतिष्ठावृषोत्सर्गादिषु ब्राह्मणद्वारा होमादिदर्शनादत्रापि ब्राह्मणद्वारैव महाव्याहृतिभिर्हावयित्वा ग्रहणम्। न चात्र स्त्र्यनधिकाराद् (स्त्री + अनधिकारादङ्गिनो हानिरिति वाच्यम्। प्रतिनिधिनैवोक्तकर्मस्वङ्गाचरण-दर्शनात्॥ शुक्रशोणितयोः कारणत्वं केन प्रकारेण, किमाधारकत्वं (त्वं) को धातुरित्युच्यते। तत्र रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्ज शुक्राणि धातवः।

दीप्तिः

(26a) तदेव प्रथयति। यत्र पत्यनुमतिर्वर्तते, तत्र तस्यैव कारणत्वात् कथितनारदादि वाक्यानां नावसरः। तत्रापि श्रौतस्मार्त्तक्रियादिषु देवीपूजाव्रत-प्रतिष्ठावृषोत्सर्गादिषु ब्राह्मणद्वारा होमादिदर्शनात् अत्रापि ब्राह्मणद्वारैव महाव्याहृतिभिः होमसम्पादनं कृत्वा दत्तकग्रहणं भवति? तत्र होमकर्मणि स्त्रीणामनधिकारात्,— स्त्र्यनधिकारादत्र पटानधिकरणम् प्रतियोगितानवच्छेदकम् इत्यादिवत् मध्यपद-प्रधानसमासः, अङ्गिनो होमकर्मणो दत्तकग्रहणकर्मणो वा हानिर्न चिन्तनीया, प्रतिनिधिद्वारैव तत्सिद्धेः।

शुक्रशोणितम् इति॥ देहमध्ये रसशुक्रमसृङ्मज्जांमांसमेदोऽस्थिनी सप्तधातवः।

(26a) Between these two again, father is more prominent as the pre-eminence of the sperm is (generally) accepted. In the absence of such father, mother is important and in her absence the elder—in such other remarks of Bṛhaspati [in reality these are remarks of Nārada] expressing lack of independence of women, mother's prominence, in the absence of father, is stated. The prominence of the elder brother, however, is not effective in the case of gift (in adoption) because he is not the procreator (of the child). In the matter of gift by the wife (ie. the mother of the child) with (prior) permission of the husband the prohibition indicated by "nādāne vā vsarga vā na strī svātantryam arhati (the wife

does not get any unilateral right in making receipt or gift) is not applicable. Since permission (of the husband) in the cause here.

For it is seen that priests for performing śrauta and smārta rites on behalf of such wives, are to be appointed who will themselves after oblation to the sacrificial fire and cause the works done (by the ladies) such remarks sanction the use of brahmin (priests) who perform *devipūjā*, *vrata*, *pratiṣṭhā*, *vr̥ṣotsarga* and other works, where they perform the homa (for women)—here also, by means of brahmin priests causing the *mahāvyaḥṛti* oblations offered, the procedure of oblation is performed.

One need not argue that owing to absence of women's rights (to perform the rites) there will be debasement of the main ritual, because in such works, it is seen that deputies officiate to perform the different parts of it.

Now the discussion is on how the sperm and generative feminine fluid become the cause of the factors, what is their basis and what is dhātu. *Rasa* (serum), *aśṛk* (blood), *māṃsa* (flesh), *medas* (fat), *aśthi* (bone), *majjā* (marrow of the bones) (and) *śukra* (sperm or semen) are the seven *dhātus* or constituents of the body.

(26a) তাহাদের (অর্থাৎ পিতা মাতার) মধ্যেও পিতাই অপেক্ষাকৃত প্রধান কারণ পিতার বীজের প্রাধান্যই স্বীকার করা হয়। তাদৃশ বীজী পিতার অবর্তমানে মাতা প্রধান, তাঁহার অভাবে জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা—ইত্যাদি। বৃহস্পতিবাক্যে (মূলতঃ নারদবাক্যে) স্ত্রীলোকের স্বাতন্ত্র্যের অভাবের কথা বলিয়া পিতার অবর্তমানে মাতার প্রাধান্যের কথা বলা হইয়াছে। অগ্রজ ভ্রাতার প্রাধান্য কিন্তু দানের ক্ষেত্রে নয়—কারণ সেক্ষেত্রে বীজাভাব (অর্থাৎ ভ্রাতা তো জনক নয় তাই সে দান করিতে পারে না)। পতির অনুমতিতে স্ত্রী কর্তৃক দানের ক্ষেত্রে আদানে বা ত্যাগে স্ত্রীলোকের অধিকার নাই ইত্যাদি নিষেধের অবকাশ নাই। কারণ এই বিষয়ে পতির অনুমতিটিই কারণ। এবং সেই পত্নীর জন্য শ্রৌতস্মার্ত যাগ পূজাদি কর্মের জন্য ঋত্বিক বরণ (নিযুক্ত) করিবে এবং সেই পুরোহিতের দ্বারা হোম করিবে বা করাইবে প্রভৃতি বচনের দ্বারা দেবীপূজা-ব্রত-প্রতিষ্ঠা-ব্যাংসর্গ শ্রাদ্ধাদিতে ব্রাহ্মণের দ্বারা হোমাদি কর্ম সম্পাদিত হয় দেখা যায় বলিয়া এখানেও (অর্থাৎ দত্তক গ্রহণেও) ব্রাহ্মণের দ্বারাই মহাব্যাহতি হোম করাইয়া পুত্র গ্রহণ হয়। এই কর্মে স্ত্রীলোকের স্বতন্ত্র অধিকার না থাকায় দত্তকগ্রহণ

রূপ মূল কর্মের (= অঙ্গীর) হানি হয় ইহা বলা যায় না। কারণ (ব্রাহ্মণরূপী) প্রতিনিধি দ্বারাই উক্ত দত্তক গ্রহণ বিধির অঙ্গ স্বরূপ কর্মগুলির অনুষ্ঠান করা যায়।।

শুক্র ও শোণিত কী প্রকারে জননের কারণ হয়—তাহাদের আধার কি, ধাতু কাহাকে বলে এই বিষয়ে অধুনা আলোচনা হইতেছে।। রস, অসৃক্, মাংস, মেদস্, অস্থি, মজ্জা ও শুক্র ইহারা দেহধাতু।।

50. মূলম্

(26B) ইতি। ধা ধাতোস্তুপ্রত্যয়াৎ দধাতি পুষ্ণাতি শরীরম্ ইতি ধাতুরিতি। এষাং কর্ম্মণ্যাহ-প্ৰীণনং জীবনং লেপঃ স্নেহো ধারণপোষণে। গর্ভোৎপাদস্বধাতূনাং শ্রেষ্ঠং কর্ম্মক্রমাৎ স্মৃতম্। एवं মাংসেন রসঃ শুক্রীভবতি স্ত্রীণামার্তবন্ধ ভবতি, স্ত্রিয়া অপি যৎ শুক্রম্ভবতি পরং তন্ন গর্ভায়া। অতএব যোষিতোঽপি স্রবত্যেব শুক্রপুংসঃ সমাগমে। তত্র গর্ভস্য কিञ्चितু ন करोतीতি বিद्यতে।। ‘‘যদা নার্যাবুপেয়াতাং বৃষস্যন্ত্যৌ কথञ্চন। মুञ্চন্ত্যৌ শুক্রমন্যোন্যমনস্থি তত্র জায়তে’’ (সুশ্রুতসংহিতা, শারীরস্থান, chap 2. v. 47)।। এতেন স্ত্রীণাং সপ্তমোদ্ধাতুরার্তবং শুক্রমষ্টম ইতি বোধিতম্। তত্র গর্ভোৎপাদি স্ত্রীণামার্তবং পুংসাং শুক্রং ভবতীতি সিদ্ধান্তঃ। যথা স্ত্রীণাং-গর্ভোৎপাদিস্যাদার্তবং সর্ব্বসম্মতম্। তাসামপি বলং কৰ্ত্তু শুক্রং পুষ্টিং करोति हि।।

দীপ্তি:

(26b) দধাতি ধারয়তি পুষ্ণাতি বা শরীরম্ ইতি ‘‘সি-তনি-গমি-মসি-সচি-অবি-ধাৎ-ক্লিশম্ভ্যস্তুন্ ইতি (উণাদি 69) সূত্রেণ তুন্ প্রত্যয়ে যুক্তে সিধ্যতি ধাতু শব্দঃ (সেতু-তন্তু-গন্তু-মস্তু-সক্তু-ওতু-ধাতু-ক্রেষ্টু শব্দাঃ সিধ্যন্তি) অধুনা বৈদ্যকশাস্ত্রাৎ দেহধাতুনাং কর্ম বিশিনষ্টি সুশ্রুতবাগ্ভটাদিগ্রন্থাৎ।

(26b) The word *dhātu* is formed by adding the ‘*uṇādi*’ suffix ‘*tun*’ to the root ‘*dhā*’ (meaning to hold, to sustain) — meaning — if holds, it nourishes the body. The functions of these *dhātus* are thus told : *prīṇana* (pleasing), *jīvana* (energising), *lepa* (pasting), *suca* (fattening), *dhāraṇa* (sustaining), *poṣa* (maintenance) and *garbhatpāda* (creating

the foetus). Thus by flesh the *rasa* or serum changes into semen and in women into menstrual fluid. Whatever semen is produced in women—it does not change into foetus/semen and therefore (we have that) even of women semen is discharged at the time of copulation (with men), but that does nothing toward the formation of the foetus *garbhasya* (of the foetus) means—‘of the unchanged foetus’ (= *avikṛta garbhasya*). But that may become the cause of the abnormal foetus. Thus (in the *Suśruta-saṃhitā*, *Śārīrasthāna*, chapter II, verse 47, we have) when two women (like lesbian) amorously copulate and shed sperm/semen on each other—the result is a boneless non-entity. By this it is implied that *ārtava* (female sensitive fluid) is the seventh *dehadhātu* (constituent of the body) and *śukra* is the eighth *dehadhātu* of women.

The conclusion here is that the mixing of the male sperm and female generative fluid (= *ārtava*) is the cause of formation of the foetus. The *ārtava* is the cause of the foetus and sperm strengthens this in the female body.

(26b) ধা ধাতুতে উণাদি তুন্ প্রত্যয়যোগে, যাহা শরীরকে ধারণ করে, পোষণ করে তাহা (এই অর্থে) ধাতুপদটি নিম্পন্ন। এই দেহধাতুদের কর্মগুলি এইভাবে বলা হইয়াছে। গ্রীণন (প্রীতিকারক), জীবন (প্রাণদায়ক), লেপন (অনুলেপন) স্নেহ (তৈলাক্ত আর্দ্রতাদান), দেহধারণ, দেহপোষণ ও ভ্রূণ উৎপাদন যথাক্রমে রস, শোণিত, মাংস, মেদ, অস্থি, মজ্জা ও শুক্র নামক দেহ ধাতুদের কার্যরূপে গৃহীত।

এইভাবে মাংসের দ্বারা রস (বা রক্ত রস) শুক্রে পরিণত হয় ও স্ত্রীলোকের আর্দ্রবে (ঋতুস্রাবে) পরিণত হয়। স্ত্রীলোকেরও শুক্র হয়, কিন্তু তাহা হইতে ভ্রূণ উৎপাদন হয় না। তাই (বলা হইয়াছে) পুরুষ সঙ্গমে স্ত্রীলোকেরও শুক্রস্ফরণ হয়। তাহাতে গর্ভের কিছুই হয় না। গর্ভস্য শব্দের দ্বারা অবিকৃত গর্ভ বৃদ্ধিতে হইবে। বিকৃত গর্ভের কিন্তু তাহাই কারণ। যখন দুই নারী কামার্ভা হইয়া পরস্পরে উপগত হয় ও পরস্পরের (যোনিতে) শুক্রস্ফরণ করে—তখন অস্থিহীন বিকৃত গর্ভ উৎপন্ন হয়। (সুশ্রুত সংহিতা, শারীর স্থান, দ্বিতীয় অধ্যায় শ্লোক)। ইহার দ্বারা স্ত্রীলোকদের সপ্তমধাতু আর্দ্রব ও শুক্র অষ্টমধাতু ইহা বোঝান হইয়াছে। এবিষয়ে গর্ভোৎপাদনের উপযুক্ত হইল পুরুষের শুক্র ও স্ত্রীলোকের আর্দ্রব। তাহা স্ত্রীলোকদের বলাধান বর্ণ শুক্র ও পুষ্টিসাধন করে।

51. मूलम्

(27A) ओजस्तु अष्टमोधातुः। यथा वाभटः (वाग्भटः)⁶⁴—ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्। हृदयस्थमभिव्यापि देहस्थिति निबन्धनम्॥ यस्य प्रवृद्धौ देहस्य पुष्टितुष्टिबलोदयाः। यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम्॥ निष्पाद्यन्ते ततो भावा विविधा देहसंश्रयाः। उत्साहप्रतिभाधैर्यं लावण्यं सुकुमारता॥ इत्यादि॥ चतुर्थरसस्य द्वौभागौ भवतः, स्थूलः सूक्ष्मश्च॥ सूक्ष्मस्नेहभाग ओजः स्थूलभागो मांसेन नवदन्तोत्तरेण पुंसां शुक्रं स्त्रीणामार्तवं भवति। एतच्च मध्याग्नीनां, दीप्ताग्नीनां, मासमूले, मन्दाग्नीनां मासाधिकेनापि रसादिधातूनां क्रमशो जननम्। तथा— ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं पीतं स्थिरं सितम् (शीतम्)। सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं परम्॥ तथा गुरु (पीत)⁶⁵ मृदुस्निग्धं सान्द्रं स्वादु स्थिरं कथा। प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्म-

दीप्तिः

(27a) ओजस्तु अष्टमोधातुः। देहस्थितिकारकं तदोजः। चतुर्थ-रसस्य सूक्ष्मभागात् ओजसः उत्पत्तिः, स्थूलभावात् मांसस्य। तस्माच्च पुंसां शुक्रं स्त्रीणामार्तवम् उत्पद्यते॥

(27a) *Ojas* is the eighth constituent (of the body). *Vāgbhaṭa* (said in this context in his *Aṣṭāṅgahṛdaya*, *Sūtrasthāna*, chap. XI, v.v. 37-39ab) from *Rasa* (serum) to *Śukra* (semen) — of these seven bodily constituents whatever is conducive to vigour is *Ojas* (strength). (Although) its normal abode is the heart (even then) it pervades the body living

64. वाग्भटप्रणीतम् अष्टांगहृदयम् (सूत्रस्थानम्, एकादशे अध्याये श्लोकाः 37-39 ab) ओजसो लक्षणं सुश्रुतसंहितायाम् (सूत्रस्थानम्, पञ्चदशो अध्याये) प्रदत्तम्। श्रीमन्मिश्रभाव (अथवा श्रीमद्भावमिश्र) सङ्कलिते भावप्रकाशग्रन्थे (पूर्वखण्ड-प्रथमभागे) विषयोऽयं वर्धितः। ऐतरेय ब्राह्मणस्य (1b) तथा तैत्तिरीयब्राह्मणस्य (1.2.1) व्याख्यायां सायणाचार्येणोक्तम्— “ओजो बलहेतुः अष्टमो धातुः”। तेनैव तैत्तिरीयब्राह्मणस्य (III. 9.21) व्याख्यानावसरे कथितम् “बलहेतुर्नवमोधातुरोजः”। शतपथब्राह्मण (V. 4.1.14) व्याख्यायां तेनैव सायणेन “ओजः इति मनोबलम्”।

सुश्रुतसंहिता-सूत्रस्थानम् एकादश अध्यायः-19 श्लोके— “रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजः तत् खलु ओजः, तदेव बलम् इति उच्यते.....”।

65. कोष्ठकान्तर्गत पीत इति शब्दः अधिकः। स च वर्जणीयः, अन्यथा छन्दोभङ्गः।

moves throughout the body) and is the (main) cause of (clinical existence). In enhancement in the body leads to enhancement of (the feeling of) contentment, nutrition and strength. In its decay—loss of life is sure and life exists so long as this (also) exists. From it various feelings that he (dormant) in the body as energeticness, talent, tolerance, beauty and gracefulness come up.

The *Rasa* (Serum), the fourth in series has got two parts *sthūla* and *sūkṣma* (the gross and the subtle). The finer (ie. the subtle) mentions part of these is *ojas*. [The *Rasa* ie. the sustainer of life stays in each of the above noted *dehadhātus* from *Rasa* to *Majjā* for five days and one and a half *daṇḍa* (1 *daṇḍa* = 24 minutes) and then its essence passes on to the next constituent and] in this way remaining in the former constituents for one month and nine *daṇḍas* it changes into semen in male body and generative fluid in female body. [The passage of *ojas* is from serum or *rasa* to blood, then from blood to flesh and then to fat, to bone, to marrow and finally to semen or female genrative fluid]

Thus in (about) one month this gradual transformation of *rasa* and other constituents happens in persons of moderate health or *medium metabolic power or digestive fire (madhyāgni)*, in the case of strong and healthy (*diptāgni*) *high metabolic power or digestive fire* it takes place even before one month and in weak persons (*mandāgni*) *weak digestive fire or metabolic power* in more than one month. And *ojas* is (described as) pervading the entire body, unctuous, yellow, containing essence and white, of the nature of *soma* and causes strength and nutrition in the body and also soft, unctuous, thick, tasty, of the essential parts and lasting—it is pleasing, slimy (or greasy) of subtle appearances thus *ojas* is possessed of ten features.

(27a) ওজস হইল অষ্টম ধাতু। যথা বাগভটের অষ্টাঙ্গহৃদয় (সূত্র স্থান, একাদশ অধ্যায়, 37-39 ab= লিখিত—শুক্র পর্যন্ত সাতটি দেহধাতুর মধ্যে যে তেজঃপদার্থ তাহা হইল ওজস। তাহা (প্রধানত:) হৃদয়ে স্থিত হইলেও সর্বশরীরব্যাপী, ব্যাপক ও দেহধারণের কারণ (জীবনের আশ্রয়), যাহার বৃদ্ধিতে দেহের সম্ভাব, পুষ্টি, বলোদয়, যাহার নাশে নিশ্চিত দেহনাশ, যাহার অস্তিত্বে জীবনের অস্তিত্ব। তাহা হইতে দেহস্থিত

বিভিন্ন ভাব (মানসিক অবস্থা) সমূহের প্রকাশ হয়, যথা উৎসাহ, প্রতিভা, ধৈর্য, লাষণ্য, সৌকুমার্য ইত্যাদি। গৃহীত খাদ্যের সার স্বরূপ যে রস তাহাদের মধ্যে যাহা চতুর্থ তাহার দুইটি ভাগ—স্থূল ও সূক্ষ্ম। সূক্ষ্ম যে স্নেহময় অংশ তাহাই ওজস্। রস—শরীরারম্ভক রস হইতে মজ্জা পর্যন্ত প্রতি ধাতুতে ক্রমে ক্রমে গমন করিয়া তত্তদধাতুতে পাঁচদিন দেড়দণ্ড পরিমিত কাল অবস্থান করে। রস হইতে রক্ত তাহা হইতে মাংস, তাহা হইতে মেদ, তাহার পর অস্থি, তাহা হইতে মজ্জা পর্যন্ত অবস্থান করিয়া শুক্রে পরিণত হয়। পূর্বোক্ত স্থূল ভাগ তাহার পর একমাস ও নবদণ্ডমিত কালের পর পুরুষের শরীরে শুক্রে পরিণত হয়, স্ত্রী শরীরে আর্দ্রবে পরিণত হয়। এই রস মধ্যম বিপাকীয় শক্তি যুক্ত (মধ্যাগ্নি) পুরুষের শরীরে এক মাসে, দীপ্তাগ্নিদের একমাসের মধ্যে ও মন্দাগ্নিদের একমাসেরও অধিক সময়ে, রসাদি ধাতু ধাতুদের ক্রমশঃ সৃষ্টি করে। “ওজঃ সর্বশরীরে অবস্থান করে। ইহা নিষ্ক, পীতবর্ণ, স্থির পদার্থ, শীতল, সোমাত্মক, শরীরের বল ও পুষ্টিকারক”—এবং ওজঃ গুরু, মৃদু, নিষ্ক, গাঢ়, স্বাদু, স্থিরপদার্থ, প্রসন্নতাকারক, পিচ্ছিল ও সূক্ষ্ম এইরূপ দশগুণ যুক্ত।

52. মূলম্

(27B) মৌজো দশগুণং স্মৃতম্॥ তথা অষ্টবিন্দুপ্রমাণন্তদীষদ্রক্তং সপীতকম্। অগ্নীষোমাत्मकत्वेन द्विरূপं वर्णिष्यन्तু তত্॥ পুত্রোতপতৌ শুক্রপ্রমাণমর্দ্ধপ্রসূতিমাত্রমধিকং শোণিতপ্রমাণং প্রসূতিদ্বয়ং ন্যূনম্। ততো ন্যূনশুক্রে কন্যা, অধিকে পুমান্। সমে নপুংসকম্। সমেऽপুমান্ পুং স্ত্রিয়ৌ বা ক্ষীণেऽल्पে চ বিপর্যয় ইত্যুক্তেঃ। তথা মনুঃ (3.49 ab). “পুমান্ পুংসোঃধিকে শুক্রে স্ত্রী ভবত্যধিকে স্ত্রিয়ঃ” ইতি। শুক্রং কস্যাচিত্ (কস্যচিত্) হর্ষবশাৎ অধিকমপি গ্ৰবতি। তত্র গর্ভজননযোগ্যশুক্রস্য লক্ষণমাহ—“স্পটিকাধং দ্রব্যং স্নিগ্ধং মধুরং মধুগন্ধি চ। শুক্রমিচ্ছন্তি কেचित্তু তৈলক্ষৌদ্রনিভঞ্চ তত্”॥ গর্ভজননযোগ্যস্যার্তবস্য লক্ষণং যথা—শশাসৃকপ্রতিমং যচ্চ যদ্বা লাঙ্কারসোপমম্। তদার্তবং প্রশংসন্তি যদ্বাসো ন বিরজ্যেত্। আর্তবস্য বর্ণদ্বয়াভিধানং বাতাদি প্রকৃতিভেদেন বর্ণভেদাত্॥

দীসি:

(27b) পুত্রোতপতৌ শুক্রপ্রমাণমর্দ্ধপ্রসূতিমাত্রং শোণিতং প্রসূতিদ্বয়ম্। অতো ন্যূনে শুক্রে কন্যা জায়তে। সমে নপুংসকম্। তত্র সমর্থকং বচনম্ উদ্ভূতম্। হর্ষবশাৎ

अधिकशुक्रक्षरणमपि क्वचित्। आधुनिकजीवविज्ञानिनः पुनः क्रोमोसोम (chromosome) नामसकस्य पदार्थस्य द्वैरूप्यं प्रकल्प्य सङ्गमकाले विशिष्टरूपेण आविर्भावात् स्त्रीपुंसयोजननं भवति इति मन्यन्ते। तदर्थं तानि तानि पुस्तकानि द्रष्टव्यानि।

(27b) It is of the size of eight (fluid) drops (taken together), slight crimson coloured with yellow linges and that has been described as possessing the features of Agni and Soma and is therefore of two types.

In the birth of a male baby—the quantity of semen is half of that can be contained in one prasṛti (palm of the hand stretched out and hollowed), generative female fluid will be twice a prasṛti ful (or handful). If semen happens to be less in quantity—a female child is born (of that copulation), and if it is more then a male child is born. When semen and female fluid are of equal quantity a eunuch is born. It has also been said that when both these elements are of equal quantity, a eunuch is born, if the male element is more a male baby, and if is opposite a female baby is born. Manu also has said (in 3.49ab)—when the semen of the male is more (then the feminine fluid) a male is form and when the female fluid is more in quantity a girl is born.

Some, however, out of hilarity ejaculates more the signs of semen capable of reproducing a foetus are : It is, of the colour of crystal, liquid, fattening, sweet and of the smell of honey. Some, however prefer semen to be of the appearance of oil and honey. The features of female generative fluid capable of reproducing the foetus are : It is of the colour of the blood of hare or like that of lask die. That female fluid is preferred which does not stain the cloth. Two colours of generative female fluid are noted owing to difference is colour caused by elements like vāyu, pitta & kapha (phlegm).

(27b) ইহা অষ্টবিন্দু পরিমাণ, ঈষদ্রক্তাভ পীতবর্ণ। ইহা অগ্নি ও সোম এই দ্বিরাপাত্মক বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে। গর্ভোৎপত্তিতে (উপাদান রূপে) শুক্রের পরিমাণ অর্ধ প্রসূতি (অঞ্জলি পুটে যত পরিমাণ ধরে তাহার অর্ধভাগ) ও শোণিত বা আর্দ্রব দুই প্রসূতি পরিমাণ। (মিলন কালে ক্ষরিত) শুক্রের পরিমাণ ইহার কম হইলে কন্যা সন্তান জন্মায়, অধিক হইলে পুত্রসন্তান হয়। শুক্র ও আর্দ্রব সমান হইলে নপুংসকের জন্ম হয়। বলা হইয়াছে (শুক্র ও আর্দ্রব) সমপরিমাণ হইলে নপুংসক, কোনও একটি

ক্ষীণ বা অল্প পরিমাণ বা তাহার বিপরীত হইলে পুরুষ বা স্ত্রী সন্তান হয়। মনুও (৩.৪৯-তে) বলিয়াছেন—পুরুষের বীৰ্য অধিক হইলে পুত্রসন্তান ও স্ত্রীলোকের আর্তব অধিক হইলে স্ত্রী সন্তান জন্মায়। কাহারও বা আনন্দোদ্বেগবশত: অধিক ক্ষরণও হয়। গর্ভজনন যোগ্য শুক্রের লক্ষণ, যথা—ইহা-স্ফটিক বর্ণ, তরল, স্নিগ্ধ, মধুর ও মধুরমত গন্ধযুক্ত/ কেহ কেহ এবিষয়ে তৈলক্ষৌদ্রের (তৈল ও মধুতুলা) মত শুক্রের কথাও বলিয়াছেন। গর্ভজননযোগ্য আর্তবের লক্ষণ, যথা—শশকের শোণিতের মত বর্ণযুক্ত, অথবা লাঙ্গারসের (অলক্তক) মত বর্ণযুক্ত এবং যাহা বস্ত্রকে রক্তিম করে না (স্ফালনের পর চলিয়া যায়) সেইরূপ আর্তবকেই গর্ভজননযোগ্য বলিয়া প্রশংসা করা হয়। আর্তবের দুই প্রকার বর্ণের কথা—বাতপিষ্টকফপ্রভাবে আর্তবের বর্ণভেদ হয় বলিয়া (বলা হইল)।

53. মূলম্

(28A) मासादेव रजः स्त्रीणां मासि मासि त्र्यहं स्रवेत्। तद्वर्षाद्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयम्॥ मासेनोपचितं काले धमनीभिस्तदार्तवम्। ईषद्विवर्णं रक्तञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्। इत्यलं प्रपञ्चेन, प्रकृतमनुसरामः॥—

तदेवं साग्निनिरग्नि^Aभेदेन पुत्रेष्टिमहाव्याहृति होमादिकग्रहणाभिधानात् “ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षान्नदत्ताद्याः सुता नृप। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत्” इत्यत्र नञोऽप्राशस्त्यमर्थः। ततश्च पञ्चमाद्वर्षादूर्द्धमपि गृहीत्वा (गृहीता) दत्ताद्याः सुता न, अपित्वप्रशस्ता इत्यर्थः। अस्य च साग्निनिरग्नि^Bसाधारण्य-शङ्कायामाह-गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमिति। पञ्चवर्षावयोजातमस्य इत्यर्थं तद्धितप्रत्ययेन।

दीप्ति:

(28a) साग्निको जनः पुत्रेष्टियागेन सहैव दत्तकग्रहणविधिं सम्पादयेत्। निरग्नিকাः महाव्याहृतिहोमादिभिः इति। स च होमः एवं वर्णितः यथा- प्रजापतिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिभिः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ओं भूः स्वाहा॥ एवं.....वायुर्देवता...ओं भুবः स्वाहा॥ एवं.....सूर्यোदेवता.....ओं स्वः स्वाहा॥ प्रजापतिर्ऋषि वृহती च्छन्दो (व्यस्त) समस्तमहाव्याहृतिभिः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहा॥ तदनु (एतत् प्रान्ते-प्रचलिते) भवदेवमते शाट्यायनहोमोऽपि

A साग्निक-निरग्निकभेदेन।

B साग्निक-निरग्निक।

বিধীয়তে। যথা-সঙ্কলিতপে (দত্তকগ্রহণ) কর্মণি বৈগুণ্যং জাতং চেৎ তদ্বোষপ্রশমনায় অয়ং শাট্‌য়ায়নহোমোঃনুষ্ঠেয়ঃ ইতি ক্রিয়াকাণ্ডবারিধৌ (দ্বিতীয়খণ্ডে 188 পৃষ্ঠায়াম্)॥ সামান্যতঃ পঞ্চবর্ষাদধিকঃ পুত্রঃ ন দত্তকত্বেন গ্রাহ্যঃ। ভবদেবমতে পুনঃ অত্র নতঃ- “পঞ্চমাদ্বর্ষাত্ ন দত্তাঘাঃ সুতাঃ”- ইত্যত্র পর্যুদাসেন অপ্ৰাশস্ত্যরূপোঃ। অতস্ততোঽপি অধিকে বয়সি সজ্ঞাতে-দত্তকগ্রহণং সিধ্যতি-তত্তু ন প্রশস্তং ভবতীতিবাচ্যম্।

(28a) Menstrual fluid of women accumulates monthly and each month it is discharged for three days and this physiological phenomenon starts after the twelfth year and stops after the fiftieth year. That fluid accumulated a month through arteries, of the complexion of slightly discoloured blood, is pushed by *vāyu* (like *Vyāna* etc.) toward the opening of the vagina and soon and there is no need of (excessive) digression. Let us follow the contextual matter :

Thus, in the ritual of adoption by a *Sāgnika* and *Niragnika* by means of *putreṣṭi* and *mahāvyaṅhṛti homa* respectively has been prescribed. Oh king after the fifth year (of the boy selected for adoption) the *dattaka* and other types of sons are not accepted—and taking a child of five years *putreṣṭi* is to be done first’—in such sentence the sense of *nañ* (negation)—is in the sense of non-preferableness. It follows therefore that even after the fifth year if accepted—*dattaka* and other types will nevertheless be sons but they are not preferred

Lest any one should doubt if the (above) rule is applicable to both the *sāgnikas* and *Niragnikas*—it is said “accepting a five year old” etc.

Whose age is full five years—in this sense the *taddhita* (i.e. secondary) suffix *cha* is added to the word *pañcavarṣa* making the word *pañcavarṣiya*—and the sense that comes out is

(28a) মাসে মাসে স্ত্রীলোকের রজোযোগ হয়, তাহা প্রতিমাসে তিনদিন ক্ষরিত হয়। এই ঋতুস্রাব দ্বাদশবর্ষের পর আরম্ভ হয় এবং পঞ্চাশদ্বর্ষের পর বন্ধ হয়। একমাসে সম্বৃত্ত এই আর্ত্ব যথাকালে ঈষদ্বিবর্ষ শোণিতাকারে দেহমধ্যস্থ (ব্যানাদি) বায়ুর দ্বারা যোনি মুখে চালিত হয়.....ইত্যাদি অধিক বিস্তারের প্রয়োজন নাই, প্রাসঙ্গিক বিষয়কে অনুসরণ করিব।

তাই এইভাবে সান্নিক নিরগ্নিকভেদে যথাক্রমে পুত্রোষ্টি ও মহাব্যাহতি হোমের দ্বারা পুত্র গ্রহণের কথা বলা হইয়াছে—হে মহারাজ! পঞ্চমবর্ষের অধিক বয়স্ক পুত্রকে দন্তকাদিরূপে গ্রহণ করা যায় না। “পঞ্চবর্ষীয়কে গ্রহণ করিয়া প্রথমেই পুত্রোষ্টিয়াগের অনুষ্ঠান করিবে”—এইবচনের নঞের অর্থ অপ্রাশস্ত্য (প্রশস্ত নয়)। তাহাতে পঞ্চবর্ষের অধিক বয়স্ক বালককে গ্রহণ করিলেও তাহারা দন্তকাদি পুত্র হয় না (এমন নয়) কিন্তু অপ্রশংসনীয় বা নিন্দিত (পুত্র তাহারা) হয়—এই অর্থ। এই বিধানকে সান্নিক নিরগ্নি সাধারণ বলিয়া কেহ আশঙ্ক করিলে বলা হইয়াছে যে পঞ্চবর্ষীয় বালককে গ্রহণ করিয়া ইত্যাদি। পাঁচ বৎসর বয়স ইহার হইয়াছে এই অর্থে পঞ্চবর্ষী তদ্ধিত ছ প্রত্যয় যোগে পঞ্চবর্ষীয় পদটি হইয়াছে এবং তাহার দ্বারা—

54. মূলম্

(28B) চতুর্বর্ষোপরি ষড়্বর্ষাদধরীভূতো দ্বাদশমােসাত্মকঃ কালঃ পরামৃশ্যতে।
এবং নিরগ্নেব্রাহ্মণস্যাপি “ব্রহ্মবর্ষসকামস্য কার্য্যং বিপ্রস্য পঞ্চমে” (মনু 2.37ab) ইতি মনুত্পঞ্চবর্ষোপনয়নাধিধানস্যাবাধায় একত্রদৃষ্টন্যায়েন পঞ্চবর্ষোদ্ধ্বয়স্ক গ্রহণনিষেধাধিধানং সার্থকম্। তথাহি যত্র চ পঞ্চবর্ষাভ্যন্তরে চুড়াদিকং ন কৃতং তত্র ব্রাহ্মণস্যাপি তস্য সুতরাং পঞ্চবর্ষাধিকবয়স্কস্যাপি গ্রহণং দত্তকত্বসম্পাদকম্। অতএব একস্মিন্বেব কালিকাপুরাণে পঞ্চবর্ষীয়গ্রহণস্য পুত্রোষ্টিয়াগাঙ্ককত্বেনাধিধায় চুড়াঘা যদি সংস্কারা ইতি পিতুর্গাও্ত্রেণ যঃ পুত্রঃ ইত্যাদি পূর্ব্বলিখিতবচনেষু জনকগোত্রকৃতচুড়াদি সংস্কারস্য দাসত্ব--

দীতি:

(28b) অয়ঞ্চ পঞ্চবর্ষীয়নিয়মঃ সান্নিকনিরগ্নিসাধারণঃ। স চ কালঃ চতুর্বর্ষাদুর্ধ্বঃ ষড়্বর্ষাদধরশ্চ যঃ দ্বাদশমােসাত্মকঃ সময়ঃ স এব পঞ্চমবর্ষঃ। মনুনা নিরগ্নে: কৃতে ব্রহ্মবর্ষসকামস্য ইত্যাদি বচনেন (মনু 2.37 ab) উপনয়নং বিহিতম্। তদ্বলাত্ দত্তকব্যাপারেঽপি স এব কালো গ্রাহ্যঃ। তেন যত্র পঞ্চবর্ষাভ্যন্তরে ব্রাহ্মণস্য চুড়াকরণাদি ন কৃতং তত্র তস্য গ্রহণং সুতরাং সমীচীনম্। অত্র কালিকাপুরাণবচনং দত্তকরূপেণ গ্রাহ্যস্য শিশোঃ অধিকতয়া পঞ্চবর্ষীয়ত্বং স্বীকৃত্য পুত্রোষ্টিয়াগব্যবস্থাং বিদধাতি॥

(28b).....after the fourth year but before the sixth year the time measured by twelve months—that period (ie. the 5th yr.) is now under discussion. And thus—even for a Niragni

brahmin [the initiation or upanayana] of a brahmin desiring the power of Brahman is to be done in the fifth year" (and) for the unobstructed acceptance of such sayings of Manu (2.37ab) prescribing a brahmins upanayana in the fifth year—on the analogy of things seen together (have the same treatment)—the prohibition of adopting child older than five years is more meaningful. (In other words even Niragnis should not adopt child of more than five years).

Therefore where within five years *cūḍākarāṇa* etc. have not been done (of the child taken in adoption) then, in the case of brahmin, adoption of child even beyond five years is more effective in confusion the status of adopted son (This is subject to performance of the *putreṣṭi*)

Therefore, only in the *Kālikāpurāṇa* once referring to the *putreṣṭi* as a ritual ancillary to the procedure of adoption of a five year old child and again in sentences as— if *cūḍākarāṇa* and other sacraments are done mentioning the *gotra* of the father (procreator)" — noted before (in fol. 24b ante) it is said that there the child whose tonsure etc. have been done by mentioning his father's *gotra* becomes a slave (and not an adopted son of the adoptive father).

(28b) চারবর্ষের অধিক (অথচ) ছয়বর্ষের কম এমন যে দ্বাদশমাসাত্মক কাল— এরই আলোচনা করা হইতেছে। এইরূপে নিরায়ি ব্রাহ্মণের পক্ষেও “ব্রাহ্মতেজঃ কামনায় ব্রাহ্মণ পঞ্চমবর্ষে (উপনয়ন) গ্রহণ করিবে” ইত্যাদি মনু (২.৩৭-এ কথিত পঞ্চমবর্ষে ব্রাহ্মণের উপনয়ন যাহাতে নির্বাধ হয় (তাহার জন্য এবং সায়িক ব্রাহ্মণদের ক্ষেত্রে যে বিধান তাহার সহিত) একত্র বলা হইতেছে দেখিয়া পঞ্চমবর্ষের অধিকবয়স্ক বালক গ্রহণের নিষেধ বিধি সার্থক।। তাই যেখানে (দত্তকরূপে গ্রহণীয় বালকের) পঞ্চমবর্ষের মধ্যে চূড়াকরণাদি সংস্কার হয় নাই—সেখানে সেই ব্রাহ্মণের ক্ষেত্রেও পঞ্চমবর্ষের অধিকবয়স্ক বালকের গ্রহণ অবশ্যই পুত্রোপ্টি সম্পাদন সাপেক্ষে (অধিকতর) দত্তকত্ব সম্পাদক।

অতএব একমাত্র কালিকাপুরাণেই পঞ্চমবর্ষীয় বালকের গ্রহণকালে পুত্রোপ্টিয়াগের অঙ্গরূপে তাহা বিধেয় বলিয়া চূড়াকরণাদি সংস্কার যদি জনকের গোত্রোন্মেষ পূর্বক করা হইয়া থাকে...ইত্যাদি পূর্বোন্মিখিত (চন্দ্র গুপ্ত ২৪ এ বচন সমূহে জনকের গোত্র উন্মেষ করিয়া যে বালকের চূড়াকরণাদি সংস্কার করা হইয়াছে তাহার দাস এই সংজ্ঞা হইবে ইহা বলা হইয়াছে—

55. मूलम्

(29A) मभिधत्तवान् [= मभिहितवान्]। तथाहि दत्तकपुत्रोपदेशकमन्वादिबहुतर-संहितासु कुत्रापि पञ्चवर्षीयग्रहणाभिधानं न दृश्यते। यत्त्वेकस्मिन्नेव कालिकापुराणे दृश्यते तत्रापि पुत्रेष्टिश्रवणम्। पुत्रेष्टिश्च पूर्वोक्तश्रुतेः साग्निमात्रकर्तव्यत्वेन निरग्नेश्च पञ्चवर्षादिकालाभिधानं यथासम्भवं सावकाशम् इति। ततश्च ब्राह्मणेतरवर्णानां चूड़ाकरणपर्यन्तस्य तद्योग्यत्वं सुतरां सिद्धम्। एतेन निरग्नीनामपि ब्राह्मणादीनां पञ्चवर्षीयः कैमुतिकन्यायात्। तन्न्यूनवयस्कोऽपि प्रशस्तो दत्तक इत्यपि सुसङ्गतम्। प्राशस्त्यञ्च मुख्यत्वम् अप्राशस्त्यं गौणं यथा दशवर्षाद्यन्तरे (—भ्यन्तरे) कुमार्या विवाहः प्रशस्तस्तदुत्तरभूतो

दीप्तिः

(29a) प्रसङ्गमुपसंहरति निबन्धकारः। तथाहि मन्वादिबहुतरसंहितासु कुत्रापि पञ्चवर्षीय ग्रहणाभिधानं नास्ति। कालिकापुराणे यदस्ति तदपि पुत्रेष्टिपुरःसरम्। पुत्रेष्टिश्च साग्निकमात्रस्य। अतो निरग्नीनां कृते पञ्चवर्षाभिधानं सावकाशम्—अर्थात् प्रसङ्गे सति, आत्ययिके विषये स नियम उल्लङ्घयितुं शक्यः। तेन क्षत्रियादीनां चूड़ाकरण पर्यन्तं शिशोः दत्तकरूपेण ग्रहणयोग्यता स्वीकृता। न च कालिकापुराणवचनानुसारं दासत्व प्राप्तिः। निरग्नीनां ब्राह्मणानां पुनः कैमुतिकन्यायेन एव पञ्चवर्षीयनियमः सिध्यति । तस्मान्न्यूनवया अपि प्रशस्तदत्तकः। अनेन पुनः भवदेवसिद्धान्तेन—दत्तकमीमांसा दत्तकचन्द्रिकामातानां स्थले स्थले विरोध आपततति। तद्यथा—चूड़ाद्यापदेन दत्तकमीमांसायां जातकर्मादि—अन्नप्राशनान्तानां संस्काराणामुल्लेखः। दत्तकव्यापारे अकृतचूडस्य कृतचूड़ापेक्षया वरीयता। यदि कृतचूडोऽपि पुत्रो गृह्यते तर्हि दातुः ग्रहीतुश्च विनापि सद्विदं द्व्यामुष्यायणो भवत्यसौ बालः। सति पूर्वसिद्धान्ते सर्वदैव द्व्यामुष्यायणता भवेत्। कृतचूडस्य ग्रहणात् पूर्वं पुत्रेष्टिः अवश्यमेव करणीया (दत्तकमीमांसा p. 56—60) दत्तकचन्द्रिकायामपि एतदेव उक्तम्। अकृतचूडस्य ग्रहणे इष्टेरावश्यकता नास्ति। सत्यपि पूर्वसमये अकृतचूडः द्व्यामुष्यायणो न भवति। (दत्तकचन्द्रिका p. 13-17)। भवदेवनिबन्धे तु द्व्यामुष्यायणस्य कथैव नास्ति। वस्तुतस्तु अर्वाचीनेषु ग्रन्थेषु बहुविधाः कल्पनाः कालक्रमेण स्थानं लभन्ते आलोच्यन्ते च। अत्रापि तदेव जातम्। प्राचीनलेखकस्य भवदेवस्य ये मूलसिद्धान्तास्तैः सह अल्पीयानेव विरोधः परवर्तिनाम्। स चास्माभिः प्रसङ्गे प्रदर्शितः (यथा पृ: 11b)

मूले प्रथमपंक्तौ अभिधत्तवान् इति अशुद्धं पदं लिपिकरप्रमादफलम्।

(29a) In many codes written by Manu and others, in the context of giving instructions on adopted sons nowhere the adoption of a five year child has been prescribed. It has been said only in one text ie. in the Kālikāpurāṇa (that a five year child is to be adopted) but there also the performance of *putreṣṭi* is heard (ie. enjoined). And, since *putreṣṭi*, according to the Vedic texts cited before (fol. 22a, 23a ante), is to be done only by the *sāgnikas*, the principle of adopting a child of five years by a *niragnika* is made open as far as practicable (ie. in certain cases of exigency the rule may be waived).

Thus for castes other than a brahmin the adoptability of a child upto the tonsure and other sacraments is strongly proved. By this for *niragnikas* brahmins too, the adoption of a five year old child is automatically accepted (nothing is required to be said here—it is a truism). It is also proper to say that a child younger than that (ie. younger than five years) is more preferable for becoming an adopted son.

In fact *prāśastya* (propriety) is chief-ship (primary) and *aprāśastya* (non propriety) is secondary. Thus, for example, marriage of a virgin within ten years is proper—after that it is not so proper ! nevertheless—marriage is valid (by *factum valet*). Such consideration is to be made.

(29a) যেহেতু দত্তক পুত্রের উপদেশক মনু (যাজ্ঞবল্ক্য) প্রভৃতি অনেকানেক সংহিতাতে কোন স্থলেও পঞ্চবর্ষীয় পুত্রের দত্তকরূপে গ্রহণের কথা বলা হয় নাই, একমাত্র কালিকাপুরাণে যে সেই (পঞ্চবর্ষীয়ের গ্রহণের) কথা দেখা যায় সে স্থলেও পুত্রেষ্টির কথা শুনা যায়। পুত্রেষ্টি যেহেতু প্রাপ্তকৃত শ্রুতিবাক্য (fol.22a,23a দ্রষ্টব্য) অনুযায়ী সাগ্নিক মাত্রের কর্তব্য তাই নিরগ্নির জন্য পঞ্চবর্ষীয় বালকের গ্রহণের কথা যথাসম্ভব সাবকাশ (অর্থাৎ স্থলবিশেষে এই নিয়মের লঙ্ঘন সম্ভব)। তাহার ফলে ব্রাহ্মণেতর ক্ষত্রিয় বৈশ্য শূদ্রবর্ণের চূড়াকরণ করা পর্যন্ত বালকের দত্তক হইবার যোগ্যতা অতিশয় সিদ্ধ হইল। ইহার দ্বারা নিরগ্নিব্রাহ্মণেরও পঞ্চবর্ষীয় বালক গ্রহণ স্বাভাবিকভাবেই (কৈমুক্তিকন্যায়ে) সিদ্ধ হইল। তাহা অপেক্ষা অল্পবয়স্ক বালকও প্রশস্ততর দত্তক। ইহাও সুসঙ্গত। প্রশস্ততা অর্থাৎ মুখ্যতা, অপ্রশস্ততা হইল গৌণ। যেমন দশবর্ষের মধ্যে কুমারীর বিবাহ প্রশস্ত—তাহার পরবর্তী কালে বিবাহ গৌণ বা অপ্রশস্ত। কিন্তু বিবাহ তো হয়ই, এইরূপ ভাবিতে হইবে।

56. मूलम्

(29B) गौणः परन्तत्र विवाहस्तु सम्पद्यते एवेति ध्येयम्। चूड़ाद्या इति अत्र चूड़ैव आद्या आदिभूता येषामुपनयनादीनां ते चूड़ाद्या इति बहुव्रीहिस्वीकारे आचूड़ान्तं न पुत्रः स इत्यस्य चूड़ायाः पूर्वसंस्काराणां वा जनकेन ग्रहणे का गतिरित्यत्रोच्यते। चूड़ा च तदाद्याश्चेति द्वन्द्वः शाकपार्थिवादित्वात् तत्पदलोपः। आचूड़ान्तमित्यनेन ग्रहणाद्विचरमसंस्कारश्चूड़ैवेति द्योतितम्। आङ्गिहाभिव्याप्तौ तेन चूड़ापर्यन्तं संस्कारमभिव्याप्यदत्तत्वसम्पादकाः संस्कारा इत्यर्थः। पितुर्गोत्रेणेति पितुर्जनकस्य गोत्रेण यश्चूड़ान्तैः संस्कारैः संस्कृतो भवति न स दत्तकसङ्गो भवति। अन्यतो अन्यस्य ग्रहीतुर्गोत्रेण यः पुत्रश्चूड़ान्तं यथा स्यात्--

दीप्तिः

(29b) पूर्वोल्लिखिते चूड़ाद्या यदि संस्काराः इत्यादि वचने (24b) चूड़ाद्याशब्दस्य कोऽर्थः। अत्र दत्तकमीमांसायामेवं (पृ: 57) "चूड़ा आद्या येषां ते तथेति न तु चूड़ाया आद्या इति पूर्व्वेण पौनरुक्त्यापातात्। अनेन जातकर्म्मार्थान्नप्राशनान्तानां जनकगोत्रे-णानुष्ठानेऽपि न विरोधः। तथा च अकृतजातकर्म्मादिर्मुख्यः अकृतचूड़ोऽनुकल्प इति सिध्यति"। भवदेवस्तु न तथाह— । तन्मते यदि चूड़ा (चूड़ाकरणम्) आद्या येषामुपनयना-दीनां संस्काराणां ते चूड़ाद्या इति बहुव्रीहिः रवीक्रियेत तर्हि तेषां संस्काराणाम् आसमाप्ति न दत्तकपुत्रत्वसिद्धिरिति महाननर्थः। स च आचूड़ान्तम् इत्यादिना सङ्केतितः। चूड़ापूर्वभूतानां संस्काराणां चाकरणे किं भवेत्। अत उक्तं-चूड़ा च तदाद्याश्च इति शाकपार्थिवादिवत् समासः। स च द्वन्द्वगर्भः एकयोरेव पदयोः समासद्वयासमावेशात्। शाकपार्थिवादिवत् समासे तत्पदलोपः— वस्तु तस्तु शाकपार्थिवादीनां सिद्धये समस्तस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदलोपो भवति इत्येव नियमः। अत्र पुनः समस्तस्य उत्तरपदस्य पूर्वपदलोपः ईप्सितः। आचूड़ान्तमित्यत्र अभिविधौ शाकः प्रयोगेण चूड़ान्तसंस्कारम् अभिव्याप्य संस्काराः कृताश्चेत् जनकगोत्रोल्लेखेन न तत्र दत्तकत्वसिद्धिः। ग्रहीतुर्गोत्रोल्लेखपूर्वकम् एव चूड़ादिकं विधेयम्॥

(29b) The word *cūḍādyāḥ* may be analysed as *cūḍā ādyā yeṣāṃ te* i.e. the sacraments whose list starts with *cūḍā* then

it becomes a case of Bahuvrīhi compound. In that case *ācūḍāntaṃ na putraḥ saḥ...* in this case what will be the situation what will be the situation if sacraments prior to *cūḍā* are performed by the father ? The reply is— Better analyse the word according to the *Śākapārthiva...* etc. rule with an emphasis on *Dvandva*. Thus *cūḍā ca tadādyāḥ ca*. By elision of the word 'tat' as sanctioned by the above noted rule we get *cūḍādyā*.

In *ācūḍāntaṃ* (quoted in fol. 24.b) *ān* in the sense of *abhivṛdhi* (inclusion) is compounded with *cūḍānta* (according to the rule of *avyayibhāva* compound) and it comes to mean *cūḍākarana* is the last of the sacraments (upto adoption). Then *cūḍā* becomes the terminus ad quē and including it—the other sacraments confer the status of an adopted son. *pitur gotreṇa* means "by reference to the *gotra* of the father"—by such process whose sacraments are done—he does not become a *dattaka* son, *anyataḥ* means 'of another'—ie. of the adoptive father. The child whose sacrament is done by referring to the *gotra* of the adoptive father (from *cūḍā* to end) becomes an adopted son indeed.

(29b) চূড়াদ্যা শব্দের অর্থ—চূড়াদ্যা পদে চূড়াকরণই আদ্যা আদি ভূতা উপনয়ণাদি বা সমস্ত সংস্কারের তাহারা চূড়াদ্যাঃ এইরূপ বহুব্রীহি সমাস স্বীকার করিলে আচূড়ান্তং ন পুত্রঃ সং (চূড়াকরণ পর্যন্ত করা হইলে সে পুত্র নয়) অথবা চূড়াকরণের পূর্ববর্তী জাতকর্ম নামকরণাদি সংস্কারগুলির ইহাদের জনক দ্বারা সম্পাদিত হইলে কি গতি হইবে? উত্তর এই যে চূড়া চ তদাদ্যাঃ চ এইভাবে দ্বন্দ্বগর্ভ শাকপার্থিববৎ সমাস করিলে 'তৎ' পদের লোপ হয়। তখন চূড়াদ্যাঃ সিদ্ধ হয়। আচূড়ান্তং পদে অভিব্যক্তি অর্থে আঙ এই অব্যয়ের চূড়ান্ত পদের অব্যয়ীভাবসমাস করিলে আচূড়ান্তং পদটি হয়। তাহার অর্থ চূড়াটিই চরম সীমা হয়। আঙ পদটি অভিব্যক্তি অর্থে—চূড়াপর্যন্তকে অভিব্যাপন করিয়া গ্রহণ করিয়া দন্তকত্বসাধক সংস্কারগুলি—এইরূপ অর্থ। পিতুঃ গোত্রেন অর্থাৎ তাদৃশ সংস্কারগুলি যদি জনকের গোত্রোন্মেষ পূর্বক সম্পাদন করা হয় তাদৃশ সংস্কৃত শিশু (দন্তক কার্যের পরও) দন্তক সংজ্ঞা লাভ করে না। অন্যতঃ অর্থাৎ অন্য হইতে বা দন্তক গ্রাহকের গোত্রের উন্মেষ পূর্বক যে পুত্র চূড়াকরণ হইতে শেষ পর্যন্ত সংস্কৃত হয় সে দন্তক নাম পায়।

57. मूलम्

(30A) तथा संस्कृतो भवति स दत्तकतामाप्नोति। पृथिवीपते इति त्र्यम्बकावतारस्य श्रीचन्द्रशेखरनृपस्य सम्बोधनम्। तथा च नामकरणादिसंस्काराणां चूड़ायाः पूर्वभूतानां यदि केचिज्जनकेन कृतास्तदितरेऽपि गृहीत्रा (ग्रहीत्रा) करणीयाश्चूड़ायास्तेन करणे तु न दत्तकसिद्धिरिति। अतः षण्मासन्यूनवयस्कवालग्रहणेऽपि स्वगोत्रेण नामकरणादि संस्काराचरणम्। यदि तु महाव्याहृति होमाद्यङ्गकग्रहणेन गोत्रापहारोजातस्तदानीं चूड़ा न कृता तत्र साग्निनापि पञ्चवर्षानन्तरं चूड़ादिकं करणीयमौरस्यञ्च (मौरसञ्च)। संस्कारा अतिपत्येरन्। स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कर्तव्या ये तूपनयनादध^{65a} इति वचनात् महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तं कृत्वा करणीया इति॥ अथ पत्यनुमत्या पञ्चवर्षीयाभ्यन्तरमकृतचूडं तदधिकवयस्कं वा ज्येष्ठतरं पुत्रं माता पितृभ्यां, केवल पित्रा, पत्यनुमत्या स्त्रिया, पित्रभावे केवलमात्रापि (1) दत्तं बालं ग्रहीष्यन्ती राजनि निवेद्य शुभदिनवारनक्षत्रे (1) कालाशुद्धावपि निवेशनस्य मध्ये वन्धूनाहूय महाव्याहृति होमार्थमृत्विजं वृणुयात्। तेन च यथाविधि वरदनामानमग्निं संस्थाप्य—

दीप्तिः

(30a) प्रागुक्तवचने पृथिवीपतिपदेन चन्द्रशेखराह्वयस्य कस्यचन नृपतेः सम्बोधनम् कालिकापुराणीय 49-50 अध्यायेषु भगवतः शिवभट्टारकस्य चन्द्रशेखरनृपरूपेण, मातुः पार्वत्याश्च ककुत्स्थतनयातारावतीरूपेण आविर्भावः वर्णितः। ताभ्यां कपिमुखयोः वेतालभैरवयोर्जन्माभूत्। तौ च वस्तुतः नन्दिभृङ्गिनामानौ शिवानुचरौ। त्रिसृभ्यः मातृभ्यः जननात् चन्द्रशेखरस्य त्र्यम्बक इति नाम एवं पौराणिकीवार्त्ता। एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः। अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकवेदयोः॥ —इति कालिकापुराणे। चूड़ापूर्वभूताः जातकर्मादिसंस्काराः जनकगोत्रोल्लेखपूर्वकं जनकेन विधेयः। तदूर्ध्वं ग्रहीतृगोत्रेण ग्रहीत्रा विधेयाः। तदनु पत्यनुमत्या स्त्रिया अथवा पुरुषेण दत्तको ग्राह्यः। तस्य परिपाटी वर्ण्यते शुभदिनवारनक्षत्रे-अमृतयोग महेन्द्रयोगादिविरहिते कालेऽपि-इत्यादि औरसं च कुर्यात् इति वाक्यशेषः।

(30a) The term *prthivipati* in the vocative case refers to king Candrasekhara — an incarnation of lord Śiva possessed

65a. रघुनन्दनीय मलमासतत्त्वधृतं छन्दोगपरिशिष्टवचनम् (कलातीतेऽपि सव्याविधान प्रसङ्गे)।

of three eyes (as found in the *Kālikāpurāṇa*). If some of the sacraments prior to the *cūḍākaraṇa* are performed by the father of the child, the rest are to be done by the adoptive father. If however, *cūḍākaraṇa* also is done by the father then the boy does not become the adopted son (*de jure*). Therefore, even for adopting a child of less than six month age it is proper to perform the sacraments by referring to the gotra of the adoptive father.

If however the change of *gotra*-name is done by performance of the *mahāvyaḥṛti homa* etc. as part of the procedure of adoption and *cūḍākaraṇa* is not performed by that time then even by a *sāgnika* after five years of age (of the child) *cūḍākaraṇa* and other sacraments are to be performed and this child is to be taken as own son.

By the statement—“if the sacraments any how lapse from their appointed time, after doing the very same (*mahāvyaḥṛti homa*) the other (subsequent) sacraments upto (below the) *upanayana* are to be performed” performing the expiatory ceremony (*homa*) according to the *mahāvyaḥṛti homa* these are to be done. Now, when a lady is about to adopt a child, on the permission of the husband, a child of five years whose *cūḍākaraṇa* (or tonsure) has not been done, or a child aged more (and) other than the eldest son (of the parents offered in adoption) by both the parents, or by only the father or by the lady (ie. the mother) on the permission of her husband, or in the absence of the father even by the mother only, she will employ the priests (for the work), after apprising the king (of the event going to take place), is an auspicious day having auspicious astral conjunction, even in times other than the propitious moments (like *amṛtayoga*, *mahendrayoga* etc.), inside the house shall summon the relatives (*pitrōbandhu*, *mātrbandhu*, *ātmabandhu*). the priest (on his part) shall (kindle and) place the sacrificial fire named, *varada*—

(30a) পৃথিবীপতে—এই পদের দ্বারা শিবের অবতার (কালিকা পুরাণ বর্ণিত) শ্রীচন্দ্রশেখর নৃপতিকে সম্বোধন করা হইয়াছে। যদি চূড়াকরণের পূর্ববর্তী জাতকর্ম প্রভৃতি কোনও কোনও সংস্কার কোনও শিশুর জনক (নিজ গোত্রোন্মেষ পূর্বক) করিয়া দেয় তবে তাহা ব্যতীত অবশিষ্টগুলি দত্তক গ্রাহক করিবে। যদি জনক

চূড়াকরণটিও করিয়া দেয় তবে শিশুর দন্তকত্বসিদ্ধ হয় না। তাই ছয়মাসের কম বয়স্ক শিশুগ্রহণ কালেও দন্তকগ্রাহকের নিজগোত্রের নামোন্মেষ পূর্বক নামকরণাদি সংস্কার বিধেয়।

যদি মহাব্যাহতি হোম প্রভৃতি অঙ্গ কর্ম সাধন করিয়া দন্তক গ্রহণের দ্বারা শিশুর গোত্র পরিবর্তন করা হয় এবং তখন পর্যন্ত চূড়াকরণ অসম্পাদিত থাকে সেক্ষেত্রে সায়িকেরাও পঞ্চম্বর্ষের পর শিশুর চূড়াকরণ করিবে ও তাহাকে আপন পুত্রবৎ গ্রহণ করিবে।

নিজ কর্মোচিত কাল হইতে সংস্কার যদি ভ্রষ্ট হয় (অর্থাৎ কালান্তিপাত হইলে) তখন এই মহাব্যাহতি নামক (প্রায়শ্চিত্ত) হোম করিয়া সেই সমস্ত উপনয়ন পূর্ববর্তী (? উপনয়নাদধঃ) সংস্কার করিবে—এই বচনানুযায়ী মহাব্যাহতি হোমের দ্বারা প্রায়শ্চিত্ত করিয়া তাহা করিবে। যদি স্বামীর অনুমতি পাইয়া কোনও স্ত্রী পঞ্চম্বর্ষের মধ্যে অকৃতচূড় কোনও বালককে অথবা তাহার অপেক্ষাও অধিক বয়স্ককে, (স্বপিতার) জ্যেষ্ঠ ভিন্ন অন্য পুত্রকে, মাতা ও পিতা উভয়ের দ্বারা প্রদত্ত, অথবা কেবল পিতার দ্বারা প্রদত্ত, অথবা স্বামীর অনুমতিতে স্ত্রীর দ্বারা প্রদত্ত অথবা পিতার অভাবে কেবল মাতার দ্বারা প্রদত্ত অবস্থায় (দন্তকরূপে) গ্রহণ করিতে যায় (তখন সেই স্ত্রীলোক) রাজাকে (সকল বৃত্তান্ত) জানাইয়া, শুভদিনে শুভবারে শুভনক্ষত্রে, কালশুদ্ধি থাকিলেও (অর্থাৎ অমৃতযোগাদি না থাকিলেও) গৃহমধ্যে বন্ধু বা আত্মীয়দের (পিতৃবন্ধু, মাতৃবন্ধু, আত্মবন্ধুদের) (আহ্বান করিয়া), মহাব্যাহতি হোমের জন্য ঋত্বিক বরণ (অর্থাৎ নিয়োগ) করিবে। ঋত্বিকও যথাবিধি বরদানামক অগ্নি প্রজ্বালন করিয়া—(তাহাতে)

58. মূলম্

(30B) মহাব্যাহতি হোমে কৃতে তদগ্নিসন্নিধৌ মুখ্যচান্দ্রেণ গ্রহণসংকল্যং কুর্যাত্।
 অঘ ইত্যাदि অমুকগোত্রা শ্রী অমুকী অমুকগোত্রস্য পত্যুরমুকস্যরসপুত্র-
 প্রতিনিধিত্বেনামুকগোত্রমমুকপ্রবরমমুকং বালং দত্তকপুত্রত্বেনাহং গ্রহীষ্যামীতি। ততশ্চ
 দাতুঃ সমক্ষং (গত্বা)⁶⁶ পুত্রং মে দেহীতি প্রার্থয়েত্। দদানীত্যুক্ত্বা চ
 অমুকগোত্রমমুকপ্রবরং মতপুত্রমমুকং দত্তকপুত্রকরণায় তুভ্যমহং সম্প্রদদে ইতি
 গ্রহীতুঃ হস্তে পুত্রং দত্ত্বা কৃতাঞ্জলিঃ “মদ্বীর্যসম্ভবং পুত্রং তব সন্তানহেতবে।

66. অয়ং কৌষ্টকান্তর্গতঃ শব্দঃ অধিকোপি fol 216. পৃষ্ঠায়াং প্রদত্তস্য পাঠস্য অনুরূপো
 भवेत्-इति चिन्तयन् समावेशितः।

দদানি প্রতিগৃহীষ্ব স্বগোত্রেণ সমং নয়'' ইতি পঠেৎ। ততো গৃহীতা (-গ্রহীতা) কৃতাঞ্জলি:, পুত্রং সম্বোধ্য ॐ ধর্মায ত্বা প্রতিগৃহামি, ॐ সন্তত্বৈ ত্বা প্রতিগৃহামি--

দীসি:

(30b) সন্তত্বৈ অর্থাৎ বংশস্য অবিচ্ছেদায়, যথা তন্তুশ্চিন্তো ন ভবেৎ ইতি।

(30b) and perform the mahāvyaḥṛti homa in that (and there after) near that fire should take (better administer) the Saṅkalpa-vākya according to the main lunar month (from *śuklā pratipat* to *amāvāsyā*) thus : "To-day at such and such date (acc. to main lunar calendar), I, of such gotra, Sm. so and so shall take in adoption the child Shriman.... of so and so gotra, so and so pravara, as the adopted son—a substitute/surrogate/deputy of the natural son of my husband Shri xyz of so and so gotra, so and so pravara." After that she shall go in front of the donor and beg of him/her with the words "Give me the son". "Here I give" with this word and with I give unto you my son....Shri.... of so and so gotra, so and so pravara, for being adopted as a son" these words handing over the child to the hand of the donee (here the adoptive mother) shall recite with folded palms: "the son born of my vital parts. I give unto you for acceptance as your son, accept him and include him into your gotra (with equal right)." Then the donee with folded hand shall recite, addressing the child, "I receive thee for Dharma, I receive thee for continuity of the family and then holding the hand of the child shall recite the—

(30b) মহাব্যাহৃতি হোম সম্পাদন করিয়া সেই অগ্নির নিকট মুখ্যচান্দ্রমাস (শুক্রাতিপৎ ইহিতে অমাবস্যা) এর তিথি উল্লেখ করিয়া দস্তক গ্রহণের সংকল্প বাক্য পাঠ করিবেন (করাইবেন)। যথা অদ্য অমুক মাসে অমুকপক্ষে অমুক তিথিতে অমুক গোত্রা আমি শ্রীমতী অমুকী অমুক গোত্র আমার স্বামী অমুকের ঔরস পুত্রের প্রতিনিধিরূপে অমুক গোত্রের, অমুক প্রবরের অমুক বালককে দস্তকপুত্ররূপে গ্রহণ করিতেছি। তাহার পর পুত্রদাতার সন্মুখে যাইয়া 'আমাকে পুত্র দিন' এই যাচ্ঞা করিবেন। তখন দাতা "দিলাম" এই বলিয়া (পরে) অমুক গোত্র অমুক প্রবর আমার

পুত্র অমুককে দত্তক পুত্র করিবার জন্য আপনার নিকট সম্প্রদান করিতেছি এই বলিয়া দত্তক গ্রাহিকার হস্ত পুত্রকে দান করিয়া অঞ্জলিবদ্ধ হস্তে বলিবেন আমার বীৰ্য সন্তুত এই পুত্রকে আপনার সন্তানহেতু (বংশরক্ষার জন্য) দিতেছি। তাহাকে গ্রহন করুন ও নিজ গোত্রের সহিত এক করিয়া লউন।

তখন গ্রহীতা অঞ্জলিবদ্ধ করিয়া—পুত্রকে লইয়া তাহাকে সম্বোধন করিয়া বলিবেন—ওঁ ধর্মের জন্য তোমাকে গ্রহণ করিতেছি, সন্ততির জন্য তোমাকে গ্রহণ করিতেছি বলিয়া শিশুর হস্ত দুইটি ধরিয়া কামজুতি পাঠ করিবেন।

59. মূলম্

(31A) ইতি হস্তৌ গৃহীত্বা কামস্তুতি⁶⁷ পঠেৎ ॥ স্বকর্তৃকগ্রহণে তু সর্বত্র যথাযথমুদ্যম্⁶⁸ ইতি সংক্ষেপঃ॥ অত্র কালার্শুর্দ্ধির্নপ্রতিবন্ধিকা, পুত্রলাভস্যাসার্বদিকত্বেন নিরবকাশত্বাদসুতগৃহস্থস্য তৎকরণাবশ্যকত্বাच्চৈতি॥ অথাত্র “মাতাপিতা বা দद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि” ইতি মনু (9.168 ab)বচনে আপদীত্যত্র গ্রহীতুঃ পুত্রাভাবরূপায়ামাপদি ন তু ভয়াদিনেতি ব্যাখ্যাতম্। প্রাপ্তিস্তত্র ভয়েন ন, লোভেন তেন ধনগ্রহণেন দত্বা (দত্তো) গ্রহীত্রা চ ক্রীতো বালো দত্তকো ন ভবতি স তু ক্রীত এব ভবতি। দद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्। क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः (याज्ञवल्क्य II. 133 ab, 134 ab)॥ ইত্যত্র চোদনোপাদানাত্। পারিতো--

67. কামস্তুতি: —কোঃদাত্ কস্মা অদাত্ কামোঃদাত্ কামায়াদাত্ কামো।

দাতা কাম: প্রতিগ্রহীতা কামৈতত্তে॥— শুবলয়জুর্বেদ 7.48

প্রতিগ্রহদোষাপনুন্তয়ে প্রতিগ্রহীত্রা পাঠ্যোঃসং কামস্য স্তুতিরূপোমন্ত্র: যজুর্বেদে বর্ত্ততে। এতন্মন্ত্রস্য মহীধরকৃতং ব্যাখ্যানং টীকায়াং প্রদত্তম্॥

68. তত্রৈকং সূত্রং মীমাংসাदर्शने वर्तते ‘ऊह’ इति (मीमांसासूत्रम् I.2.52) ऋग्भाष्यभूमिकायां मन्त्राणां विवक्षितार्थं साधनाय सायणाचार्येण सूत्रस्यास्य उद्धरणात् परं कथितम्- “प्रकृतावाम्नातस्य मन्त्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचित पदान्तरप्रक्षेपेण पाठ ऊहः”। तद् यथा- अन्येन माता मन्यतामनुपिता बु भ्राता इति प्राकृतपशुविषयकयागसम्बन्धी मन्त्रपाठः मैत्रायणीसंहितायां दृश्यते। तस्य च विकृतौ पशुद्वये सति नन्वेनौ माता मन्यतामित्युहः। कुत्रचित् पुनराम् ऊहो न प्रचलति तद्यथा ब्राह्मणवाक्यम्— न माता वर्धते न पिता— (तेत्तिरीय ब्राह्मणम्- 3.6.6.1) । विस्तरस्तु ऋग्भाष्यभूमिका (सं Dr. P. Shastri, Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta-1925) 21, पृष्ठायां द्रष्टव्यः।

दीप्तिः

(31a) कामस्तुतिरिति। प्रतिग्रहजनितदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीत्रा पाठ्यः कामस्य स्तुतिरूपो मन्त्रविशेषः स च यजुर्वेदे (7.48) कोऽदात् कस्मा अदात् इत्यादिना आम्नातः। महीधराचार्यकृते वेददीपे शुक्लयजुर्वेदभाष्ये अस्य मन्त्रस्य प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् एवं व्याख्यातम्। यथा- दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसंघाते कामं विविनक्ति कोऽदादिति। कोनरोऽदात्। दत्तवान् कस्मै नरायादात्। प्रश्नद्वयस्य उत्तरमाह। कामोऽदात् कामायैवादात्। न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता तत्कामाभिमानी देवो यत्कामाभिमानीने अदात्। एवञ्च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः। हे काम, एतद्व्यं तव। दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्॥ इति ॥

कालाशुद्धिरिति। सावकाशनिरवकाशयोः निरवकाशस्य वलीयस्त्वेन अत्र निरवकाशे दत्तकग्रहणविधौ कालाशुद्धिर्न प्रतिबन्धिका। यत्तु मनुवचने आपदि पुत्रं दद्यात् इति तत्र दुर्भिक्षादिरूपायाम् आपदि ग्रहीतुर्वा पुत्राभावरूपायाम् इति। भयेन धनलोभेन वैतत् कर्म न विधेयम्। तत्र प्रमाणं याज्ञवल्क्यवचनम्।

(31a) When the adoptive father himself performs the ritual the procedure everywhere is to be changed *mutatis mutandis*. This, in short, is the description of the ceremony of adoption.

In this matter lack of auspicious time causes no hindrance, because getting a son (in this process) does not take place every now and then and because it is the imperative duty of the sonless householder to have a son (by this process), observance of the above procedure does not brook any delay (it can be done even in not so auspicious time). "When the mother or the father gives away (ritually), taking water (in hand), in times of danger".....In this statement of Manu (9.168ab) the word *āpadi* (in danger) has been explained as "danger in the form of sonlessness of the donee". The son is not received (or given) there out of fear. Where, however, out of freed or by receiving wealth the child is given or purchased by the donee/receiver, such child does not become an adopted son (*dattaka*), he becomes *kṛita* (purchased) son. Whom the mother or the father gives away — such one becomes a *dattaka* son. *Kṛita* is one who is sold by them and *kṛitima* son is he who makes himself available as son (Yaj II. 133ab, 134ab). In such cases gift has behind it some incentive (hence no adoption)

(31a) দত্তকগ্রহীতা নিজেই যখন দত্তক কর্মকাণ্ড সম্পাদন করেন তখন মন্ত্র ও প্রক্রিয়ার সর্বত্র যথাযথ উহ বা প্রসঙ্গানুযায়ী সমুচিত পদ প্রক্ষেপের দ্বারা পরিবর্তন করণীয়। ইহাই সংক্ষেপে দত্তক গ্রহণ প্রক্রিয়া এ বিষয়ে কালাশুদ্ধি কোনও ব্যাঘাত করে না। কারণ দত্তকপুত্র লাভ সর্বদা (যখন ইচ্ছা তখন) করা যায় না বলিয়া তাহার অবকাশ বা বিরাম নাই (উপযুক্ত শুদ্ধ কালে করা হইবে এইরূপ নিয়ম নাই)—তাহা অবশ্য করণীয় এবং পুত্রহীন গৃহস্থের তাহা অবশ্য বিধেয়।

“মাতা বা পিতা যাহাকে হস্তে জল গ্রহণ করিয়া (সংকল্পপূর্বক) আপৎকালে দান করেন” ইত্যাদি মনু বচনে—আপদি (আপৎ কালে) শব্দের অর্থ গ্রহীতার পুত্রাভাবরূপ আপদে। ভীত (লুন্ধ) প্রভৃতি হইয়া এইরূপ অর্থ নয়। এইভাবে ব্যাখ্যা করা হইয়াছে। লোভে, ধনগ্রহণের পরে প্রদত্ত ও গ্রহীতার দ্বারা ক্রীত শিশু দত্তক পুত্র হয় না—সে ক্রীত পুত্র হয় (কারণ যাজ্ঞবল্ক্য II. 133ab, 134ab বলিয়াছেন) পিতা বা মাতা যাহাকে দান করেন সে দত্তক পুত্র, তাহাদের দ্বারা বিক্রীত হইলে ক্রীত পুত্র এবং যে নিজ হইতে পুত্রত্ব স্বীকার করে সে কৃত্রিম পুত্র (বা স্বয়ংদত্ত/স্বয়ংকৃত)—এই বচনে চোদন বা প্রেরণার কথা বলা হইয়াছে বলিয়া

60. মূলম্

(31B) (পারিতো) ষিকবস্মালঙ্কারাদিকন্তু ন দোষায়। মূল্যেন ক্রীতস্য ক্রীতায়া বা ন সন্তানত্বারোপকারকত্বম্। মনু (3.51) ন কন্যায়া: পিতা বিদ্বান্ গৃহীয়াচ্ছুল্কমণ্বপি গৃহ্ণন্ হি শুল্কং লোভে স্যান্নরোঃপত্যবিক্রয়ী ইত্যত্রাপত্যেন বিক্রয়ো নিষিদ্ধ:। বিদ্বান্ তদ্বিক্রয়ে দোষং জানন্ বিক্রেতা যতোঃপত্যবিক্রয়ী ভবতি অত: স্বল্পমপি ন গ্রাহ্যং বন্ধুভিরিতি। কালিকাপুরাণে ক্রীতায়া বনিতামূল্যৈ: সা দাসীতি নিগদ্যতে। তस्याং যো জায়তে পুত্রো দাস: পুত্রস্তু স স্মৃত ইতি (কালিকাপুরাণ 88.44 ed - 45ab)।⁷⁰ তদ্বিবাহস্যাঃসুরত্বান্নেতি তত্র বিশেষয়তি মনুরেব (III. 54) যাঃসামাদ⁶⁹দতে [যাঃসাং নার্দদতে] শুল্কং জ্ঞাতযো ন স বিক্রয়:

69. মুদ্রিতমনুসংহিতায়াং তু “নাদদতে” ইতি নত্ মূলক: পাঠো দৃশ্যতে। যথা—যাঃসাং নাদদতে শুল্কং জ্ঞাতযো ন স বিক্রয়:। অর্হণং তত্ কুমারীণামানুশংস্যচ্চ কেবলম্। মনু 3.54। পাণ্ডুলিপ্যাং পুন: আদদতে ইতি পঠিতস্তেন অর্থং মহান্ প্রভেদ: সজ্ঞায়তে।

70. আসুরবিবাহো মনুসংহিতায়াং যথা—

জ্ঞাতিভ্যোদ্রবিণং দত্ত্বা কন্যায়ৈ চৈব শক্তি:। কন্যাপ্রদানং স্বাচ্ছন্দ্যাদাসুরো ধর্ম উচ্যতে॥ (মনু 3.31.) এবমন্যত্রাপি ধর্মশাস্ত্রেণ। কন্যায়া: আপ্রদানমানয়নম্ আসুরোবিবাহ: ইতি মেঘাতিথি:। আপ্রদানমানয়নম্ স্বীকার: ইতি কুঙ্কুমপ্রভ:

इत्यनेन कुलचारादितः स्त्रीप्रीत्या वा कुमार्यै वरेण तत् पित्रादिभिर्वा दत्तं (तस्या) पित्रादिभिर्मूल्यबुद्ध्या न गृहीतं तन्मूल्यं न भवति किन्तु पुजार्थमेव तदिति। याज्ञ—

दीप्ति

(31b) विवाहकाले पारितोषिकरूपेण वस्त्रालङ्कारादिदाने ग्रहणे वा न दोषः। प्रसङ्गतः विवाहकाले कन्यायाः पिता शुल्कं न गृहीयादिति विशदयति मनुवचनेन। कालिकापुराणवचनेऽपि शुल्कनिर्यातनेन गृहीता या वनिता सा दासीभवतीति।

(31b) If garments and ornaments (and knick knacks) are given as presentations (like bridal shower, nuptial shower), there is no harm. If the boy or the girl be procured by payment, no special feature of a son (or a daughter) can be attributed to him (or her), for Manu has prohibited the sale of child in (the verse 3.51) “knowing the demerits of exacting bridal fee, father of a daughter shall not accept even the slightest bridal fee, while accepting that fee out of greed a man becomes vendor of own progeny.

Vidvān (in the above verse) means knowing i.e. knowing the demerits of selling that (i.e. the child)—since the seller becomes the seller of child, the *bandhus* i.e. the relatives (of the bride) shall not accept even a small thing (as bridal fee).

In the *Kālikāpurāṇa* (we have) the female procured by payment of price for wife is called *dāsī* (female slave) and the son born in her is also considered a *dāsa* (slave) because such marriage is considered as *Āsura* form of marriage.

In the same context Manu elucidates (3.54)—where the kinsmen do not retain (for themselves) the bridal fee (but gives it away to the bride herself) there is no (question of) sale (of bride). By this and by family custom etc. or out of affection for wife where the fee is not retained by the father (of the bride) and others considering this as the price of the wife—the latter does not become the price but is considered as (something for) honouring the bride

(31b) পারিতোষিক রূপে বস্ত্র অলংকারাদি দান করিলে কিন্তু তাহা দোষের হইবে না। মূল্য দ্বারা ক্রীত বা ক্রীতা শিশুর উপর সন্তানত্ব আরোপ করা যায় না।

মনু (৩.৫১) “শুষ্ক গ্রহণের দোষ জ্ঞাতা কন্যার পিতা কন্যাদাননিমিত্ত অণুপরিমাণ শুষ্কও গ্রহণ করিবেন না। যেহেতু লোভবশত শুষ্ক গ্রহণ করিলে অপত্য বিক্রয়কারী (বলিয়া পাপী) হইতে হয়—” এই স্থলে অপত্য বিক্রয় নিষিদ্ধ করিয়াছেন। শ্লোকের বিদ্বান্ শব্দের অর্থ অপত্য বিক্রয় জাতদোষকে জানেন যে বিক্রেতা যেহেতু অপত্য বিক্রয়কারী হন অতএব অল্প পরিমাণ শুষ্কও বন্ধুগণ গ্রহণ করিবেন না।

কালিকাপুরাণে—বনিতার মূল্য দিয়া যাহাকে ক্রয় করা হয় সে স্ত্রীকে দাসী বলে, তাহাতে যে পুত্র হয় সেই পুত্রকে দাস এমন পুত্র বলা হয়—তাদৃশ বিবাহকে আসুর বিবাহও বলা হয় বলিয়া। (এ বিষয়ে) মনু বিশেষ করিয়া বলেন—(৩.৫৪) বরপক্ষীয়গণ প্রীতিপূর্বক যে ধন কন্যাকে দান করেন, সেই ধন কন্যার পিতা প্রভৃতি আপনজনেরা গ্রহণ না করিয়া যদি কন্যাকেই তাহা দান করেন তবে (সেক্ষেত্রে) বিক্রয় বলা হয় না যেহেতু তাহা কুমারীদের প্রতি, ঐ ধন, কৃপা প্রযুক্ত পূজোপহারমাত্র—(কুলুকটীকানুযায়ী বঙ্গানুবাদ)—ইত্যাদি বচনানুযায়ী কুলাচার প্রভৃতি কারণে অথবা স্ত্রীর প্রতি প্রীতি বশত : —কন্যার প্রতি বরের দ্বারা অথবা তাহার পিতা প্রভৃতির দ্বারা যাহা উপহার প্রদান করা হইয়াছে, কন্যার পিতা প্রভৃতি তাহাকে কন্যাশুষ্ক ভাবিয়া তাহা গ্রহণ না করেন তবে সেই উপহার কন্যা মূল্য হয় না, কিন্তু কন্যার প্রতি পূজোপহার মাত্রই হয়।

61. মূলম্

(32A) (याज्ञ)वल्क्येनापि “नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः”:⁷¹ (yāg. III. 236ed)इत्यत्र निन्दितकर्म्मसु (सु) तत्त्वेन विक्रयो निषिद्धः। अत्र सुता च सुतश्चैत्यैकशेषः। तथानापि पारितोषिकमिति। ननु सामान्यं पुत्रदाराधि(दि)^{71a} सर्वस्वन्यामयाचितम्। प्रतिश्रुतं तथान्यस्मै न देयं त्वष्टधास्मृतमिति बृहस्पतिना (बृहस्पतिस्मृति reconstructed, अदेयदेयदत्तानि Section, 14.2) पुत्रदानं निषिद्धम्। तत् कथं दत्तकार्थपुत्राय तद्दानं सङ्गच्छते, उच्यते। विक्रयञ्चैव दानञ्च न देयाः सुरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु यो भवेत्। आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च। अन्यथा न प्रवर्त्तत इति

71. For these upapātakas see Manu XI, 60-67 & Yāgñavalkya III. 234-243

71a. Printed Br̥haspati has आदि for आधि V.L. 71b कत्यायन in दत्तकमीमांसा reads प्रकर्त्तव्यम् for प्रवर्त्तत।

शास्त्रविनिश्चयः^{71b} (कात्यायनस्मृति सारोद्धार V.V. 638-39) इति वचनात्
आपदि दानमभ्यनुज्ञातम्। सामान्यतोऽभिधानादत्रापि तदेवाभ्युपेयम्। परमत्र—

दीप्तिः

(32a) याज्ञवल्क्यवचने यत् सुतानाञ्चैव विक्रयः इति दृष्टं तत्र सुतश्च सुताश्च
इति तत् पाणिनि सूत्रेण (I. 2.67 पुमान् स्त्रिया इति) एकशेषवृत्तियोगात् सुतो
इति। तेन तत्र वचने कन्याया अपि ग्रहणम्। वृहस्पतिवचनेनापि पुत्रदानं सुतरां
निषिद्धम् तर्हि कथं तत् सङ्गच्छते ? तत्रोत्तरं वक्ष्यति नेति।

(32a) Yājñavalkya also (in III. 236ed) enumerating in the list of prohibited works (causing *Upa-pātaka*) like *nāstikya* (atheism) cessation of observance of vows, sale of sons and daughters—has prohibited the sale of son and daughter. Here two words *suta* (=son, masculine) and *sutā* (=daughter, feminine) merge in *Ekaśeṣa-vṛtti* (cf. Pāṇini, I. 2.67 and give the form '*sutau*'). Here also *pārītoṣika* (ie. satisfaction causing presentation (ie. nothing is to be received as presentation/gift by selling a son or daughter). Bṛhaspati (Smṛti Reconstructed, 14.2) has named eight items which are not to be parted with (by means of gift and they are :) *common property, son, wife, etc. pledge, whole of one's own property, mortgaged goods, things sought by others (or acquired by begging) and things promised to others and thereby has prohibited the gift of son. How, can then the act of gift of a son for adoption to a sonless man be justified? (the reply is as follows): The sale or gift of wife, of own son or entire property should not be done reluctantly (unwillingly), however, in exigency gift or sale (of these) may be done. Otherwise the gift or sale of these should not be resorted to—this is the decision of the scriptures (as found in katayana). By such decision in times of emergency the gift (of son) is allowed. From this general statement the same step may be followed in the relevant issue also. But here—*

71b. printed कात्यायन स्मृति सारोद्धार has विक्रयं चैव दानञ्च देयास्युरनिच्छवः,
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत्। आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा।
अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चयः॥ V.V. 638-639.

(32a) যাঙ্কবক্ষ্যও (III. 236 cd) নাস্তিক্য (অর্থাৎ বেদ নিন্দা, ঈশ্বর-পরলোক নাস্তিত্ব প্রচার) ব্রতলোপ বিধান, ও পুত্রকন্যা বিক্রয় ইত্যাদি নিন্দিত কর্মের (বা উপপাতকের) মধ্যে পরিগণনা করিয়া তাহাতে পুত্র কন্যার বিক্রয় নিষিদ্ধ করিয়াছেন। এখানে সূত ও সূতা এই দুই পদের একশেষ বৃত্তি সেখানেও পারিতোষিক (গ্রাহ্য নয়) ॥

বৃহস্পতি-অদেয় (দানযোগ্য নয়) এমন আট প্রকার বস্তুর নাম করিয়াছেন যথা সামান্য (সর্বসাধারণের বস্তু), পুত্র, স্ত্রী আদি, সর্বস্ব, ন্যায়, যাচিত ও অন্যের নিকট দিব বলিয়া প্রতিশ্রুত এমন বস্তু। ইহাতে তিনি পুত্রদান নিষিদ্ধ করিয়াছেন। তাই অপুত্রক ব্যক্তির নিকটে দত্তককরণের জন্য পুত্রদান কতদূর সম্ভব? উত্তরে বলা হইতেছে—বিক্রয় ও দান অনিচ্ছায় করা যাইবে না, (বিশেষতঃ) পত্নী, সর্বস্ব ও আত্মজ পুত্র। আপৎকালে কিন্তু দানও বিক্রয় করা যায়। অন্য সময়ে এই সবেবের দান ও বিক্রয়ে প্রবৃত্ত হইবে না ইহাই শাস্ত্র সিদ্ধান্ত (কাত্যায়ন মত)। এই বচন বলে (দত্তক-গ্রাহকের পুত্রাভাবরূপ) বিপদে (পুত্র) দান স্বীকৃত হইয়াছে। সাধারণভাবে কথিত এই বচন হইতে—প্রাসঙ্গিক ক্ষেত্রে তাহাই স্বীকার্য। কিন্তু এখানে—

62. মূলম্

(32B) পুত্রাদৌ দানপদং গোণং সর্বস্বদানন্তু অনু (দিশতি?) ন দেয়মিতি প্রপঞ্চিতং ব্যবহারতিলকে॥ অথ দত্তকস্য প্রতীয়োগ্যনুর্যোগতয়া শৌচাদি নিরুপণম্॥ তত্র ত্রিরাত্রানুবৃত্তৌ বিষ্ণুঃ— অনৌরসেধু পুত্রেণ স্বভার্য্যাস্বন্যগাসু চেতি। তথা পরপূর্ব্বাসু ভার্য্যাসু পুত্রেণ কৃতকেষু চ। ত্রিরাত্রং স্যাত্তথাচার্য্যস্বভার্য্যাসু স্বন্যগাসু⁷² চ (cf. বিষ্ণু XXII, 42-43)। তথা ব্রহ্মপুরাণম্—দত্তকশ্চ স্বয়ংদত্তকঃ (দত্তঃ) কৃত্রিমঃ ক্রীত এব চ। অপবিদ্ধাশ্চ যে পুত্রা ভরণীয়াঃ সদৈব তে। ভিন্নগোত্রাঃ পৃথকপিণ্ডাঃ পৃথগ্বংশকরাঃ স্মৃতাঃ। জননে মরণে চৈব ত্র্যহাশৌচস্য ভাগিনঃ।

72. অত্র যান্নবল্লব (III.25) — অনৌরসেধু পুত্রেণ ভার্য্যাস্বন্যগাসু চ । নিবাসরাজনি প্রেতে তদহঃ শুদ্ধিকারণম্ ॥

উশান (6.30) গৃহে মৃতাসুদত্তাসু কন্যকাসু ত্র্যহং পিতুঃ। পরপূর্ব্বাসুভার্য্যাসু পুত্রেণ কুলজেষু চ ॥ ইতি

শংকরস্মৃতি (15.13) অনৌরসেধু পুত্রেণ ভার্য্যাস্বন্যগাসু চ । পরপূর্ব্বাসু চ স্ত্রীষু ত্রিরাত্রাশু শুদ্ধিরিষ্যতে ॥

एतेषु औरसातिरिक्तपुत्रेषु जातेषु मृतेषु च त्रिरात्रम्। तथा औरसं वर्जयित्वा तु सर्वं वर्णेषु सर्वशः। क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। अशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्—

दीप्तिः

(32b) उच्यते दानपदमत्रगौणम्। एतच्चिन्त्यम् कथं गौणम्? दानशब्दस्य मुख्यार्थस्तु स्वस्वत्वध्वंसपूर्वक परस्वत्वोत्पादनरूपः। स च कायेन मनसा वाचा दात्रा एव करणीयः। एतच्च मिताक्षरादितः स्पष्टं ज्ञायते। दाता यदापदि प्रतिकर्तुमक्षमः सन् पुत्रं ददाति तदा कायेन वाचा ददत्यपि मानसं क्लेशमनुभवति इति दानशब्दस्य मुख्यार्थस्तत्र न प्रसज्यते। अतस्तत्र दानपदं गौणम्। तार्किकास्तु दानकर्मणः भूमि हिरण्यादिषु अचेतनेषु विषयेषु प्रसक्तिं पश्यन्ति। गवादिषु पुत्रादिषु च चेतनवत्सु प्राणिषु दत्तेषु दत्तानां मानसक्लेशोत्पादात् दानं तत्र गौणम्। यथा नृपराज प्रदत्तानामपि गवां दानात् परमपि पूर्वस्वामिगृहप्रत्यावर्त्तनवार्त्ता पुराणेषु दृश्यते। अतः इयं मे माता, अयं मे पिता इति ज्ञानोदयात् प्रागेव पुत्रदानं करणीयमिति निपुणाः। व्यवहार तिलकनामकस्य भवदेवकृतग्रन्थस्य, यस्य उत्तरभागोऽयं दत्तकतिलकः, तस्य मूलग्रन्थस्य असुलभतया नैष विषयः सर्वस्वदानरूपः सम्यक् चर्चयितुं शक्यते॥ अधुना विषयान्तरमाह दत्तकस्य अशौचनिरूपणम्। यस्याभावः स प्रतियोगी। यथा धटाभावप्रतियोगी धट एव। किञ्च येन सम्बन्धेन कश्चित् कुत्रापि तिष्ठति—स तस्य सम्बन्धस्य प्रतियोगी। दत्तकपुत्रः दत्तकत्वसम्बन्धेन दत्तकग्राहके पितरि युज्यते। अतो दत्तकत्वसम्बन्धस्य प्रतियोगी दत्तकपुत्र एव। संक्षेपेण यस्य सम्बन्धः स प्रतियोगी। किञ्च अभावो यत्र अनुभूयते स एव अनुयोगी। धटाभावस्य भूतलम् अनुयोगि। तेन यस्मिन् सम्बन्धः स अनुयोगी फलतः दत्तकादेर्जनने मरणे वा दत्तकग्राहकपित्रादीनां कीदृशी आशोचव्यवस्था किञ्च दत्तकग्राहकमरणे दत्तकपुत्रस्य कथम् अशौचम् इत्यर्थ एव आयाति। विष्णुस्मृतिब्रह्मपुराणवचनयोः औरसेतरपुत्रेषु जातेषु मृतेषु त्रिरात्रमशौचं प्रतिग्रहीतृकुले। जनककुले तु नाशौचम्। तत्र स्वभार्या अथमन्यथा भवेत् इति चेत् क्षेत्रजपुत्रलाभार्थमन्यस्मै नियुज्यते चेत् सापि अन्यगा भवति। मनूक्त (5/161) अपत्यलोभाद् या स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते इत्याद्यपि प्रमाणम्। याज्ञवल्क्योक्तं (III. 25) अनौरसेषु पुत्रेषु इत्यादिवचने प्रतिलोमभिन्नं पतिव्यतिरिक्तं पुरुषम् आश्रित्य वसन्त्याः स्त्रियः मरणे अहोरात्रमशौचम्, न च सपिण्डतानिबन्धनं पूर्णाशौचम् परपूर्वापदेन पूनर्भू-दिधिषु-कुण्ड-गोल-मातुश्च परिग्रहः इत्यपि वक्तुं शक्यते। तत्र विष्णुधर्मसूत्रव्याख्यायां नन्दपण्डितः—परः पूर्वः पतिः पिता च ययोस्तौ भार्यापुत्रौ।

পরপূর্বৈত্যান্মাশ্রিতায়া: স্বভার্যায়া অপ্যুপলক্ষণম্। অন্যাশ্রিতেষু দারেষু পরপত্নীসুতেষু চ
গোত্রিণা: স্নানশুদ্ধা: স্যুস্ত্রিরাশ্রিতৈব তৎ পিতা। ইতি প্রজাপতিস্মরণাত্।

(32b) The word *dāna* with reference to the son etc. is to be taken in a secondary sense. While directing (ie. discussing) *sarvasvadāna* (gift of the entire property/possession) it has been clarified in the *Vyavahāratilaka* that it is not to be given.

Now is discussed the impurity of an adopted son when he is considered a *pratiyogin* [something is the *pratiyogin* of the relationship in which it is related to an other. The adopted son is *pratiyogin* of the relation of adoption or *dattakatva sambandha* by which he is related to his adoptive father] or an *anuyogin* or the substratum on which such relationship stands (here, the adoptive father the whole thing comes to mean the impurity to the adopted son or to the adoptive father be on the death of the latter or on that of the former).

On this matter, in the context of impurity for *trirātra* (literally three nights but conventionally three days), *Viṣṇu dharmasūtra* (XXII. 42-43) has : "Impurity for three days is to be observed on the demise of secondary sons, (own) wife (but) appointed to another (for levirate), wife formerly belonging to another and unnatural sons (like dattaka etc." *Brahmapurāṇa* (has) : (The sons known as) *dattaka*, *svayanadatta*, *kṛtina*, *kṛita* and *apavidhha* are to be maintained by all means. They come from different *gotra*, they offer *piṇḍas* to different persons (as the case may be) and they create separate families. For them impurity caused by birth or death has been limited to three days.

In these statements three nights (or three days) impurity is prescribed when sons other than the natural one, are born or expired. Moreover in all castes, excepting the natural son, if other types of sons like *kṣetrajā* etc. are born or when they die—the impurity to the father loc of the same caste is surely for three nights (*trirātra*).

(32b) পুত্রাদি বিষয়ে দান পদটি গৌণ অর্থে ব্যবহৃত। সর্বস্বদানের কথা প্রসঙ্গে 'দেওয়া উচিত নয়', এইরূপ বিশদ করা হইয়াছে ব্যবহার তিলক গ্রন্থে। এখন দত্তকের প্রতিযোগিত্ব ও অনুযোগিত্ব বিচার করিয়া শৌচ প্রভৃতি নিরূপণ করা হইতেছে যাহার সম্বন্ধ সে প্রতিযোগী, যাহাতে সম্বন্ধ সে অনুযোগী—ইহাই সংক্ষেপ টীকাতে বিস্তৃত

দন্তকের মৃত্যুতে তাহার পিত্রাদির ও পিত্রাদির মৃত্যুতে দন্তকের অশৌচের কথা বলা হইতেছে।

এ বিষয়ে ত্রিরাত্র (পরিমিত অশৌচ পালনীয়) এই অনুবৃত্তিতে বিষ্ণুধর্ম সূত্রে (XXII.42-43) –অনৌরস পুত্র, অন্যগামিনী নিজ স্ত্রী, পরপূর্বা ভাৰ্যা ও (দন্তকাদি) কৃত্রিম পুত্রের মরণে ত্রিরাত্র অশৌচ হইবে এবং তাহাই আচার্য ও অন্যান্য ভাৰ্যার মরণে বিহিত অশৌচ ব্রহ্ম পুরাণে—দন্তক, স্বয়ংদন্ত, কৃত্রিম, ক্রীত ও অপবিত্র সংজ্ঞক পুত্রেরা সর্বদা ভরণ পোষণ যোগ্য। তাহারা ভিন্ন গোত্রের, পৃথক পিত্রের ও পৃথক বংশ সৃষ্টিকারী বলিয়া পরিগণিত। তাহাদের জন্য ত্রিরাত্র জননাসৌচ ও মরণাসৌচ বিহিত। এই বচনগুলিতে ঔরস ভিন্ন অন্য পুত্রদের জন্ম বা মরণ জনিত অশৌচ ত্রিরাত্র।

সকল বর্ণেই ঔরসভিন্ন ক্ষেত্রজাদি পুত্র জন্মাইলে বা মরিলে সর্বদা দন্তক গ্রাহক পিত্রাদির ও দন্তক পুত্রদের ত্রিরাত্র অশৌচ ইহা নিশ্চিত।

63. মূলম্

(33A) সমানামিতি নিশ্চয় ইতি। সমানাং সর্বর্ণানাম্। তথা হারীতঃ। সর্বর্ণাশ্চৌরসেষ্ণু পুত্রেষ্ণু সর্বর্ণাসু পরপূর্বাশু ভাৰ্য্যাসু সর্ব্ববর্ণানাং ত্র্যহমিতি। অত্র ভাৰ্য্যাপুত্রপদয়োঃ সম্বন্ধিপদতয়া যত্ প্রতিযোগিকমেব ভাৰ্য্যাত্বং পুত্রত্বঞ্চ তস্যৈবেদমিতি। অতএব ক্ষেত্রজাদিষ্ণু একাদশাসু পুত্রেষ্ণু জাতেষু মৃতেষ্ণু চ মাতাপিত্রোস্তিরাত্নং ক্ষেত্রজাদীনাংমপি মাতাপিতৃমরণে ত্রিরাত্রং, পরপূর্বাশু ভাৰ্য্যাসু অন্যগাসু অনৌরসেষ্ণু পুত্রেষ্ণু চ যত্ প্রতিযোগিকং ভাৰ্য্যাত্বং পুত্রত্বঞ্চ তস্যৈব ত্র্যহাশৌচং নান্যেষাং, ভাৰ্য্যাপুত্রপদয়োঃ সম্বন্ধিত্বাদিতি⁷³—

ননু তর্হি পিতাপুত্রয়োরেবাসৌচবিধানাত্ তদন্যেষামশৌচমেব মাভূদিতি চেত্ পূর্বাংক্ত মনুভৌধায়ন কালিকাপুরাণাদিষ্ণু দত্তকস্ত্যাপি গোত্রভাগিত্বেনোক্তেৰ্ভন্থু পদাভি

দীপ্তি:

(33a) বহুবিধদত্তকগ্রন্থান্ সঙ্কলয়্য সম্পাদিতে দত্তকশিরোমণিগ্রন্থে সংক্ষেপেণ ইয়ম্ অশৌচব্যবস্থা প্রতিপাদিতা। অসগোত্রসপিণ্ডকদত্তকাদিমরণে যথাসম্ভবং জননে

73. অতএব চতুর্ধরঃ ক্ষেত্রজাদিষ্ণু.....সম্বন্ধিত্বাদিত্যাহ। চতুর্ধরস্য নামসন্নিবেশনমত্র প্রদীপ্তম্—অতোঽস্মাভিঃ পরিত্যক্তম্। আলোচনা দ্রষ্টব্য উপোদ্ঘাতে— মূলস্য (পৃ: 13b) টীকাপি অত্র দ্রষ্টব্য।

वा अर्थात् तत्पुत्रस्य जनने परस्परं जनककूलेनाशौचम्। दत्तकमरणे तत् पुत्रपौत्रयोर्वा जनने प्रतिग्रहीतु तत् पितृपितामहानां त्रिरात्रमशौचम्। तेषां तन्मरणे तत्पुत्रादीनां जनने मरणे वा दत्तकस्य तदेवाशौचं, प्रतिग्रहीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुरुषपर्यन्तानां एकाहः सोदकसगोत्रयोः स्नानमात्रम्। तेषां मरणे यथासम्भवं जनने च तदेवाशौचम्। प्रतिग्रहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशरात्रमन्यथा त्रिरात्रम्। सपिण्डसगोत्र दत्तकस्थले पूर्ववदशौचव्यवस्था। सामान्येन अयमाशयः दत्तकमीमांसासम्मतः। दत्तकादीनां जननमरणे त्रिपुरुषपिण्डानां त्र्यहाशौचम्, एतच्चासपिण्डदत्तकस्य। ब्रह्मपुराणवचने भित्रगोत्रा इति, पृथकपिण्डा इत्यादि प्रयोगस्य सार्थक्यात्। तत्राकाङ्क्षानुदयेन सामान्यसापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचाबाधे हेतोरभावात्। दत्तकपुत्रस्य जननादौ तत्स्त्रिया वा मरणे दशाहाशौचमेव, तत्र दत्तकत्वनिबन्धनसापिण्ड्याभावादिति दत्तकचन्द्रिका।— दत्तकस्य पित्रादिमरणे सपिण्डजनने च त्रिरात्राशौचं ब्रह्मपुराणात्। एतत्तु असपिण्डदत्तकविषयं सपिण्डविषये पूर्ववदशौचव्यवस्था इति दत्तकनिर्णये।— भवदेवीयग्रन्थे दत्तकतिलकेतु दत्तकस्य पुत्रस्य मरणे सपिण्डानां त्रिरात्रं सकुल्यानामशौचाभावः एवं प्रतिग्रहीत्रादि सपिण्डमरणे तत् सुतादेश्च त्रिरात्रं सकुल्यादीनां मरणे अशौचाभावः एवं जनने ज्ञाति पुत्रादीनां सपिण्डजननमरणयोः न त्रिरात्रम् अपितु स्वजात्युक्तमशौचम्, ग्रहीतुः मरणे दत्तकस्य न देहाशुद्धिः किन्तु तत्रापि जनकजनन्योर्मरणे सति सा इति। सपिण्ड सगोत्रसोदकश्चेदत्तकस्तदा पूर्वाशौचेन (पूर्णाशौचेन) शुद्धिः असगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्तदा पित्रो स्त्रिरात्रमेवाशौचं न दशाहादि। पितृसपिण्डानाम् एकाहः। जनके मृते वैदिक सम्बन्धात् त्रिरात्रमेवाशौचं, ग्रहीतरिमृते दशाहादि एवेति दत्तकदर्पणे। दत्तककौमुदी—न किञ्चिदाह। दत्तकदीधितौ—च—दत्तकपुत्रस्य जननमरणयोः पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहः। एतच्चाशौचम् असपिण्डदत्तादीनाम्। सपिण्डदत्तकस्य दशाहादि एवाशौचम्। सकुल्यानामेकाहः, सोदकसगोत्रयोः स्नानमात्रम्। असपिण्डदत्तकस्यमरणे ग्रहीतुस्त्रिरात्रमेवाशौचं, जनकस्य ग्रहीतृसपिण्डानां (च) एकाहः। प्रतिग्रहीतृकुलीनानान्तु स्नानमात्रं सपिण्डदत्तकश्चेत् तदा पूर्ववदशाहाशौचमिति दत्तसिद्धान्तमञ्जरीमतम्।—एवं गच्छत्सु कालेषु निबन्धकाराणामपि चिन्तासरणौ महद्वैषम्यं समजनि।

(33a) In the above statements the word 'Samānām' means 'of persons belonging to the same caste'. Hārīta also says— "In all castes (impurity caused by death) of secondary sons of the same caste, wives of the same caste that were formerly others' spouse (like *punarbhū*, *didhīṣū* etc., is for three days.

In this statement, since the words *bhāryā* and *putra* indicate relations, the impurity clings to those persons only with whom the relation of wife or son stands.

Therefore it has been stated when eleven types of sons as *kṣetraja* etc. are born, or when they die the (secondary) parents are to observe impurity for 'trirātra' and when such parents die, *kṣetraja* and others will observe impurity for three days. In the case of '*parapūrvā bhāryā*', '*anyagā bhāryā*' and '*anaurasa son*'—since the words *bhāryā* and *putra* indicate relation—the impurity of three days attacks to persons with whom the relation of wife or son rests and not to others.

In that case, if one objects that since impurity of the father and the son (in the case of adoption) has been enjoined, let other relations be free from this impurity (due to death), the reply is as follows : In the statements of Manu, Baudhāyana, *Kālikāpurāṇa* etc., the dattaka son has also been taken as belonging them gotra (of the adoptive father) and therefore recognised as *bandhus*; hence the cognates (*sapṛ̥ṇḍas*) also are to observe impurity for three days

(33a) (উক্ত বচনে) 'সমানাম্' পদের অর্থ সর্গদের। হারীত বলিয়াছেন—ব্রাহ্মণাদি সকলবর্ণের ক্ষেত্রেই সর্গ অনৌরস পুত্রদের, সর্গা পরপূর্বা ভার্যাদের (মরণে) ত্র্যাহৌচ (তিনদিনের অশৌচ)। এই বচনে ভার্যা ও পুত্রপদটি সম্বন্ধ জ্ঞাপক পদ বলিয়া ভার্যাহু সম্বন্ধ, পুত্রহু সম্বন্ধ যাহার সহিত আছে—সেই ব্যক্তিরই এই অশৌচ। তাই বলা হইয়াছে ক্ষেত্রজ প্রভৃতি একাদশবিধ পুত্র জন্মাইলে অথবা মরিলে (গ্রাহক) মাতা পিতার ত্রিরাত্র অশৌচ ক্ষেত্রজাদিরও (তাদৃশ) মাতাপিতার মরণে ত্রিরাত্র অশৌচ। পরপূর্বা ভার্যা, অন্যগা স্ত্রী, অনৌরস পুত্র এই সকল ক্ষেত্রে ভার্যা ও পুত্র পদটি সম্বন্ধী পদ হওয়ায় যাহার সহিত সম্বন্ধ থাকায় তাহারা স্ত্রী বা পুত্ররূপে গৃহীত—সেই ব্যক্তিরই ত্র্যাহৌচ হয়, অন্যের নয়।

তাহা হইলে কেবল মাত্র (দন্তকগ্রাহক) পিতা (ও মাতার) ও (দন্তক) পুত্রেরই কেবল মাত্র অশৌচবিহিত হওয়ায় অন্যদের (অর্থাৎ জ্ঞাতীদের) অশৌচ হইবে না এইরূপ বলিলে (উত্তর এইরূপ)—পূর্বোক্ত মনু, বৌধ্যয়ন, কালিকাপুরাণ প্রভৃতিতে দন্তক ও গোত্র ভাগী হয় এই বচনবশত: তাহারাও বন্ধু পদ বাচ্য হওয়ায় (তাদৃশ) সপিণ্ডদের অশৌচ ত্রিরাত্রই হইবে।

64. मूलम्

(33B) धानाच्च सपिण्डानामशौचं त्रिरात्रमेव भविष्यति। दत्तकस्य पुत्रे जाते दत्तकस्य सम्पूर्णं, पुत्रस्य च तन्मरणे सम्पूर्णमन्येषां पत्नी सपिण्डानाञ्च तथेति सपिण्डत्वात्। केचित्तु स्वगोत्रदत्तके अशौचं पूर्णमाहुस्तदतीव मन्दं वाचनिकेऽर्थं न्यायानवतारात्। अथ पितृमरणे दत्तकस्य सम्बत्सरमौरसवत् न देहाशुद्धिः। देहाशुद्धिं प्रयोजकतादृशसम्बन्धाभावात्। सम्बन्धश्च जनकत्वनिबन्धनो धर्माधर्मयोरेकत्व-निबन्धनदेहैक्यञ्च। तत्राद्यस्त्वौरस पत्नी निष्णोऽपरश्च वाचनिकः। औरसस्य हि प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत् पूणं न वत्सरः॥ तथा—महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्नचाचरेत्। आत्तिर्ज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्। तथा अन्यश्राद्धं परान्नञ्चगन्धं माल्यञ्च मैथुनम्।

दीप्तिः

(33b) शास्त्रवचने प्राप्तेऽपि युक्त्या तद्विश्लेषणं कृत्वा वचनपालनं कर्तव्यम्। उक्तञ्च-केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः। युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते॥ इति। अत्र युक्तिर्वा न्यायो वा अयमेव। पूर्णाशौचं हि वैदिक सम्बन्धप्रयुक्तम्। अन्यत्र न तस्यावयवः इति। दत्तकमीमांसाकारस्तु अन्यथा मनुते स्म।

(33b) When the adopted son begets his son, he observes full length impurity (caused by birth, according to his caste) and when he dies his son and the wife (of the deceased) observe full impurity (due to death) and cognates also because of their cognate hood some say that impurity for the complete prescribed period is to be observed when the (adoptive) father and (adopted) son belong to the same gotra. That is very bad for that avoids logic in (interpreting verbal) statements.

Now in the death of the (adoptive) father, the adopted son, like natural son, will not observe impurity of the body for one year. For, in that case the relationship that produces bodily impurity is absent. And that *sambandha* (relationship) is contingent on the relation of the father (and son) and on unity of *dharma* and *adharma* (i.e. *adr̥ṣṭa*) and the unity of body. The former i.e. in the case of natural son it is dependent

upon wife (ie. the mother jointly with whom the son is produced) and the other is verbally made (—‘give me my son’, ‘you are my son’ etc). In the case of natural sons (it is said) : whose parents have expired, such persons get their body stained or impure. So long as one full year has not passed (from the time of death of such parents) no work relating to the divinities (ie. rituals), no work relating to the manes (ie. *tarpana*, *śrāddha* etc.) (is prescribed). And—in the event of death of a *mahāguru* (ie. parents) no *kāmya* work (non-obligatory ritual done for getting a desired result) is to be performed such as priestly duty, the duties of a brahmacharin, *devaśrāddha*, (ordinary) *śrāddha* for others, eating food offered by others, using unguents (or cosmetics), garlands and sexual activity (all these are prohibited for one year).

(33b) পুত্র জন্মাইলে (যে পিতা হইল এমন) দত্তকপুত্রের সম্পূর্ণ অশৌচ এবং তাহার মরণ হইলে তাহার পুত্রের সম্পূর্ণ অশৌচ। পত্নীর ও সপিণ্ডদেরও তাহাই কারণ তাহারা সপিণ্ড। কেহ কেহ বলেন যে দত্তকপুত্র যদি সমান গোত্র (হইতে গৃহীত) হয় তখনই (মরণনিমিত্তক) পূর্ণাশৌচ পালনীয়। বাচনিক বিষয়ের (ব্যাখ্যার) মধ্যে যুক্তি অবতারণা না করায় তাহা অতিশয় মন্দ।

দত্তক পিতার মরণে দত্তকপুত্রের, ঔরস পুত্রের যেমন বর্ষব্যাপী দেহাশুদ্ধি হয়, তদ্রূপ হয় না। কারণ দেহাশুদ্ধির কারণ যে পিতাপুত্র সম্বন্ধ তাহা দত্তকগ্রাহক ও দত্তকপুত্রের মধ্যে থাকে না। এবং এই সম্বন্ধ হইল পিতৃভ্রজনিত, ধর্মাধর্ম বা অদৃষ্টের একতা জনিত ও দেহৈক্য। উভয় প্রকারের মধ্যে প্রথমটি অর্থাৎ ঔরস সম্বন্ধটি পত্নী সংযোগ বশতঃ (ঘটে)। অন্যটি অর্থাৎ দত্তকে যে সম্বন্ধ থাকে তাহা কেবলমাত্র বাচনিক। ঔরস পুত্রের বিষয়ে বলা হইয়াছে—যাহার পিতা-মাতার মৃত্যু হইয়াছে। তাহার দেহ অশুচি হয়। যতদিন না একবৎসর পূর্ণ হয় ততদিন দৈবকর্মে পৈত্র্য কর্মে তাহার অধিকার হয় না। এবং মহাশুরু (পিতা মাতা)র মৃত্যু হইলে যতদিনে এক বৎসর পূর্ণ না হয় ততদিন কোনও কাম্য কর্ম করিবে না (যথা) পৌরোহিত্য ব্রহ্মচারী ধর্ম, শ্রাদ্ধ, দেবশ্রাদ্ধ, অন্যের শ্রাদ্ধ, পরান্নভোজন, চন্দন মাল্যধারণ, ক্লীসহবাস—

65. মূলম্

(34A) বর্জयेत् गुरुपातेषु यावत् पुर्णा न वत्सरः। तथा महागुरुनिपाते तु सर्वकर्माणि बर्जयेत्। विहाय प्रेतकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च। तथा-पितर्युपरधे

पुत्रो मातृश्राद्धाभिवर्तते। मातर्य्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धादृते समाम्॥ तथा-
तीर्थयात्रां विवाहञ्च स्वाध्यायश्चान्यतर्पणम्। संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने
तस्यायमर्थः—पितराविति मातापितरौ, पितरौ, मातरः पितरौ च तौ गर्भजनयित्र्यौ
इति शक्तिग्राहककोषोक्त जनयित्री पदेन जनक जनन्योरेव शक्तिग्राहात्—
“सकृत्श्रुतो हि शब्दः सकृदर्थं गमयति।” सम्भवति मुख्यत्वे गौणत्वानुपपत्तेः,
लक्षणाया वीजाभावाच्च पितृपदं जनकजननीपरम्। न च पितृपदं शाक्तभाक्तोभयपरं
युगपत् शक्तिग्रहे मानाभावात्। दैवं पैत्र्यं प्रेतश्राद्ध पितृ—

दीप्तिः

(34a) पितुर्मातुर्वा मरणे वत्सरपर्यन्तं देहाशुद्धिः पालनीया। तत्र
मासिकश्राद्धादारभ्य वात्सरिकं सपिण्डीकरणं समाप्य कर्त्ता देहाशुद्धेः मुच्यते।
एतन्मध्यवर्तिनि काले नैके विषयास्तेषां समाचरणीयास्तेषां सारणी च प्रदत्ता। उद्धृतेषु
वचनेषु पितरौ पदस्य योऽर्थः स एव विचार्यते। ‘पितामात्रा’ (Pā I. 2.70) इति
पाणिनीयैकशेषसूत्रेण मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ इत्याद्यनेकं रूपं सम्भवति।
अर्थश्च पिता माता च। कथमेकस्मात् पितृपदात् पितुः मातुश्च ग्रहणं, जाग्रति नियमे
सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयति इति नात्र लक्षणावृत्तिः। यत्र तत्र लक्षणा न
प्रसज्यते। मुख्यार्थस्य बाधो यत्र भवति तत्रैव तद्युक्तोऽपरः कश्चिदर्थो रुद्धिवशात्
प्रयोजनवशाद् वायाति स च लक्षणार्थः। अतः लक्षणा हि अर्पिता शक्तिः। सा च
अभिधातो जघन्या वृत्तिः। यत्राभिधेयार्थो युज्यते तत्र लक्षणार्थकल्पनमनुचितम्। किञ्च
एकस्मिन्नेव पदे युगपद् अभिधेयार्थ-लक्षणार्थकल्पनमपि न युक्तम्। न चायं जहदजहत्
स्वार्थलक्षणाविषयः। शक्तिग्रहश्च बहुभिरुपायैः सम्भवति। उक्तञ्च—शक्तिग्रहं
व्याकरणोपमानकोषात् वाक्यादव्यवहारतश्च। वाक्यस्यकोषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धाः॥ इति॥ पितरौ अर्थात् मातापितरौ—तातजनयित्र्यौ। अत्र
कोषवाक्यादेव ज्ञायते—यद् जनयित्रीपदेन जनकजनन्योरुभयोरेव ग्रहणम्॥

(34a) Such works are to be avoided in the event of death of the parent/parents for one year (from the day of death). Also—in the death of *mahāguru* (ie. parents) all sorts of (non-obligatory) work are to be avoided excepting the works to be done in connection with the departed (ie. the different *śrāddhas*) and offering daily prayers in time. Also when the father dies the son desists from offering *śrāddha* to the

(departed) mother (during the period of impurity) and when the mother also dies he desists from all works except *śrāddha* to the father for one year. Also, in the event of death of *mahāguru*—pilgrimage, marriage, recital of one own Vedic text branch, offering *śrāddha* to another should be done for one year. The purport of these as follows : for *pitarau* we have these words—*mātāpitarau*, *pitarau*, *mātarāḥ*, *pitarau*—ie. *tāta janayitrau*. Here according to lexicons giving meaning—*janayitṛi* means both father and mother. (Now) according to the maxims, 'one word (uttered once) heard once is expressive of its meaning once only, where principal meaning is possible secondary sense is not applicable, for lack of the seed of *lakṣaṇā*, the word *pitṛ* is to be taken principally meaning both the father and the mother. Nor can we say that the word *pitṛ* will have both the primary and secondary meanings simultaneously for want of a supporting evidence.

Daivam and *Paitṛyam* mean *śrāddhas* other than the *preta śrāddha* and *pitṛ śrāddha*.

(34a) ইত্যাদি কার্য পিতা মাতার মৃত্যুর একবৎসরের মধ্যে করিবে না। মহাশুরু নিপাতে (অর্থাৎ জনক জননীর মৃত্যুতে) কেবলমাত্র প্রেতকার্য ও সঙ্ঘোপাসনা ব্যতীত সকল প্রকার কর্ম বর্জন করিবে। পুনশ্চ—পিতার মৃত্যু হইলে পুত্র মাতৃশ্রাদ্ধ হইতে বিরত হয় একবৎসরকাল। অনুরূপভাবে মাতার মৃত্যু হইলেও পিতার শ্রাদ্ধ ভিন্ন অন্যকর্ম হইতে বৎসরকাল বিরত থাকে। পুনরায়, তীর্থযাত্রা—বিবাহ, স্বাধ্যায়, অন্যের তর্পণ মহাশুর নিপাত হইলে একবৎসর করিবে না। ইহার এই অর্থ—পিতরৌ অর্থাৎ মাতা পিতরৌ বা পিতরৌ, মাতরা পিতরৌ....তাহারা দুইজন হইল জনক ও জননী। অর্থ প্রকাশক কোষগ্রন্থে জনয়িত্রী পদের অর্থ জনকজননী দুই জনকেই বোঝান হওয়ায়, একবার শ্রুত (উচ্চরিত) পদ একবারই অর্থ বুঝাইয়া দেয় মুখ্যার্থ সম্ভব হইলে গৌণার্থ গ্রাহ্য নয় বলিয়া, লক্ষণার বীজের অভাব বশত: (এখানে দোষ অনুযায়ী) পিতৃপদের দ্বারা জনক জননী দুইজনের গ্রহণ। পিতৃপদ এখানে মুখ্যার্থ ও গৌণার্থ যুগপৎ উভয় অর্থে গৃহীত ইহা(ও) বলা যায় না—সাধক প্রমাণ না থাকায়। দৈব ও পৈত্ৰ্য শব্দের অর্থ প্রেতশ্রাদ্ধ, পিতৃমাতৃশ্রাদ্ধাতিরিক্ত অন্য শ্রাদ্ধ—

66. मूलम्

(34B) मातृश्राद्धातिरिक्तम्। महागुरुनिपातेत्विति। त्रयः पुरुषस्याति-
गुरवोभवन्तिमाता पिता चाचार्यश्चेतिवचनलब्धं (विष्णुधर्मसुत्र, 31.1)
महागुरुपदम्। पतिरेको गुरुः स्त्रीणामित्येकपदेन च मुख्योगुरुः पतिरेव लब्धः।
तथा धर्माधर्मयोरेकत्वञ्च "आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च धर्मतः⁷⁴।
शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा।" इति वचनात् न खलु दत्तकस्य
महागुरुर्गहीता भवितुमर्हति देहसम्बन्धाभावात् मानाभावाच्च। अतएव जन्महेतु
हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नत इत्यत्र जन्महेतुत्वेनैव पूज्यत्वमुक्तम्। तथा-
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिते⁷⁵ त्याप्युत्पादकतयैव गौरवमुक्तं न
तु ग्राहकत्वेनेति। न चाचार्यस्यातिगुरुत्वेऽपि तन्मरणे देहाशुद्धिर्देहसम्बन्धाभावात्।
ननु दत्तायाश्चापि दुहितुर्जननकर्तृत्वाविशेषवञ्जनकयोर्मरणे देहाशुद्धिरास्ताम्।
न खलु कन्याया दानेनैव जनकत्व-

दीप्तिः

(34b) अधुना महागुरुपदस्यव्याख्यानप्रसंगे विष्णुधर्मसूत्रमुद्धृत्य पुरुषाणामति-
गुरुनिरूपणं विदधाति। ते च जननी-जनकाचार्याः। स्त्रीजनस्य च मुख्यो गुरुः
पतिरेव उद्धृते वचने एकशब्दस्य तादृगर्थकत्वात्। यत्तूक्तं सम्बन्धश्च धर्माधर्मयोरेकत्व
निबन्धनः पत्नीनिष्ठ (fol. 33b) इत्यादि तद् द्रढयति वृहस्पतिवचनोद्घारेण। पिता
चेत् पुरुषस्य महागुरुर्भवेत् तर्हि दत्तकग्राहकोऽपि तस्य महागुरुर्भवतु तेन च तन्मरणे
दत्तकस्यापि देहाशुद्धिर्भवतु इति शङ्कां निरस्यति-तत्र देहसम्बन्धाभावात् इत्यादिना।
उद्धृतयोः वचनयोः पित्रुल्लेखः जन्मदातृत्वेनैव विहित इति कारणात्। किञ्च
प्रसङ्गान्तरम्-आचार्यो महागुरुरिति प्रतिपादितम् अस्तु तर्हि आचार्यस्य मरणे पुरुषस्य
साम्बत्सरिकी देहाशुद्धिः। नेति, अत्रापि देहसम्बन्धस्य कारणत्वात्। यथा पुत्रजनने
तथा कन्या जननेऽपि जनकजनन्योरेव कर्तृत्वम्। किञ्च विवाहकाले कन्यासम्प्रदानेन
जनकस्य जनकता न व्यपैति। अतो जनकयोर्मरणे ऊढायाः कन्याया अपि देहाशुद्धिरस्तु

74. दायभागधृतं (p. 149, एकदशे अध्याये प्रथमपरिच्छेदे) वृहस्पतिवचनम्। कुल्लूकभट्टेनापि
मनुसंहिता (9/187) व्याख्यायां श्लोकोऽयमुद्धृतः। कुल्लूकेन 'धर्मतः' 'स्थले
सुरिभिरिति पठितम्।

75. मनु (2/146) ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्॥ इत्युत्तरार्धः श्लोकस्य।

इति आक्षेपः। “पत्नीनामंशभागित्वं वृहस्पत्यादिसम्मतम्। मेधातिथिर्निराकुर्वन् न प्रीणाति समतां मनः॥” इति कुल्लूवचनम्। परमत्र भवदेवेन पतिपत्न्योर्धर्माधर्मैक्यं समर्थितं वृहस्पत्युद्घारेण॥ शरीरार्धम् इति। नायम् एकदेशि तत्पुरुषविषयः। तत्र “अर्धं नपुंसकम्” (Pā II. 2.2.) इति सूत्रेण अर्धपिप्पली, अर्धराज्यम् इत्यादिषु प्रसक्तिः। अत्र पुनः शरीरस्य अर्धम् शरीरार्धम् इति। नपुंसकं पदम्—तत्र समांशवाची अर्धशब्दः। यत्र तु अर्धवाची तत्र पुंसि प्रयोगः यथा ग्रामार्धः, राज्यार्धः इत्यादयः। वस्तुतस्तु सम्प्रविभागे षष्ठी समासं बाधितुं न एकदेशिसमाससूत्रम्। अतः षष्ठीसमासोऽपि भवत्येव। तेन प्रेम्नः शरीरार्धहरां हरस्य इति षष्ठीसमासे एकदेशिसमासे तु अर्धशरीरहरामिति स्यात्। तद्वदत्रापि। विस्तरस्तु सिद्धान्तकौमुद्यां द्रष्टव्यः।

(34b) *mahāgurunipāte* (in the event of death of the *mahāgurus*). Three are the *atigurus* (higher/super *gurus*) of any person—they are mother, father and the preceptor—from this statement the word *mahāguru* is arrived at. ‘Husband is the only one (*ekaḥ*) guru of women’—in this statement from the use of the word *ekaḥ* (only one) it is understood that (for the wife) husband is the main *guru*. Regarding *dharma* & *adharma* (ie. *adr̥ṣṭa*) (it is said)—In the Veda, in the *smṛtiśāstra*, in popular custom also wife, as per *dharma*, is considered as part of the body of the husband (*ardhāṅgī*) and she gets equal (share—of the husband’s wealth, earthly & spiritual) in matters of virtue and vice. (In view of the above) the adoptive father can not become the *mahāguru* of the adopted son—on account of absence of bodily relation and on account of lack of supporting evidence. Therefore in the statement—“the parents, the causes of birth are to be worshipped with care”—their worship-worthiness is mentioned only on account of their being the cause of birth (of the child concerned). Similarly in the statement “Between the progenitor and the preceptor (the initiator into Vedic rites and customs) the preceptor is superior” the praise worthiness of the father is reckoned only because he is the progenitor (natural father) and not for the reason that he may be the adoptive father.

Although the *Ācārya* is an *atiguru*, his death however,

does not create any *dehāśuddhi* (bodily impurity of the disciple rendering him ineligible to do some specified works & rites) on account of absence of bodily relation (as in the case of the parents). If one says that in the case of married daughter, since in her birth the role of the parents is same (as in the birth of a male child)—in the event of demise of them (either or both) let the daughter have *dehāśuddhi* the reply is in the negative. Because the relation of progenitorship recedes with the giving away of her in nuptial rites

(34b) মহাশুরুনিপাতে তু ইত্যাদির অর্থ—“যেকোনও পুরুষের তিনজন অতিশুরু হন, যথা মাতা, পিতা ও আচার্য”—এই (বিষ্ণুস্মৃতির) বচন হইতে মহাশুরু পদের গ্রহণ স্ত্রীলোকদের পতিই এক (মাত্র)শুরু এই বচনে এক (মাত্র) পদের দ্বারা স্ত্রীলোকের মুখ্যশুরু স্বামী-ই ইহা পাওয়া যায়। ধর্ম ও অধর্মের (অদৃষ্টের) একতা বিষয়ে বেদে, স্মৃতি শাস্ত্রে ও লোকাচারে ধর্মানুযায়ী পত্নী জায়া পতির দেহের অর্ধাংশ তুল্য (অর্ধাংগিনী)। পুণ্য ও অপুণ্য ফলের সমান ভাগিনী—(বৃহস্পতির) এই বচনবশতঃ (স্বীকার্য)।

দম্ভকগ্রাহক দম্ভকপুত্রের মহাশুরু হইতে পারে না, দেহ সম্বন্ধের অভাববশতঃ ও প্রমাণের অভাববশতঃ। তাই “জন্মের হেতুদ্বয় স্বরূপ যে পিতা ও মাতা তাঁহাদের যত্নসহকারে পূজা করা উচিত” এই বচনে জন্মের কারণ বলিয়াই তাঁহারা পূজনীয় এইরূপ বলা হইয়াছে। পুনশ্চ “জনক পিতা ও সাবিত্রী মন্ত্রদাতা আচার্য রূপ পিতা—এই দুইজনের মধ্যে মন্ত্রদাতা আচার্যই গরীয়ান্”—এই বচনেও উৎপাদক জনকরূপেই পিতার গৌরব কথিত, দম্ভকগ্রাহক বলিয়া কোনও গৌরবের কথা বলা হয় নাই।

(তাদৃশ) আচার্য অতিশুরু হইলেও তাঁহার মরণে দেহাশুদ্ধি হয় না—কারণ তাঁহার সহিত শিষ্যের কোনও দেহ সম্বন্ধ থাকে না।

আচ্ছা যদি বলা হয় যে বিবাহিত কন্যারও, জন্ম ব্যাপারে পিতার জনকত্ব (পুত্রের জন্ম ব্যাপারের মতই) সমান বলিয়া, জনক জননীর মরণে দেহাশুদ্ধি হোক। উত্তর হইবে না। কারণ কন্যাসম্প্রদানের দ্বারাই জনকত্ব দূরীভূত হয়।

67. मूलम्

(35A) मपगतं तथा दत्तस्यापि बालस्यानपगता जनकता जनकयोरिति चेत्। दत्ताया हि पत्यारेव महागुरुत्वमेकपदेन पित्रादिव्युदासेनाहितम्। निबन्धभिस्तदेव-
शरणमदृष्टद्वारादेहसम्बन्धश्चेति। न खलु भाक्तपुत्रे दत्तकादौ तादृक् प्रमाणमस्ति।
ततश्च जनकमरणे एव तस्य देहाशुद्धिर्वार्षिकी दुर्वारा न तु ग्रहीतुर्मरणे। न
चात्र गोत्रैक्ये सति तादृक् सम्बन्ध एव तत्प्रयोजक इति वाच्यम्,
सपिण्डाचार्य्येऽतिव्याप्तेः। एवमदत्ताया दुहितुश्च पतिसम्बन्धाभावात् सुतरां
देहाशुद्धिरस्त्येवेति दिक्। प्रपञ्चितमन्यद् व्यवहारतिलके विस्तरश्चेहोपेक्षित इति॥

बालवलभी भुजङ्गसञ्चितं दत्तकादि सुतमानसोदयम्।

दोषमोषपरितोषशालिभिर्धार्य्यताममलबुद्धिभिः (बुद्धि) सूरिभिः॥

प्रायश्चित्ते तिथौ शुद्धौ सम्बन्धे ग्रहयज्ञके। व्यवहारे च संस्कारे वैद्यके विषमोचने।
वेदभाष्ये शब्दभाष्ये या कृतिः साहि दत्तके।⁷⁶ कृतिः कल्याणजनिका कणिका
संस्कृतस्य च भवदेवस्यार्थनेयं मोदायास्तां विवेकिनाम्॥

दीप्तिः

(35a) तद्वद् दत्तबालकस्यापि जनकता मा व्यपगच्छतु इति चेत् न। ऊढायाः
दत्तबालकस्य च जनने मरणे वा देहाशुद्धिर्नास्ति। पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम् इत्यादिवचने
एकपदेन पत्युरेव महागुरुत्वं स्वीकृतं निबन्धकारैः। पतिपत्न्योर्देहसम्बन्धश्च धर्माधर्मद्वारा
अर्थात् अदृष्टद्वारा सम्पाद्यते। दत्तकादि गौणपुत्रे तादृक् प्रमाणं नास्ति। तेन जनकमरणे
एव तस्य देहाशुद्धि दुर्वारा न तु ग्राहकमरणे। सगोत्रदत्तकस्थलेऽपि दत्तक
ग्राहकयोर्गोत्रैक्यं तथाविधसम्बन्धं प्रयोजयति येन देहाशुद्धिरापतेत्। परन्तु इदं
सपिण्डेष्वपि आचार्य्येषु अतिव्याप्तं भवेदिति न ग्राह्यम्।

अनूढायाः कन्यायाः पतिसम्बन्धाभावात् जनकयोर्मरणे देहाशुद्धिर्वर्त्तते एव।
प्रासङ्गिकमन्यत् व्यवहारतिलके प्रपञ्चितम् इति आशास्महे वयं तस्य लुप्तग्रन्थस्य
उद्धारो यथा भवेद् इति।

बालवलभीभुजङ्ग(म) शब्दस्तु व्याख्यातृणां शिरोभाजनः। अस्माभिस्तु बालवलभी

76. अस्मात् ज्ञायते यत् द्वादशविषयान् अवलम्ब्य भूतभवदेवो ग्रन्थान् विरचयामास। परं न
ते ग्रन्थाः सर्वे अधुना दृष्टिगोचराः। उपोद्घाते आलोच्यतेऽयं विषयः॥

इति स्थाननाम, भुजङ्ग(म) इति श्रेष्ठत्वसूचकः अथवा शासकीय पदस्य नाम-
इत्याशयवद्भि रुपोद्धाते आलोचितम्।

पुष्पिकाप्रदत्तश्लोकेभ्यः महानसौ निबन्धकारः द्वादशसु विषयेषु निबन्धान् विरचय्य
सारस्वतं तपश्चरणं इति ज्ञायते। प्रसङ्गेऽस्मिन् भुवनेश्वरनगरीप्राप्तस्य भवदेव
प्रशस्तिमूलकस्य लेखस्य आलोचनं समीचीनम् इत्यस्तु शम्।

(35a) If one holds that the progenitors of the adopted child do not lose their parenthood of the child given that way the reply is by nuptial rites the status of a *mahāguru* of a married girl is transferred to her husband and this is indicated by the use of the word *eka* (one ie. only) in the quotation and that removes the status of *mahāguru* for her father (and mother of that girl). That is the (only) resort of the (*smṛti*) digest writers (and) union of the (two) bodies is possible by the unseen cause (*adr̥ṣṭa*, ie. *dharma* and *adharma*).

In the case of secondary sons (like *dattaka*) there is no such supporting evidence. Therefore in the event of demise of progenitors—the bodily impurity for one year of the *dattaka* son becomes hardly restrained and not in the case of death of the adoptive father. Nor can it be said that the unification of the *gotra* (by transference at the time of adoption) is effective in producing *dehāśuddhi*—because in that case the principle becomes too-wide and covers the case of (extension of *dehāśuddhi* on the demise of) *sapinda* preceptor also. Thus in the case of unmarried daughters their *dehāśuddhi* is all the more applicable because of want of relation with the husband.

Other (related) matters are elaborated in the *Vyavahāratilaka* and details therefore have been by passed here.

Let this text collected by the Bāla-valabhī-bhujanga. Bhavadeva bhatta, for comprehension of matters relating to the *dattaka* son etc. be accepted (for approval) by scholars with flawless intellect who revel in removal of flaws.

Whatever be the (academic) activity in the works on *prāyaścitta tīthi*, *śuddhi*, *sambandha*, *grahayajña*, *vyavahāra*, *saṃskāra*, *vaidyaka*, *viśamocana*, *vedabhāṣya* and *śabda bhāṣya*, the same activity is here on the *dattaka* too. This

activity, productive of well being and a particle of Sanskrit also—be conslusive for the happiness of discerning people; this is the solicitation of Bhavadeva.

(35a) যদি বলা হয় যে দত্তক বালকের ক্ষেত্রেও দানের দ্বারা তাহার জনকের জনকত্ব সম্বন্ধ দূর হয় না—তখন উত্তর এই যে—দত্তা অর্থাৎ বিবাহিতা তাহার স্বামীতেই মহাশুরুত্ব আসিয়া যায়, উদ্ধৃত শ্লোকস্থ ‘একঃ’ এই পদের দ্বারা পিতা প্রভৃতির নিরসন দ্বারা (উক্ত মহাশুরুত্ব স্বামীতে) স্থাপন করা হয়। নিবন্ধকারগণ সেই ব্যাখ্যানই আশ্রয় করিয়াছেন (যে) অদৃষ্ট দ্বারা দেহ সম্বন্ধ স্থাপিত হয়। দত্তকাদি গোণপুত্রে কিন্তু তাদৃশ প্রমাণ নাই। অতএব জনক পিতার মরণে দত্তকপুত্রের সম্বৎসর ব্যাপিনী দেহাশুদ্ধি দুর্ব্বার হইয়া পড়ে, গ্রাহকপিতার মরণে নয়। যদি বলা হয় যে দত্তককরণের দ্বারা গ্রাহকপিতার সহিত এক গোত্রতা সম্পাদিত হয় অতএব সেই গোত্রেকাই বর্ষব্যাপিনী দেহাশুদ্ধির প্রযোজক হউক—তাহাও বলা যায় না—যেহেতু সপিণ্ড আচার্যের ক্ষেত্রেও সেই কারণ অতিব্যাপ্ত হইয়া পড়ে। এইভাবে অনুচা কন্যার ক্ষেত্রে পতির সহিত সম্বন্ধের অভাব বশতঃ (জনক মরণে) তাহাদের বর্ষব্যাপিনী দেহাশুদ্ধি অধিকতর ভাবে প্রযোজ্য—ইহাই সিদ্ধান্ত।

অবশিষ্ট অন্য বিষয় সকল ব্যবহার তিলকগ্রন্থে আলোচিত হইয়াছে (এবং) বিস্তৃত আলোচনা এখানে (দত্তকতিলক গ্রন্থে) উপেক্ষিত হইয়াছে—ইতি ।।

বালবড়রী ভূজঙ্গ (বালবলভী ভূজঙ্গ, ভবদেব ভট্ট) দ্বারা রচিত (সঙ্কিত) দত্তকাদি পুত্রদের বিষয়ে চিন্তন প্রকাশক, দোষাপসারণে সম্ভোষ লাভকারী শুদ্ধ বুদ্ধি পণ্ডিতদের দ্বারা এই গ্রন্থ গৃহীত হউক। প্রায়শ্চিত্ত বিষয়ক গ্রন্থে, তিথি বিষয়ক গ্রন্থে, শুদ্ধি-গ্রন্থে, সম্বন্ধ-গ্রন্থে, গ্রহযোগ-গ্রন্থে, ব্যবহার (তিলক) গ্রন্থে, সংস্কার-গ্রন্থে, বৈদ্যকশাস্ত্রে, বিধানপাকরণক জাঙ্গলী বিষয়ক গ্রন্থে, বেদ ভাষ্যে, শব্দ ভাষ্যে যে কৃতি তাহাই দত্তক তিলক গ্রন্থে (পরিস্ফুট হইয়াছে), কল্যাণকারী ও সংস্কৃত ভাষা কণিকারূপিনী সেই কৃতি শুভাশুভ বিচার শক্তিয়ুক্ত পণ্ডিতদের আনন্দের কারণ হউক ইহাই ভবদেবের প্রার্থনা।

মূলম্

(35B) इति श्रीमद्भवदेवकृतो व्यवहार तिलकोत्तरौ दत्तकतिलकः सम्पूर्णः॥

बालबलभीभुजङ्गमैः कृता दत्तकादिसुतकर्मकोचिता ।

पुस्तिकेयमधुना सुदुर्लभाप्यस्तु सा सदयप्राज्ञवल्लभा ॥

नगेन्दु विलेन्दुमितेऽत्रशाके तिथौ विशाखायुतपूर्णिमायाम् ।

ईशप्रसादेन समाप्तिमागाद् व्याख्यातरूपो भवदेवग्रन्थः ॥

स्वस्ति प्रार्थयते चायं जयदेवो विमूढधीः ।

काली कृपार्द्रहृदया पातु नो जगदम्बिका ॥

इति सावर्णगोत्रीय वालवलभी भुजङ्ग श्रीभवदेव भट्ट कृत दत्तकतिलकस्य

सावर्णगोत्रीय श्रीजयदेव शर्मविरचिता तिलकदीप्ति टीका समाप्ता ॥

शिवं भूयात् ॥ श्रीरस्तु॥ शुभमस्तु ॥ शाके १९१७ वैशाखी पुर्णिमायाम् ॥

Appendix I

दत्तकपुत्रग्रहणप्रयोग

[as prepared by Mm. Bharatchandra Shiromani and appended to his edition of the *Dattakamimāṃsā* and *Dattakacandrikā*, Calcutta — 1857]

ग्रहणात् पूर्वदिने कृधोपवासः परदिने कृतनित्यक्रिया यजमानः कुशहस्त आचम्य विष्णुं स्मृत्वा नारायणाय गन्धपुष्पं दत्त्वा स्वस्ति वाच्यकर्त्तव्येऽस्मिन् पूत्रप्रतिग्रहकर्मणि पुण्याहं भवन्तोऽधिवुवन्तु इति त्रिः श्रावयेत्/ततः स्वस्ति ऋद्धिं वाचयित्वा स्वस्ति न इन्द्र इत्यादिकं पठित्वा संकल्पं कूणात्। अद्येत्यादि अमूकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अप्रजत्वप्रयुक्त-ऋणापाकरण पुत्रामनरकत्राण द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मनुवृहस्पतिवशिष्ठ शौनक पराशरादि-ऋषिवाक्यानुसारेण्यत्मवंशरक्षार्थं स्वशायोक्तविधिना पुत्रप्रतिग्रहमहं करिष्ये इति संकल्प गुरुं सम्पूज्य ब्राह्मणान् वृणुयात्। ततो वृताचार्यः पञ्चगव्येनवेदीं शोध्यात्वा विघ्नानुत्सार्य आत्मशुद्धिं कृत्वा घटान् संस्थाप्य गणेशादीन् ग्रहान् दिक्पालान् प्रजानतिं विष्णुञ्च यथाशक्ति सम्पूज्य स्वशाखोक्तविधिना वह्निं संस्थाप्य चरुं कृत्वा स्ववामे स्थापयेत्। ततो ग्रहीता बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य परिषदि दातुः समक्षं गत्वा पुत्रं देहीति याचेत्/दाता यो यज्ञेनेति पञ्च मन्द्रान् पठित्वा ददानीजुक्त्वा बालकं दद्यात्/ग्रहीता तु देवस्य त्वा प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां गृह्णन्नसाविति मन्त्रेण हस्ताभ्यां तं परिगृह्य धर्मात्वापरिगृह्णामि सन्तत्यैत्वा परिगृह्णामि इति वदेत्। अङ्गदेङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मावै पुत्र नामानि सजीव शरदः शतम् इत्येकवारं पठेत्/यस्त्वा हृदाकीविशामन्यमानोमर्त्यियं मर्त्यियो जोऽवीमि। जातवेदो यशोऽस्मामुवेहि प्रजाभिरग्ने अमृतमयस्याम्॥१॥ तुज्यमग्रे परैरवहञ्च रायं बहत्तु नः सह पुनः पतिभ्यो ना आन्दाअग्ने प्रजया सह॥२॥ सोमोऽद ददगन्धवाय गन्धवोऽदददग्नये, वयिञ्च पुत्रक ददौ स मह्यमयोऽमाय॥७॥ इति ऋक्त्रयं प्रतिऋचं पञ्चवारं हुत्वा जपेत्॥ चतो दाता इमं मन्त्रं पठेत्। अङ्गदेङ्गेन संजातः संजीव शरदःशतम्। गोत्रान्तरं चतः प्राप्य स्वस्तिमांस्त्वं सदा भव॥ पुत्रं मे धर्मतोदत्तं धर्मतः परिगृह्य च। पानयैनं यथान्यायं विधिपूर्वं यथौरसम्॥ ग्रहीता तु—धर्मार्थाय प्रजार्थाय रक्षणाय कुलस्य च। गृह्णामि त्वां यथान्यायं विधिपूर्वं प्रयत्नतः। पितृगोत्रं निवृत्तिश्च

मदगोत्रं प्राप्तवान् भपन्। स्वस्तिरस्तु सुखंचास्तु दीर्घायुस्त्वं सदा भव। इति पठित्वा शिशोमूर्धाभिघ्राणं कुर्यात्। ततः पुत्रं वस्त्रकुण्डुलादिभिरलंकृत्य पत्न्यै समर्पयेत्। ततः सपुत्र आधासन्निधौ गत्वा दक्षिणतः अग्न्यभिमुख पैविशति। आचार्यस्तु पूर्वस्थापित चरुणा प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव। यत्कामास्तु जुहुमस्तन्नोऽस्त वयं स्याम पतयो रयीणाम्—स्वाहेति मन्त्रेण शतसंख्यप्रजापतिहोमं कृत्वा चरुहोमं समाप्य स्वशाखोक्तविधिना महाव्याहृतिहोमं म्विष्कृद्धोमञ्च कुर्यात्। ततो यथाशक्ति ऊडुम्बर समिधा विष्णुहोमं पूजितदेवअनां तिलाज्यहोमञ्च। ततः आट्यायनादि वामदेव्यगानान्तं कर्म अमाप्य श्रुवलग्नभस्मना तिलकं दत्त्वा दक्षिणां दद्यात्॥

Appendix II

MS. B. OF THE *DATTAKATILAKA*

[This summarised version of the original work utilised by
Mm. Bharatacandra Śiromaṇi in his compilation work,
the *Dattakaśiromaṇi*]

(folio 1b)

ॐ नमोगणेशाय। चतुर्वदन सद्गस्थचतुर्वेदकुटुम्बिने। द्विजानुष्ठेयसत्कर्मसाक्षिणे
ब्रह्मणे नमः॥ व्यवहारस्य तिलके दत्तकादेः प्रसङ्गतः। क्रियते भवदेवेन तिलकोदत्तकस्य
च॥ पुत्राभावे क्रियालोपाद्वंशसंरक्षणत्तथा। पुत्रप्रतिनिधिर्दत्तः कलौ कर्त्तव्य उच्यते।
वृद्धवृहस्पतिः यज्ञार्थिनो यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः कृतः। तथैकादशपुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना। वृद्धशातातपः- असुतेन सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाम-संरक्षणाय च॥ अत्र तेन पुत्ररहितेन पुंसा लिङ्गसंख्याया
विवक्षणात्। तथा च मनुः क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादशयथोदितान्। पुत्र प्रतिनिधीनाहुः
क्रियालोपान्मनीषिणः॥ आदित्यपुराणे कलौ निषेधोपक्रमे-दत्तौरसेरनान्तु पुत्रत्वेनापरिग्रहः
इत्याद्यभिधाय एतानि लोकगुप्त कलेरादौ महात्मभिः। निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं
बुधैरिति वृहस्पतिरपि अनेकधा कृताः पुत्राः ऋषिभिर्यैः पूरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना
कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः। तदेवं कलावौरसाभावे दत्तको विधेयः क्षेत्रजादयः पर्युदस्ताः
इदानीन्तनैः पुरोवर्तिकलियुगभवैः युगान्तरे च क्षेत्रजादेरेव विधानात्। एवं
नारदेनाष्टादशव्यवहारा अपि त्रेतायुग एवोक्ताः धर्म्मकताना पुरुषा यदा स्युः
सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न दोषो न च मत्सरः॥ नष्टे धर्म्मे मनुष्याणां
व्यवहारः प्रकीर्तितः। द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः राजा दण्डधरः राजा
दण्डधरः स्वयमिति। नष्टे नाशधर्म्मणि। शिखी विनष्टः

* Text as found in Ms. no. J. 233 of the Sanskrit Sahitya Parisad,
Calcutta (Vide New Catalogus Catalogorum, Vol. VIII, p. 306).

(folio 2a)

इति वत्। दण्डधरो राजा पृथुः त्रेतायां। प्रजानां रजनाद्राजा पृथुर्वेणशरीरजः।
 उत्सारयामासगिरीन्दण्डं दुष्टेष्वपातयत् इत्यादि पुराणवाक्यात्॥ अथ प्रसङ्गादुच्यते
 द्वादशविधा एव पुत्राः। तत्र मनुः एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।
 स्वक्षेत्रसंस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यं। तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकम्॥
 यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य। स्वधर्मेण घृतन्त्रक्षाणादिना य पुत्रः
 क्षेत्रजः स्मृतः। माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स
 ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः। सदृशं तु प्रकुर्याद् यं गुणदोषविचक्षणं। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं
 सविज्ञेयश्च कृत्रिमः। उत्पाद्यते गृहे यश्च न च ज्ञायेत कस्य सः। स्वगृहे गूढउत्पन्नस्तस्य
 स्याद् यस्य तत्पुत्रजः॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः
 स उच्यते। पितृवैष्मिनि कन्यातु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोचुः
 कन्यासमुद्भवं॥ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती। वोदुः स गर्भो भवति
 सहोद इति चोच्यते॥ क्रीणीयाद् यमपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य
 सदृशोऽसदृशोऽपि वा॥ या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा यमिच्छया। उत्पादयेत्
 पुनर्भूत्वा स पौनर्भवस्तस्य॥ सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गताप्रत्यागतापि वा। पौनर्भवेन
 भर्ता पुनः संस्कारं मर्हति॥ माता पितृविहीनो य स्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं
 स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥ यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतं। स
 पारयन्नेवशवस्तस्मात् पावशवः स्मृतः॥ दास्यां वा दासदास्यां

(folio 2b)

वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्। सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो व्यवस्थितः॥ पुत्रान्
 द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भवो मनुः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः॥
 तथा औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च
 षट्॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च कौत्रश्च षडदायादबान्धवाः।
 एतानि व्युत्क्रमपठितानि। षडबन्धुदायादा इति दायादाबान्धवाश्च षट् इति स्वोक्तविरोधात्
 बान्धवाः सपिण्डाश्च ते दायादाश्चेति समासः न च बन्धूनां दायादा इति। दायः
 पितृभ्रातृपितृव्यमातामहत्वादि सम्बन्धोपजातसत्त्वकं स्थावरादि तमाददते शास्त्रादिना
 यथेष्टविनियोगेन स्वीकुर्वत इति दायादाः। स्वगोत्रबान्धवज्ञाति बन्धुश्च स्वजनाः समाः
 इत्यमरः। अत्र बान्धवपदोपादानं सपिण्डादिधनाधिकारार्थं श्राद्धादिक्रियार्थं
 त्रिरात्राशौचभागित्वार्थं च जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्यभागिन इत्येकवाक्यवलात्।
 षडदायादबान्धवा इति कानीनादयः षट् अण्यायादा अपि बान्धवा बन्धुकार्यमुदकं

कुर्युः पूर्वपूर्वाभावे धनभाजश्चोत (1) तथा च वौधायनः औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ। गूढश्चैवापविद्धश्च ऋक्थभाजः प्रचक्षते॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतं पौनर्भवं तथा/स्वयंदत्तं निषादश्च गोत्रभाजं प्रचक्षते॥ अत्र पूर्वषट्कानां वचनान्तरादौरस साहचर्याच्च सगोत्रत्वं। मनुना पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यत्वात् द्वादशान्तर्भावो नोक्तः। अतएव याज्ञवल्क्यः औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातश्च स्वगोत्रेणचरेण या॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः स सुतः स्मृतः॥ कानीनः कन्यकाजातोमातामहसु—

(folio 3a)

तः स्मृतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवो मतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः। क्रीतस्तु ताज्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भच्छत्रः सहोदजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः। पिण्डदोऽर्थहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः। अत्र पुत्रिकापुत्रस्यैव सतुल्यत्वं पूर्वपूर्वाभावे धनभागित्वञ्च स्फुटमेव। औरसपुत्रकयोधर्मित्वात् दत्तकः षष्ठो भवति तेनास्य नारद-मनुनैकवाक्यत्वात्। नारदः औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च। पुनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा। स्वयञ्चोपगताः पुत्राद्वादशैते प्रकीर्तिताः॥ एषां षड् बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः। पूर्व पूर्वः स्मृतो ज्यायान् जघन्यास्तु षडुत्तरे॥ क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने। ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्रुयात्॥ विष्णुः औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रगूढोत्पन्न कानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृत्रिम स्वयमुपागत सहोदपविद्धाः पिण्डदोऽर्थहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः इति मनुटीकाधृतः पाठः। ऋचिदेतेषां पूर्वपूर्वः श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् विभूयात् इति पाठः दृश्यते फलतस्तौल्यं (1) अत्रेदं समाधीयते— श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा इति वचने शास्त्राभेदात्। स्मृतीनां नानात्वात् तासां कालदेशपात्रभेदेन व्यवस्थेयानि तत्तच्छायाया अविज्ञानात् विरोधः प्रतिभाति। एवं स्मृतिद्वैध स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रवाधनं। परस्परविरोधे तु युक्तियुक्तं प्रमाणवत्। प्रमाणं प्रमितिजनकज्ञानं तदयुक्तमित्यर्थः। तत्रापि सर्वस्मृत्यपशदिका—

(folio 3b)

मनुस्मृतिरेव वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनुस्मृतेः। मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते इति वचनात्। वेदेति अपौरुषेयत्वेन चोदनालक्षणार्थोवेदः स च

ऋग्यजुः सामाथर्क भेदेन चतुर्धाविभक्त स्तेषां त्रयी तु बहुशायिका इति तदर्थस्य उपपरमेष्ठिमुखात् साक्षादेवावधारणेन निश्चयेन निवद्धात् ग्राह्यतत्त्वादित्यर्थः (1) तस्यैव निःश्वसितं यदेतद्गवेद इति श्रुतैः। अन्यस्मृतीनां पारम्पर्य्यपदेशेन निवद्धत्वाद् गौणतेति। यत्तु कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः। द्वापरे शङ्कलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः। इति पराशरवचनं तद्व्यवहारेतरधर्माणां कृते प्राशस्त्यार्थकम् अतएव शाङ्ख्यभाष्ये-यत् किञ्चिन्मनुराह तद्भेषजमित्युक्तं व्यक्तं वृद्धमणौ—यं धर्मं कथायमास भृगवे च मनुः पुरा। भेषजं तद्विजानीयान्मानवानां चतुर्युगे॥ अन्ये चोक्ते संहिते द्वे त्रेताद्वापरयोः कृते—अन्ये वृहन्मनुवृद्धमनुसंज्ञिते, एवञ्च वेदार्थानुभवजन्यमुनि-वाक्यानामेव स्मृतित्वमिति सामान्यत एवोक्तं युक्तियुक्तमस्यायमर्थः, युक्तिविनिगमकत्वे यथार्थज्ञानजनिका सा च क्वचित् कालिकी क्वचिदेशिकी क्वचिदार्थिकीचेति अत्र च नानामुनिवचनानामनेकतया कानविरोषणतया च समाधानम्। यथा मनोश्चतुर्युग प्रामाणिकत्वेन वौधायनीयस्य। दृष्ट्वा मुग्धान् कलेरादौ श्रौतधर्मवहिर्मुखान्। दुःखाभिभूतान् मनुजान् धर्मं वौधायनो जगौ इति वचनस्य वक्ष्यमाणकालिकापुराणस्य कलिमात्रार्थविहितस्य औरस—

(folio 4a)

पुत्रिकापुत्रयोः साम्येनैक्यात् षष्ठत्वेन दत्तकं गणयतो याज्ञवल्क्यस्य चैकवाक्यतया कलौ च दत्तकेतरकृत्रिमपुत्राणां पर्य्युदस्ततया दत्तकस्य च सपिण्डत्वादशौचभागित्वस्य सर्वजनसिद्धतया यमनारदविष्णुवेदवचनेषु पूर्वाभावे परःपरः स्याधिकारिकत्वेन दत्तस्यैवप्राप्ते युक्तमेव मनूक्तं बन्धुत्वं दायहरत्वञ्च दत्तकस्येति प्रतीमः। तथाच कालिकापुराणम्—औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे। कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयं दत्तश्च पोष्यश्च षड्दिमे पुत्रपांशुलाः। अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत्। तथा च न क्षेत्रजादीं स्तनयान् राज्ये राजाभिषेचयेत्। पितृणां शुद्धयेनित्य मौरसेतनेये सति। विष्णुपुराणञ्च कलिद्वापरयोरन्ते वेदव्यासो भविष्यति। स कर्त्ता सर्वशास्त्राणां विष्णुरुद्रांश सम्भवः प्रायेणात्पायुषः सन्तः कलावस्मिन् युगे जनाः कृत्यादावस्मिन् कलावित्यधिकृत्यैव पुराणशास्त्रं प्रवर्तनात् च, अत्र दत्तकस्य उत्तरषट्के गणनमपि क्षोत्रजादेः प्राधान्यदशायां त्रेताद्वापरयोरानुसंज्ञिकं कलौ तु मनुवाक्यादेव व्यवस्था इति। एवं यमविष्णादिवचनेष्वप्युत्तरषट्केषु दत्तकस्य पाठस्तेषां देवलवचनस्य च पूर्व-पूर्वाभावे परपरस्याधिकार प्रतिपादकत्वं कलौ-दत्तकातिरिक्तकृतेरप्रसस्त्या औरसाभावे पूर्वपूर्वाभावस्य स्वतः सिद्धतया दत्तकाधिकारः सुतरां सिद्ध एवेति। नारदवचने पितरीत्युपलक्षणं अन्यथा

औरसाधिकारोऽपि सपिण्डधने न स्यात् विशेषेणाभिधानादिति। यत्तु देवलवचनं औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजः कन्यकोद्भवः। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च सुतः पौनर्भवस्तथा। दत्तः स्वयमुपेतश्च—

(folio 4b)

लब्धः क्रीतः कृतस्तथा। एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा। तेषां षड्वन्धु दायदाः पूर्व्वरन्ये पितुरेव षट्। विशेषश्चापि पुत्राणामनुपूर्व्वद्विशिष्यते। सर्व्वह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरुत्पन्ने ज्येष्ठ्यं तेषां न विद्यते। तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांश भागिनः। हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनं सम्भृताः॥ अस्यार्थः—वहवश्चेत्तु सदृशाः पुत्रा दायहराः पितुरिति मनूक्तं सजातीयपुत्राणां धनभागित्वम् अनूद्य विजातीयानां विशेषमाह। आनुपूर्व्वयति पूर्व्वपूर्व्वमनतिक्रम्येत्यर्थः अनुपूर्व्वप्रातिपदिका स्वार्थं स्वार्थं यनिकृते यवर्थं पञ्चम्या पूर्व्वपूर्व्वमपेक्षेत्यर्थः। तृतीयान्तपाठे तु सुषमः। ततश्चात्मजापेक्षया परजास्तदपेक्षया लब्धास्ततो यदृच्छोपगता गौणा इत्यर्थः। धनाधिकारश्चाह अपविद्धान्ता पूर्व्वं षट् सत्यौरसे क्रमेण वन्धवसपिण्डास्तथा त्र्यंशदायादाश्च। एतदेव स्फुटीकृतं तेषां सवर्णा ये पुत्रा इत्यादिना। कात्यायनोऽपि—औरसे पुनरुत्पन्ने ते तृतीयांशहारिणः। अन्ये उत्तरगणिताः पौनर्भवादयः षट् सत्यौरसे पितुर्दायादेव त्र्यंशहरा न तु सपिण्डानामित्येवार्थदेवकारेण लभ्यते। असत्यौरसे तत्र पौनर्भवादयः षट् पितुर्वन्धूनामपि दायदाः सपिण्डाश्च पूर्व्वपूर्व्वभावे ध्येया इत्ययसौरसेन सह भागप्रक्रमकथनार्थः साधीयान्। ननु तेषां मध्ये आद्याः षड्वन्धूनामपि दायहराः अन्ये षट् पितुरेव दायहराः न तु सपिण्डानामित्येवार्थः समुच्यतां तथार्थत्वे मन्वाद्युक्तवन्धुत्व दायदात्व श्राद्धादिकर्तृत्व त्रिरात्राशौचत्वादि विधानं व्यर्थं स्याद् दत्तस्य सर्व्वजनसिद्धकृत्रिम पुत्रप्राधान्यं दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेनापरिग्रह इत्यादि सिद्धं व्याह्रयेत। यथा वा तदर्थं स्वीकारेऽपि—

(folio 5a)

देवलादिवचनस्य कालान्तरीयत्वमेव तु वाच्यम्। अन्यथा ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः। तुल्या दुहितरो वापि धियमानः पितापि वा इति। सवर्णा भ्रातरो माता भार्याचापि यथाक्रमं। तेषामभावे गृह्णीयुः तुल्याणां सहवासिनः। तुल्याः सवर्णाः, धियमाणो निर्दोषो जीवदवस्तः सवर्णा भ्रातरो वैमात्रेयाः। देवलवचनेन पत्नी दुहितरश्चेति अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीत्यादि याज्ञवल्क्यविष्णादिवचनं प्राप्तं सुतधनाधिकारित्वं पत्न्या

वाध्येत तच्छर्व्वं (तत् सर्व्वं) निबन्धविरुद्धं संसृष्टभ्रातृपरतया देशान्तरीयत्वं कालान्तरीयत्वेन वा देवलस्य सङ्गतिं तथैतस्यापि वाक्यस्येति भाव्यं तदेव दत्तकस्य ज्ञातित्वं सपिण्डदायादत्वं सर्व्वजनसिद्धत्वमेवेति दिक्। कलौ क्षेत्रजादीनां पर्य्युदासतया औरसरूपे मुख्यपुत्राभावे तत्प्रतिनिधित्वेन दत्तकः कार्यः। स च सवर्ण एव मुख्यः असवर्णोर्द्धदेहिकनिषेधात् प्रतिनिध्यसम्भवात्। तत्रापि भ्रातृपर्य्यन्ताभावे सोदरभ्रातृपुत्रसत्त्वे स एवाकृतोऽपि पुत्रकार्य्यकारी न तु दत्तककरणाधिकारः। अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इति धर्म्मं विनिश्चयः। औरसैर्भ्रातृपुत्रैर्वा पुत्रवन्तो हि सङ्गता इति कालिकापुराणात् वक्ष्यमाणमनुवचनाच्च। भ्रातृपुत्राभावे दौहित्रोऽपि तदभावे सपिण्डस्तदभावे निर्दोषसवर्णः। हीनवर्णदत्तकस्तु वैदिकधर्म्मानधिकारित्वात् ग्रासाच्छादनमात्रार्थः। हीनास्तमुपजीवषु ग्रासाच्छादनसम्भृतार्थात् वचनात्। पुत्रिकापुत्रस्य तु पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनु जायते। समसुत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः। ज्येष्ठतानिषेधकमिदं विशोद्धारादिवारणाय। दत्तकादि करणोत्तरमौरसे जाते औरसे पुनरुत्पन्ने ते तृतीयांशभागिनः। ते क्षेत्रजादयः पुत्राः अधिभक्तस्थावरादौ औरस—

(folio 5b)

पौत्रस्याधिकारः दत्तकपौत्रस्य तु दत्तककार्य्याधिकारवशात् प्रवृत्तेः। यत्र त्वौरसदत्तकयोर्विभागम्भ्रैव वेदितव्यः। दत्तकस्यापुत्रापितामहादिधनाधिकारस्यैवोक्तेः। ननु सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्व्वं ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रवीत् इति मनुवचनात् उक्तकालिकापुराणाच्च भ्रातृपुत्रसत्त्वे न दत्तककरणाधिकार इति वाच्यम् (1) एतद्वचनस्यापि भ्रातृपर्य्यन्ताभावपरत्वात्। पत्नी दहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तां सुत इत्यादि याज्ञवल्कीयेन सत्यपि भ्रातृपुत्रे पत्न्यादीनामधिकारस्योक्तत्वात्। तथाच भ्रातृपर्य्यन्ताभावे भ्रातृपुत्रसत्त्वे दत्तकपुत्रो न कार्य्य इति सिद्धम्। एकाजातानामिति एकाभ्यामभिन्नजननीजनकाभ्यां सहोदराणामित्यर्थः एवमेव गोविन्दराज मेधातिथिप्रभृतयः। एवं वहवीनामेकपत्नीनामेकाश्चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र वतीर्मनुरित्यत्र एकोऽभिन्नः पतिर्यासां तासाम् एकस्यां जनितपुत्रायामन्यासां तत्सपत्नीनां तत् पुत्रेणैव पुत्रवत्त्वमतो रागादिना कृतानुमतावपि न तासां दत्तककृतावधिकारः यस्युतस्य पुंसोरनुमतेरकिञ्चित्करत्वात्। असुतेन सुतः कार्य्यः यादृक् तादृक् प्रयत्नतः। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाम संरक्षणाय च इति वचनात्। असुतेन सुतसामान्यरहितेन पुंसा न तु स्त्रिया तस्यादान-ग्रहणयोरनधिकारात्। यथा वशिष्ठः शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः। तस्य दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः। नैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सन्तानाय

पूर्वेषाम्। न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति पत्यनुमतावधिकारो गौण एव, तत्र हि पुरुषस्यैवानुमति प्रकाशनद्वारा तत्कालावध्यवस्थापनात्, अपूर्वद्वारा कर्मणः फलावध्यवस्थानवत् ग्रहणवत् दानेऽपि वोद्धम्। न च मातापितरौ प्रभवत इति द्वन्द्वश्रवणात् माता पिता वा दद्याता

(folio 6a)

मित्यादिश्रवणाच्च। जनकाभावे जनन्या अपि दानग्रहणयोः स्वातन्त्र्यं, द्वन्द्वस्य प्रत्येकशक्तत्वादिति वाच्यं अनुज्ञाविधिविरोधात्। ननु तत्रापि साहित्यं तन्त्र्यमिति चेत्तर्हि व्यर्थोऽयं न स्त्री दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति प्रतिषेधः स्त्रियाह्यस्वातन्त्र्यतायाः सर्ववादित्वेन पुरुषेष्वधीनप्रवृत्तिकत्वात् (1) तथा च हारीतः दारार्थं वा धनार्थं वा धर्मार्थं वा विशेषतः। आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥ नारदः स्त्रीकृतान्यप्रमाण्यानि कार्याण्याहुरनापदि। विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः॥ एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते। पुत्रपत्युरभावे च राजा च पतिपुत्रयोः॥ अनापदि इति आपत् प्रतीकारार्थं स्त्रीकृतान्यपि प्रमाणान्येव इत्युक्तं। एवञ्च स्वत्वध्वंसजनक दानमापदि स्त्रियापि पुत्रस्य कार्य्यं न तु ग्रहणमपीति दान एव द्वन्द्वपदादिसम्बन्धात्। अतएव यतः शुक्रशोणितसम्भवस्य पुत्रस्य मातापितरौ निमित्तकारणरूपौ यस्य तादृशस्य स्वजनस्य दानविक्रयरागादिकृतत्यागेषु तौ प्रभवतः न तु ग्रहणे इत्येतदर्थदेव मातुर्जननकर्तृत्वेऽपि सति पत्यौ दाननिषेधात् स्वतन्त्रतया ग्रहण निषेधश्चोपपद्यते। एकं वंशधरं पुत्रमापदादिना दातुमिच्छतोऽपि न गृह्णीयादिति अत्र स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यमिति न्यायेनापुत्रितावस्थायानेकेच्छया बहवोऽप्येकेनानुष्ठानेन कृताः सिध्यन्त्येव न पुनरेकेच्छयाऽपि पृथगनुष्ठान कृता इत्यर्थः। नैवमनुमतावपीति वोद्धम्। एवञ्च बहवश्चेत्तु सद्दशाः पुत्राः कथहराः पितुरित्यादि मनुवचनं पौनर्भवस्वयंदत्तदासादिपुरःसरं। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् यजेद्वाप्यश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेदित्यादिवचनञ्च गयादिगमनरूपोपकृतिमात्र प्रयोजनकत्वात् पुत्रसामान्यविषयम्। न च दशास्यां पुत्रानाधेहि इत्याधानविषयकश्रुत्यैकवाक्यतया औरसपुत्रपरत्वस्य वाच्यं सम्बोवकाभावात्। केविदश्वमेधश्रुतेरौरसपरत्वमाहुस्तच्चिन्त्यं युधिष्ठिरादेः क्षेत्रजादेरपि दर्शनात् इति तादृशानामप्यपकारस्य वेदविरुद्धस्य प्रामाण्यं। यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जना इत्यादि गीतोक्तेः। वेदविरुद्धस्य बहूनामेकपत्नी कस्यानाचार इत्यनया दिशा सर्वत्र समाधेयम् इति।

(folio 6b)

उक्तस्थले हि प्रयोजननानात्वेनेच्छाया अपि नानात्वात् पाण्डोः पञ्चपुत्रकत्वमविरुद्धं । वृषोत्सर्गगयागमनादिरूपोपकृतेरेकेनैव निर्वाहात् । वहवश्चेदित्यादिमनुवचनं पौनर्भवादि-यादृच्छिकपुत्राणां मनुक्तानामेव बहुकरणेऽपि शक्तं न तु दत्तकादेरित्यतो मनुवृत्तौ औरसक्षेत्रज दत्तादिद्वादशपुत्रानभिधाय वहवश्चेत्तु सदृशाः पुत्रा रिक्थहराः पितुः । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा । त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ अर्थमाह—औरसादीनुपक्रम्याह वहव इत्यादि यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो वहवः पुत्रास्तदा सर्वेऽपि विभज्य रिक्थं गृह्णीयुः नेति न भ्रातरो न पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा भवन्ति इत्यनेनोच्यते । एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरित्यादिना सिद्धत्वात् । अविद्यमानौरसपुत्रस्य पत्नी दुहितृरहितस्य पिता धनं गृह्णीयात् तेषामभावे भ्रातरो धनं गृह्णीयुः । इदानीमप्यपुत्र पितामहादिधनेऽधिकारं दर्शयितुमाह त्रयाणामित्यादि त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डा देयाः चतुर्थः पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्य त्रिसम्बन्धो नास्ति तस्मादयुक्तं अपुत्रपितामहादिधने गौणपुत्राणामधिकारः औरसपौत्र प्रपौत्रयोस्तु पौत्रेण लोकान् जयति इत्यादि.....त्रैव धनभागित्वमुक्तमित्यादिना अत्र समानरूपाः पौनर्भवादय इत्युक्तं न तु दत्तकादयः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् (1) अयमधिकारः पूर्वपूर्वाभावे वोद्ध्यः । कृतिसाध्यत्वात्तेषां पौनर्भवादयस्तु न तथा अतएव कालिकापुराणेन दत्तकादिवत् पौनर्भवस्याधिकत्व प्राप्तौ पार्वणाधिकारो निषिद्ध्यते यथा । कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवसुतः । एकोद्दिष्टं पितुः कुर्यान्न श्राद्धं पार्वणादिकं । पौनर्भवष्टोमा यागविशेषः तस्मिन् कृतेऽपि एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् अकृते तदपि नेति । अत उत्कटेच्छया यथाविध्यनुष्ठाने ग्रहीता युगपदेव दत्तकाः सिद्ध्यन्ति किन्तु तेषामेकोद्दिष्टाधिकारो न तु पार्वणादौ । औरसः क्षेत्रजश्च विधिना पार्वणेन तु ।

(folio 7a)

प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादश इति वचनप्राप्तेः । अत्र दत्तकस्य पार्वणानधिकारे कलौ दत्तकमात्रस्योपादेयत्वेन तस्यैव पार्वणाधिकारः । पौनर्भवपर्युदास ज्ञापकेन कालिकापुराणीयेन ज्ञाप्यते न श्राद्धं पार्वणादिकं इत्यादिना (1) अतएव दाक्षिणात्य संग्रहेऽत्रिवचनव्याख्यानं युक्तमेव । यथाऽपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥ पिण्डः श्राद्धं दैकमञ्जलिदानादिक्रिया और्द्धदेहिकं दाहादि अत्रैव हेतुः पुत्रीकरणे निमित्तं हेतोरित्येकत्व—निर्देशात्

मिलितानामेषामेव हेतुत्वं न प्रत्येकमिति गम्यते। तेनैकैकार्थं न पृथक् पृथक् पुत्रीकरणमित्यर्थः। पुत्रत्वः प्रतिनिधिः कार्य इत्युद्दिश्य गतैकत्वञ्च विवक्षणादित्याहुः। एकेनैव प्रतिनिधिना कर्मनिर्व्वाहे तत्कर्मणि प्रतिनिध्यन्तरकरणस्याशास्त्रीयत्वाच्च। अतएव युधिष्ठिरादीनां प्रयोजनान्यत्वादिच्छाया नानात्वाच्च पञ्चत्वं सुप्रतीतमिति। एवं कृते तु दत्तके तदनुपातित्वाद्यवधारणे प्रायश्चित्तासममनीये च पुत्रान्तरकरणं शास्त्रार्थः। यज्ञादिवृतऋत्विगादिवदिति (1) तथाच द्वादशविधपुत्रहीनेन पुंसा यथाविधि राजज्ञापनवन्धाइवानहोमाद्यनुष्ठानपूर्वकं पितृदत्तं जन्मावधिपञ्चवर्षवयस्कम् अकृतजनकगोत्रीयं चूडान्तसंस्कारं वालकं दत्तकं कुर्वान्तधीमन्तः शास्त्रवेदिनामिति वर्तूलार्थः। तत्रापि एकस्मिन् जीवति निर्दोषे नान्यं एकेच्छया पत्नीनामनुरोधादेकानुष्ठानेन कृता अपि वहवो दत्तकाः सिद्धाः। किन्तु तत्रापि ज्येष्ठ एव कर्माधिकारी नान्ये। तस्मात् प्रयोजनाभावाद् अनुपादेया इति समासः। स्त्रीकर्तृकग्रहणे हि अनुज्ञाशास्त्रतोहि स्त्रीकर्तृकनिषिद्धग्रहण—प्रवर्तकं अनुज्ञानस्याशुविनाशित्वेन तत्प्रयुक्तोऽधिकारः स्त्रियां स्वरूपेणादानावध्यवतिष्ठते फलावध्यपूर्वद्वारकर्मण इव तच्छुद्धिश्च सिद्धौ निवर्तते (1) अथैकस्य कार्यस्यानेकनिमित्तकत्वमिवाप्राप्तस्तु कारणबहुत्वेण कार्यबहुत्वमिति चेन्न। एकस्य न क्रमः क्वपि वैचित्र्यञ्च समस्य न इत्याचार्योदायनीयेन। प्रतिनियत कारणसमुदायस्यैकमेव कार्यजनकत्वमिति प्रकृते तु स्त्रिया

(folio 7b)

दानग्रहणाय निषेधात् प्रतिप्रसवपरत्वेनानुज्ञाशास्त्रस्य सफलतया पुंस एवाधिकृतवैदिकादिकर्मणस्त्वेकेनैव निर्वाहादपि पञ्चत्वादिनास्वायोग्यतया तत् कृतौ प्रतिनिधीषत इति न हि सम्भवति प्रतिनिधेः शास्त्रतः प्रतिनिधिविधानं मुख्यकर्तव्यत्वादस्य तथा च तादृशेच्छया सर्व्वाः प्रत्यविच्छेदेनानुज्ञानैक्येनानुष्ठानस्य सकृत्त्वे च द्वायादयोऽविरुद्धा न त्वनुज्ञामात्रेणेति तत्रापि ते च कर्माहं इति पुलाकः यथाविधीत्यनेन दानग्रहणेनाभिलापे करणीये अतएव माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सज्जो दन्त्रिमः सुतः॥ अस्यार्थो मनुवृत्तौ शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तक इत्यादि वशिष्ठस्मरणात् मातापिता वा परस्परज्ञाया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दन्त्रिमाख्यः पुत्रोविज्ञेय इत्याह। दन्त्रिमो दानादेव पुत्रतामापन्न इत्यर्थः। उदकपूर्वमित्यनेन लब्धं वाक्यन्तु अद्यामुकगोत्रोऽमुकप्रवरममुकं ममपुत्रमौरसं दत्तकपुत्रकरणाया तुभ्यमहं संप्रददे। ततो गृहमध्ये महाव्याहृतिहोमं दत्तकपुत्रकरणाया ग्रहीष्यमाणो महाव्याहृतिहोममहं कुर्वीय एतदपि राज्ञि ज्ञापयित्वा बन्धुज्ञातिभ्यो

निवेद्य कर्तव्यं। प्रयोजनन्तु आभ्यां भ्रातृतत्पुत्रदौहित्रादीनां दुर्वृत्ततावारणमेव। स्त्रीशूद्रयोर्होमानधिकारात् ग्रहणानधिकार इति कश्चित् वस्तुतो व्रत-त्यजिजनादयाद्यर्थक होमदर्शनात् (?) न स्त्री तु हुयान्नानुपेत इत्यादि निषेधस्तु स्वकर्तव्यहोमविषयः। तस्माद्वाक्षणाद्वारा होमयित्वाऽतिलापं गृहीयात् श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजं पुनरिति याज्ञवल्क्यीयात्। वाक्यन्तु अद्य अमुकामुकगोत्रोद् मुकप्रवरोऽमुकदेवशर्मणे दत्तककरणाय भवन्तमहं ग्रहीष्ये इति। स्त्रीकर्तृके तु अमुकगोत्राहममुक—

(folio 8a)

गोत्रस्य भर्तुर्दत्तकपुत्रकरणाय अमुकगोत्रममुकप्रवरममुकं भवन्तमहं ग्रहीष्यामीति वाक्ये विशेषः। पञ्चवर्षनियमस्तु पञ्चमंवत्सरादर्वागृहीत्वा तु कृतः शिशुः। स्वगोत्रेणैवसंस्काराश्चूडान्ताः परिकल्पयेत्॥ अथ चेज्जातमात्रन्तु वालं दद्यादनुग्रहात्। जातकर्म्मदिकं सर्व्वं ग्रहीता तस्य कारयेत्॥ पञ्चसंवत्सरात् पञ्चमसंवत्सराणां पूरणं यस्मिन् दिने इति तद्धित प्रत्ययात् साधुः। वृद्धवार्हस्पत्यात् वक्ष्यमाणकालिकापुराणाच्च ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षात्रय दत्ताः सुता नृप। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत्॥ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथा दास उच्यते। दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण वै कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः॥ एषामाशयः-- पञ्चवर्षोपरिकालस्योद्धवमित्यनेन लक्षिते पञ्चवर्षात् परं दत्ताद्याः कृता अपि न सिद्ध्यतीति नञः पर्य्युदासार्थकत्वात् तदेवं पञ्चवर्षीयपरत्वं सिद्धौ पञ्चवर्षीयं गृहीत्वा पुत्राभ्युदयिनीमिष्टिं चरुहोमं कुर्यात् शालाकर्म्माङ्गाहुतयोऽपि दातव्याः इति प्रथममित्यनेन लक्ष्यते (? लभ्यते) (1) ग्रहणात् पुत्रं नान्दीमुखश्चाद्धमप्याचारत्वेनाचार एव प्रमाणाभावात् पुत्रकरणाधिकारस्तु परिभाषित गृहस्थस्यैव नेतराश्रमस्थानामिति (1) तथाहि न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते। तया हि सहितान् सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते। लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः॥ पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनम् इत्यादि बहुतरस्मृतिभिर्गृहस्थाश्रमस्यैव पुत्रकृतावधिक्षियते। ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य पित्रादि परित्यागेन गुरुकुलवास एव कृतनियमस्य गृहौदामीन्येनाधिकारः। उपकुर्व्वीणस्य तु समावर्त्तनोत्तरमेव गार्हस्थ्यश्रमप्रवेशात्। वानप्रस्थस्य पुत्रेषु पत्नी संन्यस्य वानप्रस्थाश्रमेवासेदिति। मनुरपि गृहस्थस्तु यदा पथ्येद वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैवचापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्। संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वश्चैव परिच्छदं। पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनंगच्छेत् सहैव वा॥ इत्याद्यारभ्य वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं

(folio 8b)

भागमायुषः। चतुर्थमायुषो भागं सङ्गं त्यक्त्वा परिव्रजेत्। ऋणानि त्रीन्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेव्यमानो व्रजत्यधः॥ ऋणान्याह अधीत्य विविधानं वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्म्मतः। इष्ट्वा तु शक्तितो यज्ञे मनोमोक्षे निवेशयेत्। तथा च श्रुतिः जायमानो ब्राह्मणः स्त्रिभिः ऋणैः ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्यात्तोयन (?) ऋषिभ्य इति। याज्ञवल्क्योऽपि युतविन्यस्तपत्नीकसुयावानुगतो वनं। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः खोपामनो व्रजेत्। अधीत वेदो जपकृत् पुत्रवानव्रदोग्निमान्। शक्त्या तु जपकृन्मोक्षे मनः कुर्वीत नान्यथा इति। मोक्षे सत्र्यासे। ननु भ्रातृजे सत्त्वे पुंसः सपत्नी पुत्र सत्त्वे स्त्रिया पुत्रित्वातिदेशेन कृत्रिमाद्यकरणमृतायाः अग्निसपिण्डं प्रयोजनमिति रत्नाकरकल्पतरु प्रभृतिरुक्तं युक्तं (1) पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि याज्ञवल्क्यविष्णुविरोधात् कथं सङ्गमयितुं शक्यमिति चेत् भ्रातृपर्यन्ताभावपरत्वेनैवोपपत्तेर्वाचनिकन्यायावतारत्वाच्च॥ अथ वशिष्ठः पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् वन्धूनाहूय राजानि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये महाव्याह्वतिभिहूर्त्वा गृह्णीयादिति। वन्ध्वाङ्गानादि दृष्टार्थं हरणहदिकमहृष्टार्थमित्युक्तं होमस्तु ग्रहण पूर्वमुत्तरक्षाभिहितस्तत्रोत्तरे। इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्ता यागस्तु पशुना स्मृतः। एतच्छेषः क्रतुः प्रोक्तो होमान्यत् पूजनं स्पृतमिति भट्टोक्तं चरुहोसाधिकारे वृष्टिकामो यजेतैति पशुकामः पशुना पुत्रसामः पुत्रेष्ट्या यजेतैति श्रुतिप्राप्तसाग्निकर्त्तृक पुत्रकामनावदधिकारिकरणीय होमोग्राह्यस्तस्यौरसमात्रपरत्वात् कामनाश्रुतेः। दन्निमस्तु उपादेयत्वेन न कामनाविषयत्वमिति कामना हि सम्बल्पाध्यवसायिनी सा च मानसीकृतिरेवेत्यतो दत्तकादेरिच्छासाध्यत्वेपि न कामनामात्रविषयत्वम्। तथाच जाते पुत्रे अरालं मथित्वा तस्मिन्नायुष्य होमं जुहोति इत्यादि श्रुत्युक्त औरस प्रकरणीयायुष्यहोमवदत्रेष्टिर्वोद्धव्यः॥॥ अथ संस्काराः॥ चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वे कृता इत्यादि चरमसंस्कारोपलक्षणं कालिकापुराणीयं पूर्वसंस्कारानपि लक्षयति(1) अतएव जातकर्म्यादिकं स्वगोत्रेणैव कारयेदित्युक्तं। यदि तु स्वत्वात्पादकग्रहणान्तरं दैवादकृतसंस्कारा न गृहीतापरासु सुत्र (?) गृहीतृपत्न्यापि सं

(folio 9a)

स्मरणीयः द्वयोरभावे तु तत्प्रतिनिधित्वेन पितृव्यादिभिरपि अष्टौ संस्कारकर्मणि गर्भाधानमिव यं यं पिता कुर्यात् अन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् इति वचनात् तत्क्रमात् संस्कार्यं पितृक्रमात्। एवं ग्रहणोत्तरमकृतचूडान्तसंस्कारस्य पञ्चवर्षातीतस्य

गौणकालेपि करणीयाः। संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हृतैतदेव कर्तव्या ये तूपनयनादधः उपनयनात् पूर्वं कर्तव्याश्चूडान्ताः संस्काराः। एतदिति महाव्याहृतिभिर्हूत्वा कार्याः। जातकर्मदिचूडान्तेन विना चूडामन्येषां जनमकृतानाकृतानां न पुनर्गृहीतुं करणीयतासुकृत्कृतेनैव। एवमेनः शर्म याति वीजगर्भसमुद्भवमित्युक्तदोषशासनाय॥ अत्र च चूडाकार्य्या यथाकुलमिति कुलाचारात् द्विवर्षादौकृतचूड एव बालः सत्त्वनादेयः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथा दास उच्यते इत्युक्तेः। अन्यथेति जनकगोत्रसंस्कारकवाले गृहीत इत्यर्थः। चूडाद्या चूडा च तदाद्याश्च इति शाकपार्थिवादिवात्त्वात् स्तपदलोपात् साधुः। ग्रहणन्तु विनैवशुल्कं दत्तकयोग्यतापादकं गृहीत शुल्कजनकदत्तगृहीतस्यापि क्रीतत्वेन पाठात् अतएव वयोभ्रान्त्या विषयलोभादिना वा कथञ्चित् पञ्चवर्षाधिकवयस्कबालग्रहणं न पुत्रफलोपधायकम्। अयमपिहार्य्यभरणीयश्च भवतीत्युक्तं प्राक्। अत्रापद्यपि शुल्कपरिग्रह प्रत्यवाय श्रुतेः (1) क्रेतुरपि धनादिद्वारा प्रयोजकतया दूरदृष्टमिति। क्रीताया वनितामूल्यैः सा च दासी निगद्यते। तस्यां यो जायते पुत्रो दासः पुत्रस्तु स स्मृत इत्यादि वचनात् मूल्येन क्रीत्वा नोपनयः कार्य्यः एवमपत्यत्वेनाविशेषात् क्रेतु विक््रेतुश्च प्रत्यवाय इति कथं तत् ग्रहणम् (1) न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुष्कमन्वपि। गृह्णन् शुल्काति लोभेन स्यान्नरोऽपत्य विक्रयीति मनुनापत्यत्वेन निषिद्धयते। तत्रैव भ्रातृपितृव्यादीनां विक्रयासिद्धिमाह स एव। यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः। ज्ञातिभिः शुल्कग्रहणे तच्छरीराजनकत्वेन प्राप्तत्वात्रविक्रयं सिद्धयेदितिभावः। अत्रोच्यते पिण्डोदकादिक्रिया प्रतिनिधित्वेन दत्तकस्योपादेयता तत् पुत्रादेः कथं श्राद्धकर्तृत्वं धनभाक्त्वञ्च (.) सत्यमयुक्तमापाततः किन्तु भिन्न गोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथक्वंशकराः स्मृताः जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिन इति वचनमेव समाधायकं भिन्नगोत्राजनकनिबन्धनगोत्रात् पृथक्त्वं पृथक्पिण्डादातृत्वेन भोक्तृत्वेन च/एवं पृथक्वंशकराः वंशोनवायः सन्तान इति कोषात्-जनकत्व निबन्धन गोत्रात्गृहीतृ—

(folio 9b)

गोत्रप्राप्त्या तदीयसन्तानप्रवर्तका इत्यर्थः एतद्वचनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन क्षेत्रजपुत्रिकायाः सन्तानार्थत्वेनोक्तत्वाच्च न कृत्रिमत्वादि पुत्रविषयं किन्तु दत्तकविषयमेव। जनने मरणे चैवेति अशौचमपि दत्तकस्येव न कृत्रिमादेः क्षेत्रजस्य मातृवर्णाशौचविधानात् पुत्रिकायाः कन्यात्वेन त्रिरात्रैकरात्रादिविधानाच्च। ननु गोत्रभाजः प्रचक्षते इत्युक्तवैधायणीयेन गोत्रप्राप्त्याशौचभागित्वमप्यास्तां कृत्रिमादेरितिचेत् तथासति

दत्तकस्य विशेषविधानं व्यर्थं स्यात् परं त्वेषां गोत्रभागित्वेनैवाशौचभागित्वमित्यर्थं किं मानं (?) गोत्रन्तु आदि पुरुषब्राह्मणरूपः नह्यस्ति गोत्रजत्वेन दशरात्रत्रिरात्राद्य-शौचभागित्वं प्रमाणं वयन्त्वत्र गोत्रजानामहः स्मृत इति वचनात् श्राद्धाद्यनुरोधे सति एकाहः न चेत् स्नानमात्रम् इति प्रतीतिः। त्र्यहाशौचस्य भागिन इत्यत्र बहुत्वोपादानं सन्तानाभिप्रायं, तथाहि दत्तकस्यापुत्रस्य मरणे सपिण्डानां त्रिरात्रं सकुल्यादीनाम-शौचाभावः। एवं ग्रहीत्रादिसपिण्डकरणे दत्तकस्य तत्सुतादेश्च त्रिरात्रं सकुल्यादीनां मरणे त्वशौचाभावः (1) जनने ज्ञातिपुत्रादीनां सपिण्डजननमरणयोः (स) त्रिरात्रमपि तु स्वजात्युक्तमेव कालाशौचन्तु दत्तकस्य व्यवहारविरुद्धममूलं, न च दत्तकस्य जनकमरणेऽप्यशौचकालाशौचवाधकं प्रमाणमस्ति तथाहि दानविक्रयश्च शरीर साध्यव्यवहारार्थं पिण्डाद्युपकारार्थं वात्रच तदीय शरीरशेषिककर्माणां स्वसाध्यानां योगादीनाञ्च पूर्वभागित्वं ग्राहकादीनामिति न च जनकताप्रयोज्यशुक्रशोणितजन्मत्वाभा-वस्तत्रास्ति तथात्वे उपादाननाशात्, शरीरनाशापतेः घटनाशवत्। न चाप्यस्ति ग्राहकस्य महागौरवं येन देहाशुद्धिरापद्यते (1) साहि विहितकर्म्मनर्हताप्रयोजकोदृष्टरूपा-समवायेनात्मन्यवतिष्ठते न चास्ति आत्मकलेवरयोरेकधर्म्मिकत्वं (1) अतएव प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णं न

(folio 10a)

वत्सर इत्यत्र शुक्रशोणितसम्बन्धादेहस्यैवाशुचित्वमुक्तं तदेव परम्परया आत्मन्यदृष्टरूपेणाश्रयति (1) शरीरं हि पुण्यपापसाधनमात्रं न तु तत्फल भोक्तृ इति। न च दुहितृणामदत्तानामिव दत्तानाञ्चास्तु तदिति वाच्यं वाधकात्। तद्व... गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिरेको गुरुस्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतोगुरुः। इति वचनमेव जन्महेतूहि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतं इत्यादि वचनेषूत्पादकत्वेनैव महागुरुत्वं न तु ग्राहकत्वेनेति तथाहि देहसम्बन्धादेव जनकयोर्मृतौ कालाशौचं तागतोस्याचार्यस्य सुतौ (?) तदिति संक्षेपः। पत्न्यास्तु मृते भर्त्तरि नारीणां देहाशौचं भवेत् सममिति शातातपवचनात् देहाशौचं ॥ ॥ इति श्रीभवदेवभट्टकृतौ व्यवहारतिलकोत्तरे दत्तकतिलकः सम्पूर्णः॥ ॥ शंकातीताब्दाः १७३७/३/२ शाके सप्ति धनजयाधिशशिगे सूर्य्यनभोद्वयशगे श्रीमद्विप्रचतुर्भुजस्य निखिलव्याख्यातशास्त्रावनेः। आज्ञां प्राप्य वसुन्धरासुरगुरोरङ्गीकृतसादरे श्रीमत्केवलरामपण्डितवरे प्रीत्यैतयोरञ्जुसा॥ विज्ञाप्याभ्युपपत्तिलब्धुमनमादीनैकबन्धोः परं सन्धानेन सुभागधेयमनिशं व्यालोक्य पत्नीं मुदा। श्रीमद्रामदुलालसेनभिषजा व्यालेखि पुस्तीद्वयं॥ स्वस्ति प्रार्थयता चतुर्भुजपददन्द्वारविन्दोत्करे ॥२॥ पुस्तकं॥

Appendix III

AN ILLUSTRATIVE GLOSSARY OF SMRTIC TERMS RELEVANT TO ADOPTION

- अक्षतयोनि - A virgin not yet blemished by sexual intercourse.
- अग्निष्टुत् - Laudatory of Agni. An one day sacrifice—usually the first day of अग्निष्टोम sacrifice.
- अग्निष्टोम - Name of a sacrifice forming one of the chief modifications of the ज्योतिष्टोम done by one desirous of obtaining heaven. Here the performer in a brāhmaṇa maintaining sacred fire, the offering is the juice of the Soma plant, the deities are Indra, Agni etc. the number of priest required is sixteen and the ceremonies continue for five days.
- अग्नेदिधिषु - Younger sister married before the elder.
- अघमर्षण - A kind of expiatory recital of the highly philosophical and cosmogonic R̥gvedic hymn. X. 190. 1-3. It is also the name of a vrata in which one has to fast for three days, stand up by day and sit by night and to donate a anilah cow at the end.
- अतिगुरु - Father, mother and preceptor are called अतिगुरु.
- अतिथि - (lit. traveller). One not staying permanently. A Brāhmaṇa guest who stays for one night.
- अतिदेश (अतिदिष्ट, आतिदेशिक) -Extension of the sphere of application of a certain rule; substitution e.g. the extension of the rules about the murder

of a Brāhmaṇa to the injury inflicted on a Brāhmaṇa by one striking him with the intention of killing. The गोत्र name of the Brāhmaṇa priest extended to the disciple of Kṣatriya or Vaiśya caste.

- अनुचान - One who has mastered the Vedas and the Vedāṅgas.
- अन्नप्राशन - The ceremony in which a child is fed for the first time, with rice, after birth. According to Yājñavalkya, it is to be held in the sixth month from the child's birth.
- अन्वष्टका - The ninth day in the latter half of the three (or four) months following the full moon in Agraḥāyaṇa, Pauṣa, Māgha (and Phālguna).
- अनुमरण - following in death. The (beastly) custom of post cremation of a widow.
- अपविद्ध - One cast off by one's parents and accepted by another person as his son, one of the twelve kinds of sons.
- अमत्र - An earthen vessel. A dish. A cooking pot.
- अर्धसीरिन् - A cultivator, a ploughman who takes half of the produced crop for his labour.
- अवकीर्ण - A Brahmacārin who has fallen from his vow owing to moral turpitude.
- अवभृथ - Ablution performed after the conclusion of a sacrifice.
- अवीरा - A woman having neither husband nor sons. A woman who is independant but not gone astray.
- अशौच - Impurity or defilement caused either by child birth (जनन) or death (मरण) in the family.
- अश्वमेध - Name of a sacrifice in which a horse has to be immolated (मनु. 11.261). The horse was to

be let loose by a king under the protection of military. On its return after a year the sacrifice was to be performed.

- अष्टका** - The eighth day after full moon (especially in हेमन्त & शिशिर seasons) on which the progenitors or manes are worshipped. The three kinds of अष्टकाश्राद्धऽ are (अ)पुषाष्टका- in which cakes are offered. मांसाष्टका in which meat is offered and शाकाष्टका where vegetables are offered.
- आग्नीध्र** - Coming from or belonging to the अग्नीध्र priest who kindles the sacrificial fire. The place where the sacred fire is kindled.
- आग्रयण** - A ritual (इष्टि) in which fresh corns are first offered to the gods after the rainy season. It roughly corresponds to the Bengali custom of नवान्न. The first सोम libations at the अग्निष्टोम sacrifice.
- आचार्य** - (1) One who, having performed the उपनयन of his pupil, teaches him the Veda along with the Kalpasūtra and the Upaniṣad. (2) One from whom the pupil learns his duties. (3) A teacher/a preceptor in general.
- आततायी** - [lit. endeavouring to kill some one]. The following hostile persons are so called : an incendiary, a poisoner, one armed with a weapon, a robber, one who wrests a field or carries away another's wife.
- आधान** - Pledging or mortgaging. Placing or putting upon (things to others as pledge etc. Kindling of the sacrificial fire.
- आधि** - Pledge or mortgage of a chattel or immovable property to the creditor himself with or without possession.
- आधिवेदनिक** - A kind of स्त्रीधन presented to a woman by her husband on his marrying another woman.

- आभ्युदयिकश्राद्ध - same as वृद्धिश्राद्ध
- आयोगव - (i) One born of the union of a Śūdra male and a Vaiśya female (ii) One born of the union of a Vaiśya male and Kṣatriya female.
- आर्षविवाह - One of the eight forms of marriage in which the bride is given away after her father receives a pair or two of cattle as a matter of form and not as price of the bride from the groom.
- आसुरविवाह - One of the eight forms of marriage, in which the bridegroom purchases the bride from her father or other paternal kinsmen.
- आहवनीय - A consecrated fire taken from the householder's perpetual fire, one of the three fires (the eastern) burning at a sacrifice.
- इष्टापूर्त - Of these इष्ट means "whatever is offered in the गृह्य fire and the three श्रौत fires (गाईपत्य आहवनीय & दक्षिण) and the offerings made inside the वेदि in the श्रौत sacrifices.
पूर्त means dedication of deep wells, oblong large wells and tanks (वापी, कुप & तडाग) temples, distribution of food and maintaining gardens".
- उग्र - Child of a Brāhmaṇa male and Śūdra female or Kṣatriya male and Śūdra female or Vaiśya male and Śūdra female.
- उत्पात - An abnormal natural phenomenon foreboding calamity or one portent.
- उटकी/उटक्या - A woman in her monthly impurity.
- उपकुर्वाण - A pupil who on completion of Vedic studies and becoming a householder honours his preceptor. A Brāhmaṇa in the stage of pupilage (ब्रह्मचारि) who wishes to pass on to

the stage of a गृहस्थ (opposed to नैष्ठिक ब्रह्मचारिन् or life long celibate).

- उपधि - Fraud, circumvention.
- उपनयन - Initiation of a pupil, by the preceptor, to Vedic studies.
- उपपातक - A class of lapses called minor sins like giving up Vedic studies, following the profession of dancing, singing etc., cow-killing, fornication and the like.
- उपवीती - One who wears the यज्ञोपवीत in the regular way i.e. allows it to hang over the left shoulder and under the right arm.
- उपाकर्मन् - Commencement of Vedic studies.
- उपाध्याय - One who teaches a pupil a portion of the Veda or the Vedāṅgas for livelihood.
- उष्ट्रिका - An earthen (wine) vessel of the shape of a camel.
- ऋक्थ - Any property, wealth, especially that left by one at death; inheritance.
- ऋण - A debt or obligation. Every one that is born has three debts to pay off; to sages (ऋषि-ऋण by learning the Vedas), to the gods (देव-ऋण by offering sacrifices) and to the ancestors (पितृ-ऋण by begetting male child).
- ऋत - (i) True, Truth, Proper, Right, Divine Law, Sacred custom. A fixed or settled rule. (ii) Gleaning of corns from agricultural field as a means of a Brāhmaṇa's obtaining livelihood.
- ऋत्विक् - Priest, usually of four kinds, viz. Hotā, Adhvaryu, Brahmā & Udgātā.
- ऋषियज्ञ - Same as ब्रह्मयज्ञ

- एकोद्विष्ट - A kind of श्राद्ध performed for one definite individual deceased.
- औदुम्बर - (i) Made of udumbara wood (ii) Red in colour (ie. made of copper).
- औरस - A son begotten by a man on his wife.
- कन्या - An unmarried girl or daughter, a virgin, a maiden, a ten year old girl.
- कन्याशुल्क - Money given to the bride's father as her price, purchase-money of a girl.
- करण - One born of the union of a Vaiśya male and Śūdra female. Child of a Kṣatriya vrātya and a kṣatriya woman.
- कर्मान्त - (i) A place where sugarcanes and paddy are gathered. A factory. (ii) Conclusion of a work.
- कर्म - Action, work or rites. Theologically are of three types— नित्य (obligatory), नैमित्तिक (occasional) and काम्य (desired).
- कलिवर्ज्य - Some customs like नियोग, दीर्घकालब्रह्मचर्य etc. which are prohibited in the Kaliage. Some of these कलिवर्ज्य's as enumerated in the आदित्यपुराण have been quoted by भट्टभवदेव in his दत्तकतिलक (fol. 7b). Raghunandana also quoted them in his उद्वाहत्त्व, P.V. Kane made exhaustive discussion (Hist. of Dharmaśāstra, vol. S. III pp. 926-968) and before him Prof. Batuknath Bhattacharya (Kalivajya).
- कव्य - Oblation of food offered to deceased ancestors.
- कानीन - Son of an unmarried woman, one of the twelve types of Sons.
- कायतीर्थ - The root of the little finger.
- कायविवाह - The form of marriage called प्राजापत्यविवाह ।

- कायस्थ - (i) A scribe in the revenue department of the king. (ii) Name of a caste which, according to some, is Śūdra.
- कामस्तुति - Name of the hymn VII. 48 of the *Vājasaneyi Samhita* (=Śukla Yajurveda).
- कीनाश - A cultivator.
- कुण्ड - Offspring of the clandestine union between a man and a woman whose husband is alive.
- कुम्भकार - A potter, a type of शूद्र. A mixed caste man born of the union between वैश्या woman and ब्राह्मण.
- कुम्भीधान्यक - One who has a store of corn, in an earthen vessel, sufficient for six or ten days or according to others for one year or six months. The emphasis is on the non-greediness—on the non-hoarding habit.
- कुथुलधान्यक - A householder who has grain stored for three year's consumption.
- कुष्माण्ड - Name of a होम
- कुष्माण्डी - Name of the verse xx. 14. ff of the *Vajasaneyi Samhita*.
- कृच्छ्र - (i) Bodily mortification penance (ii) A particular kind of penance. for an incapable person, one cow is substituted for this penance.
- कृच्छ्रातिकृच्छ्र - (i) A penance in which only water is drunk on those days on which food is allowed. (ii) A penance in which one has to subsist on water alone for 21 days, four cows are substituted by some for this purpose when the sinner is incapable of undergoing it.
- कृत्रिम - One of the 12 kinds of sons. He is a grown up boy adopted without the consent of his

natural parents or a parentless boy adopted by a person as his son after alluring him with money, land etc.

- क्रेत-/क्रेतक - One who is purchased from one's parents in order to be treated as a son. One of the 12 types of sons.
- क्षुप - A tree with small roots and branches like the करवीर. A shrub.
- क्षेत्रज्ञ - One of the twelve kinds of sons allowed by old Hindu Law, the offspring of a wife by a kinsman duly appointed to raise up issue to the husband. A son begotten by a person, by means of नियोग or levirate on the wife of a sonless person. This is forbidden in the Kali age.
- क्षेत्रज्ञ - knowing the body, i.e. the Soul. "The conscious principle in the corporeal frame" — Monier-Williams.
- क्षेत्रिन् - (i) The husband of a woman on whom a son is begotten by another person, called बीजीन्, according to नियोग (ii) Owner of a field.
- गजच्छाया - A particular astral conjunction.
- गर्भाधान - Impregnation. A sacrament performed to ensure the birth of a good child. Regarding the time of performing it opinions vary.
- गयाश्राद्ध - Performing श्राद्ध for the deceased at Gayā after doing the वार्षिक-सपिण्डीकरण.
- गान्धर्वविवाह - One of the eight forms of marriage wherein the bride and the groom marry with mutual consent (after courtship).
- गार्हपत्य (अग्नि) - The householder's sacred fire received from his father and transmitted to his descendants; one of the three sacred fires, being that from which sacrificial fires are lighted.

- गुर्विणी - A pregnant woman.
- गुल्म - (i) A troop (piquet) or guard of soldiers to watch the enemy. (ii) Shrub.
- गूढज/गूढोत्पन्न - One of the twelve kinds of sons, born to a woman during the absence of her husband, the real father being unknown.
- गोचर्म - A measure of land equivalent to : (i) 10 निवर्तन-s, each निवर्तन being equal to 30 rods square with a rod of 10 cubits. (ii) that extent which a thousand cows, with their calves and a bull, occupy without being compelled to stand doing nothing. (iii) that extent which a hundred cows, with one bull, occupy without being packed closely together. (iv) that much land the crops on which can maintain one man for a year.
- गोज - Offspring of a clandestine union between a kṣatriya male and a female.
- गोत्र - family race, lineage. "All persons who trace descent in an unbroken line from a common male ancestor." (P.V. Kane quoted by S.C. Banerji)
- गोल/गोलक - Offspring of a clandestine union between a Brāhmaṇa widow and a Brāhmaṇa male.
- चण्डाल/चाण्डाल - (i) The caste sprung from the union of शूद्र male and a ब्राह्मण female. (ii) Offspring of an unmarried woman. (iii) One born as a result of one's union with a सगोत्रा girl. (iv) son of one who after becoming an ascetic, turns back to the householder's life.
- चातुर्मास्य - Name of the sacrifice performed every four months; i.e. at the beginning of कार्तिक, फाल्गुन and आषाढ named वैश्वदेव, वरुण प्रधास and शाकमेध (with one गुनासीरीय)

- चान्द्रायण** - A form of penance in which the sinner is required to eat fifteen morsels of food on full Moon day, reduce the morsels by one on each day of the dark fortnight and to fast completely on the New Moon day. This is of many kinds, viz. पिपीलिकामध्य, यवमध्य, यतिचान्द्रायण and शिशु-चान्द्रायण.
- चूडाकर्मन् (चूडाकरण / चूड़ा / चूड़) / चौलकर्मन् (चौल)** - Tonsure: A sacrament in which the hair on a child's head is cut for the first time. Cūḍā means the tuft of hair kept on the head when the major part is shaved off.
- छिन्नतन्तु** - Without offspring or sonless. Such a person is destined to visit hall.
- जातकर्मन्** - A sacrament performed after the birth of a son to ensure his welfare.
- जामि** - Sister/A lady of the family/A lady with her husband alive.
- ज्ञाति** - A jnatic relation.
- ज्योतिष्टोम** - Name of a Soma sacrifice.
- त्रसरेणु** - "The mote or atom of dust moving in sun beam considered as an ideal weight of the lowest denomination (Monier-Williams).
- त्र्यहाशौच** - Impurity lasting for a period of three days.
- दत्तक/दत्त्रिमपुत्र** - An adopted son. A boy, who being given by his parents, is adopted by a person as a son.
- दशकर्म** - Ten sacraments or purificatory consecrations like गर्भाधान पुसंबल सीमन्तोन्नयन, जातकर्मन् तिष्कमण, चूडाकरण, उपनयन, समावर्तन विवाह etc. one of the twelve kinds of sons.
- दर्श** - New moon (अमावास्या) day on which a sacrifice is performed. "The day on which the moon is seen only by the Sun and by no one else."

- दान - Name of a political expedient (उपाय) by which a king pleases a hostile enemy by gift.
- दाय - Inheritance/Ancestral property/Patrimony.
- दायभाग - Partition of ancestral property.
- दायाद - One entitled to a share of patrimony or inheritance.
- दायाद-बान्धवस (०-बन्धुस) - Such बन्धु (kinsman) as are entitled to inheritance.
- दिधिषु/दिधिषू - An elder sister before whom her younger sister has been married.
- दिवाकीर्ति - (i) Caṇḍāla, (ii) Barber.
- दिव्य - Divine proof.; e.g. of ordeal, fire, water etc.
- दिव्यतीर्थ (दैवतीर्थ) - The tips of fingers, supposed to be sacred for offering to gods.
- देवयज्ञ - Sacrifice to gods, specially the होम, one of the पञ्चमहायज्ञ.
- दैवविवाह/देवकविवाह - One of the eight forms of marriage in which the father gives away his daughter after decking her with ornaments etc. to a priest who duly officiates at a sacrifice, during the course of its performance.
- देवयान - Way leading to the gods.
- देवल/देवलक - (i) A Brāhmaṇa who performs the worship of an image for wages for three years and who thereby becomes unfit to officiate at Śrāddhas. (ii) One who maintains himself on the treasury of a shrine. (iii) Worshipper of Śiva for wages.
- दामुष्यायण - A son of two fathers (so to say), usually it is the designation of an only son given in adoption with the stipulation that he will be treated as the son of both the natural father and the adoptive father and therefore will

offer पिण्ड to them after their death and be their heir. This designation is sometimes given to a क्षेत्रज or दत्तक or क्रीत sons also.

- देवदासी** - A female in the service of gods or temple. Female temple attendant. A courtesan employed as a dancer in a temple.
- देहाशुद्धि** - Notional impurity of the body for a period caused by the death of near relatives (e.g. parents) or birth of a family member, rendering ineligibility to perform काम्यकर्म during that period.
- देवयजनोल्लेख** - Digging out or boring (उल्लेख) of the sacrificial place (देवयजन)
- धर्माध्यक्ष** - One of the eighteen posts of high state functionaries in ancient India. Superintendent of religious affairs, the administrator of justice, a judge.
- नक्त** - (i) Night, a particular period of time. (ii) Taking food at night (only). There is difference of opinion on नक्त. Some say it is the time when stars begin to appear, while others hold that it is the time when only one मुहूर्त of the day remains.
- नरक** - Hell in general. Internal regions (corresponding to the realm of Pluto-V.M. Apte) there are said to be 21 different parts of these regions where different kinds of torture are inflicitive upon the sinners. मनु names the following : १. तामिस्र, २. अन्ध तामिस्र, ३. महारौरव, ४. रौरव, ५. नरक, ६. कालसूत्र, ७. महानरक, ८. संजीवन, ९. महावीचि, १०. तपन, ११. सभ्रतापन, १२. संधाता, १३. सकाकोल, कुडगाल, प्रेतिमुर्तिक, १४. बोहशंकु, ऋजीश,

१५. पन्था, शाल्मली, असिपत्रवन, लोहदारक. Yajnavalkya names पुतिमृत्तिका, लोहितोद, सविष, अवीचि, कुम्भीपाक, महानिरय, महापथ for 3,5,9,15,17,18 & 21 above.

- नागरक** - Town born, polite, courteous and gallant who shows exaggerated attention to his first mistress while he is quoting some one else. Vātsyāyana Kāmasūtra has elaborate discussion on नागरक .
- नान्दीमुख** - Designation of the पितृऽ (ancestors) in whose honour वृद्धिश्राद्ध or नान्दीश्राद्ध is performed.
- नामकरण** - The sacrament by which a child is given a name for the first time.
- नास्तिक** - (i) A theist or unbeliever. (ii) Denying the consequence of sacrificial work. (iii) One who speaks ill of the Vedas, Brāhmaṇas, Dharma etc. (iv) Denying the existence of future life after death.
- निक्षेप** - (i) A deposit entrusted to a man after counting the article in his presence. (ii) Deposit of one's articles with another through confidence. (iii) Delivery of one's articles to another for handing over to a third. It differed from आधि in that the former was not given by way of security for a debt or for collecting interest but in confidence for safe custody.
- निबन्ध** - Binding, tying, fastening etc. In Smṛti—it means a treatise (when referring to a text) or a grant of property (by the king). P.V. Kane (H. Dh. S. III) has enumerated four types of निबन्ध from old texts.
- नियुक्त** - A male appointed for the purpose set forth under नियोग.
- नियोग** - The system of levirate. Appointment of a wife

or widow to procreate son from intercourse with an appointed male, usually her brother in law younger than her husband.

- निरग्नि/क - One having lost or neglected the consecrated fire.
- निरय - Hell (in general).
- निर्हरण - Carrying out dead bodies to be burnt, carrying corpses to the funeral pile. Taking forth, carrying or drawing out.
- निर्हार - Taking away, removing, drawing out, extracting. Carrying out a dead body to be burnt. Accumulation of a private store of wealth, private hoard. Evacuation of the natural excrements of the body.
- निवीती - One wearing the sacred thread, like a garland, round the neck.
- निषाद - Offspring of the marriage of a ब्राह्मण with a शुद्र woman. Such a offspring is called पारशव. Acc. to गौतमधर्मसूत्र निषाद is the offspring of a ब्राह्मण from a वैश्य woman.
- निषेक - The ceremony of impregnation.
- नीलवृष - A bull of blue or dark colour specially used in वृषोत्सर्गश्राद्ध.
- नैष्ठिक ब्रह्मचारिन्- A life long celibate.
- न्यास - An open deposit for safe custody. Handing over to some member in the house an article in the absence of the head of the house for delivery to the head of the house. Mental appropriation or assignment of various parts of the body to tutelary deities. (Tantric)
- पक्षिणी-अशौच - An impurity during a period marked by a pakṣiṇī i.e. the period of one night with one day immediately preceding it and one day immediately following.

पंक्तिदूषण/पंक्तिदूषक – One who defiles society and, as such, should not be associated with specially in community dinner times.

पंक्तिपावन/पंक्तिपावक – One who sanctifies society by his presence in such ceremonial associations as community dinner.

पञ्चगव्य – The five products of the cow, viz. milk, card, ghee, cow's urine and cow-dung—taken collectively and considered sacred and purifying.

पञ्च(महा) यज्ञ – The five religious acts to be performed by a householder viz. ब्रह्मयज्ञ (study of the Vedas), पितृयज्ञ (offering libations of water to the manes), देवयज्ञ (=Homa), भूतयज्ञ (बलि or offering food etc. to birds, beasts etc.) & नृयज्ञ (hospitality).

पञ्चवर्ग – The five classes of spies—कापटिक (fictitious student), उदास्थित (an ascetic who has violated his vows), गृहपतिकव्यंजन (an agriculturist in distress), वैदेहकव्यंजन (a decayed merchant) & तापसव्यंजन (a rogue in the guise of a mendicant). These are collectively called संस्य type of spies by Kautīlya.

पञ्चसूना – [lit. 5 places of slaughter] The five things in a house by which animal life may be accidentally destroyed viz. the fireplace (चुली), slab for grinding spices & condiments (पेषणी), broom (उपस्कर), pestle and mortar (कण्डनी) and water pot (उदकुम्भ). To remove the sin that may be incurred in these places a house holder was required to perform daily the five great sacrifices (पञ्चमहायज्ञ)

- पञ्चाग्नि - The five sacred fires — गार्हपत्य, आहवनीय, दक्षिण, सभ्य & आवसथ्य.
- पञ्चामृत - The five kinds of divine foods—दधि, दुग्ध, नवनीत, मधु and शर्करा (curd, milk, butter, honey & sugar)
- पञ्चारूढ - A document signed by the creditor, debtor, two witnesses & the scribe.
- पण्डक/षण्डक - A eunuch.
- सावित्रीपतित/पतितसावित्रीक - One whose उपनयन has not been performed and who has no instruction in गायत्रीमन्त्र.
- परिवित्त/परिवित्ति/परिविन्त - The unmarried elder brother whose younger brother is married.
- परिवेत्ता/परिविन्दक - The younger brother marrying before the elder.
- परिवेदन - The act of one's marrying before one's elder brother.
- परिषत् - An assembly of learned and pious men for the removal of doubts about धर्म.
- पवमानेष्टि - A sacrifice in which offerings are given to Agni invoked under the title of पवमान. It is done while kindling the sacred fire for a sacrifice.
- पतित - fallen in social status. An apostate, degraded, ostracised.
- पाकयज्ञ - A sacrifice in which cooked offerings are given—e.g. वैश्वदेव, बलि, श्राद्ध, अतिथिसेवा etc. According to गौतम — these are : अष्टका, पार्वण, श्राद्ध, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री & आश्वयुजी.
- पारशव - Offspring of a Brāhmaṇa from a sūdra woman, sometimes designated as निषाद.

- पर्व(न्) - The eight fourteenth days and the New Moon & full moon days of the fortnights and the संक्रान्ति day when the sun moves from one Zodiac to another.
- पार्वण - Name of a kind of श्राद्ध done on पर्व days. The general ceremony of offering oblations to all the manes at a पर्वन्
- पाषण्ड - Heretic
- पाषण्डिन् - Heretics like the Buddhists.
- पिण्ड - A ball or lump of rice offered to the manes at obsequial ceremonies or श्राद्ध.
- पितृतीर्थ - The root of the finger called आदेशिनी (index finger)
- पितृलोक - The world of the manes.
- पितृयज्ञ - Obsequial offering. One of the पञ्चमहायज्ञः.
- पितृपक्ष - The paternal side. Relatives by the father's side. The fortnight of the manes (ie. the dark fortnight of the month of भाद्रपद which is specially meant for offering obsequial rites to the manes).
- पितृबन्धु - A kinsman by the father's side. [see Bandhu]
- पुंसवन - A sacrament performed, before the throbbing of the foetus in the womb, for obtaining a male child.
- पुत् - A particular division of hell or the infernal regions to which male-childless persons are said, to be condemned.
- पुत्रेष्टि - A sacrifice performed to obtain male issue.
- पुत्रिकापुत्र/सुत - i) One's daughter's son appointed to be one's own son. (ii) One's daughter appointed as one's son.

पुनर्भू

- Generally means a remarried widow. They are of seven types :
 - i) A girl who had once been promised to be given away in marriage.
 - ii) A girl round whose wrist the auspicious band was tied by the husband.
 - iii) A girl already intended to be given in marriage.
 - iv) A girl who had been given with water by the father.
 - v) A girl whose hand was held by the bridegroom.
 - vi) A girl who went round the fire.
 - vii) A girl who bore a child after marriage.

These girls are called *Punarbhū* when married to another person. Authorities, however, differ on the classification of them.

पैशाच

- The basest and most sinful form of the 8 forms of marriage in which a man has sexual intercourse with a girl stealthily while she is asleep or under the influence of drug or liqueur.

पौनर्भव

- Son of a girl called पुनर्भू

पौगण्ड

- Young, not adult. Minor and therefore unfit for litigation.

प्रणव

- The mystical and sacred syllable "om".

प्रप्ता

- A girl given in marriage.

प्रतिलोम

- The reverse order, usually applied to marriage between a male of the lower caste and a female of the higher caste.

प्रतिष्ठापद्धति

- Procedure of installation of or consecration of an image or idol or temple etc.

प्रवर

- Also called आर्ष or आर्षेय, it denotes one more illustrious ṛṣis who are the ancestors of a

person and are associated with his gotra. A muni or a noble ancestor who contributes to the credit of a particular gotra or a family. [lit. chief, eminent].

- प्रशस्ति** – Eulogy, laudation. A panegyric or poem written in praise of person (e.g. a patron).
- प्राचीनावीती** – One whose sacred thread hangs over the right shoulder and under the left arm.
- प्राजापत्य (विवाह)** – That form of marriages in which the father gives to girl after addressing the couple with the words may both of you perform your religious duties together and honouring the bridegroom with मधुपर्क etc.
- प्राजापत्य (व्रत)** – A mode of expiation described variously. According to Manu, it consists of four periods of three days each following one another in which there are respectively eating once only by day, once only by night, once only without asking for food and complete fast.
- प्राड्विवाक** – A judge in a law suit.
- प्रायश्चित्त** – Atonement, expiation, indemnification. A religious act to atone for a sin.
- बन्धक** – Pledge or mortgage.
- बीजी** – The owner or given of seed, the real progenitor (as aforesaid to क्षेत्री the nominal father or merely the husband of a woman).
- बलिकर्मन्** – Offering of food to birds, beasts etc.
- बन्धु/बान्धव** – Relatives, they are of three types :
- a) आत्मबन्धु – Sons of one's father's sister, mother's sister and of one's maternal uncle—(i.e. the first cousin)
 - b) पितृबन्धु – Sons of one's father's father's sister, father's mother's sister

and of one's father's maternal uncle.

- c) मातृबन्धु – Sons of one's mother's father's sister, mother's mother's sister and of one's mother's maternal uncle.

ब्रह्मबन्धु – A Brāhmaṇa taking to condemned occupations.

ब्रह्मयज्ञ (or ब्रह्ममेध) – Study and teaching of the Vedas. One of the five पञ्चमहायज्ञः.

ब्रह्मसत्र – Sacrifice in the form of devotion or meditation, constant repetition of Vedic texts.

ब्रह्मसदन – A spot inside the house, well known in the science of housebuilding.

ब्रह्मवर्त – The part of India between the rivers Sarasvati and Dr̥ṣadvatī.

ब्राह्मविवाह – One of the eight forms of marriage in which the daughter is given away, after the father covers her with garments and ornaments, to a man learned in the Vedas and of good conduct whom the father of the girl himself invites.

ब्राह्मणब्रुव – One who calls oneself a Brāhmaṇa without having the qualifications of a Brāhmaṇa; i.e. a Brāhmaṇa in name only.

भुजिष्या – A woman dependent on or working for others; i.e. a slave girl.

भृगुपात – Jumping from a cliff or precipice (भृगु) to commit ceremonial suicide where no sin occurs.

मधुपर्क – A mixture of certain delicious substances offered to deities in religious ceremonies or to distinguished guests. The main ingredients are : mixture of curd and honey; mixture of water/milk and honey, meat. Now-a-days it

is used in rituals only where mixture of curd, ghee, honey, water & sugar is offered.

- मलमास/मलिमुच - An intercalary month, an intercalated thirteenth month in which no religious ceremonies should be performed.
- भोज्यान्न - One whose food, when offered, can be eaten by others (specially Brāhmaṇas).
- महागुरु - A venerable person, specially father or mother.
- महायक्ष - Same as पञ्चमहायज्ञ
- महाव्याहृति - Name of the mystical formula- भुः भुवः स्वः [lit. great utterance]
- यौतुक/यौतक - A kind of स्त्रीधन on which there are varying views : These are : (i) Wealth received as a gift from anybody, by a woman, when seated together with her husband at the time of marriage. (ii) Separate property of women, her स्त्रीधन. (iii) Wealth obtained from the family of the woman's father, which is separate in its characteristics.
- राक्षसविवाह - One of the 8 forms of marriage in which a maiden is forcibly abducted.
- रिक्थ - Same as ऋक्थ
- लेपभागिन्/लेपभुज्/लेपभाज् - Paternal ancestors in the 4th, 5th, & 6th generations upwards who are entitle to लेप- i.e. particles or remnants wiped from the hand after offering oblations to the first three ancestors.
- वरद - Propititions. A kind of sacred fire kindled at the time of adoption rite.
- वशा - A barren woman or cow.
- वाजपेय - Name of one of the seven forms of Soma sacrifice performed by kings or Brāhmaṇas aspiring highest position.

वापन-वपन	- Sharing.
वृद्धिश्राद्ध	- A kind of श्राद्ध performed on an auspicious occasion, e.g. the birth of a son, the marriage of a son or daughter; the pitrs in this श्राद्ध being designated as नान्दीमुख
वैतण्डिक	- A deputation man, captious person.
वैश्वदेव	- Name of a particular ritual to be performed morning and evening and specially before the midday meal. It consists in homage paid to the Viśve devāḥ followed by baliharana or offering of small portions of food to all the gods who give the good and specially to the god of fire who cooks the food and bears offering to heaven.
व्यवहार	- (i) Legal procedure, (ii) Administration of justice, (iii) Contract, (iv) Competence to manage one's own affairs, majority.
व्याहृति	- The mystical utterance of the names of the seven worlds, viz. भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः and सत्य.
व्रात्य	- (i) One, born to a member of the degenerate class by a wife of his own caste, on whom or on whose ancestors the sacrament of Upanayana has not been performed. (ii) Any one born of the mixture of वर्ण or castes.
व्रात्य-स्तोम	- A particular sacrifice performed to recover the rights forfeited by delay of the sacraments.
शव (शाव)	- Impurity arising from the death of certain relatives.
शासन	- A royal edict.
शिल	- Gathering of stalks or sheaf of corns for livelihood.

- शुल्क** - (i) Bride's price, i.e. the money paid by the bridegroom's side to the bride's guardians. (ii) Toll, tax, specially tax levied at ferries, passes and roads.
- शौद्र** - The son of a man either of the first three castes by a Śūdra woman [The last of the 12 kinds of acknowledged sons in ancient Hindu Law.]
- श्वपच/श्वपाक** - (i) Offspring of an उग्र male from a क्षत्र (a subcast) female. (ii) Offspring of a क्षत्र male from an उग्र female. (iii) Offspring of चण्डाल male and a ब्राह्मण female. (iv) Offspring of a चण्डाल male from a वैश्य female.
- षण्ड, पण्ड** - Eunuch.
- षोडशी** - i) A modification of the अग्निष्टोम sacrifice. ii) Cup or bowl for holding Soma juice in Atirātra or other sacrifices.
- संग्रहण** - Sexual intercourse, adultery.
- सकुल्य** - The three paternal ancestors above the paternal great grand father, and the three male descendants beyond the great grand son.
- सनाभि** - Kinsmen on the paternal side.
- सपिण्ड** - These persons are Sapiṇḍas of each other when they have the same पिण्ड or body, सपिण्ड generally means : one's (i) ancestors upto the sixth degree from oneself. (ii) ancestors upto the 4th degree from the mother and descendants down to the fourth degree from father.
- सपिण्डीकरण** - Name of the श्राद्ध performed one year from one's death where rice balls offered to him are united with those offered to his ancestors who have already died. It is supposed to unite the deceased with the body of his ancestors.

- समानोदक** - Having only libations of water to ancestors in common, distantly related (the relationship according to some, extending to the 14th degree, the first seven both सपिण्डः and समानोदकः, while the remaining 7 are समानोदकः only.
- समावर्तन** - (Something akin to present day convocation. Return home of Brāhmaṇa student after completion of studies in the preceptor's house. Also the संस्कार performed on this occasion.
- सहोद/सहोदज** - A kind of (one of the 12 kinds of) son brought with a woman pregnant at her marriage.
- साग्नि/साग्निक** - One who maintains the sacred fire.
- सान्धिविग्राहक** - Minister for peace and war.
- सावित्रीपतित** - Same as ब्रात्य
- सीमन्तोन्नयन** - The parting of the hair, name of one of the संस्कारः observed by a woman in the 4th, 9th or 8th months of pregnancy.
- सूतक** - Child birth, impurity of parents consequent upon the birth of their child or miscarriage.
- सूतका/सूतिका** - A woman recently delivered of a child or a cow that has recently calved.
- शोष्यन्तीहोम** - A rite relating to a parturient (ie. about to deliver child) woman.
- सौत्रामणी** - A certain rite sacred to India Sutrāman where wine (or Somajuce) is freely used.
- सौदायिक** - (i) Wealth received by a women, whether as a maiden or as a married lady in her father's or husband's house from her parents or relatives of the father and mother.
(ii) All property donated by the husband to a woman excepting immovable property.

- स्त्रीधन - A woman's exclusive property consisting mainly of gifts and presents received during maiden hood—bridal stage and at kinds [for this works like these of P.V. Kane & others may be seen.]
- स्वयंदत्त/स्वयमुपागत - One of the 12 kinds of sons, who bereft of parents or forsaken by them, voluntarily offers himself to a person.
- स्विष्टकृत् - That which purifies the sacrifice. It is the name of a minor sacrifice that is performed while kindling a sacrificial fire and commissioning it for specific sacrifice.
- हव्य - A sacrificial offering or food for the gods.*

This is an illustrative glossary of technical terms relevant to the book on the subject; and it is not exhaustive. In its preparation we have fairly made the book on the subject prepared by our esteemed teacher Dr. S.C. Banerji (in A Glossary of Smṛti Literature) besides the Sanskrit-English Dictionary of V. M. Apte. We hereby record our gratitude to them. Inquisitive readers may peruse them with other available works.

